

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

*Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ
եւ մաքուր վարուց առաքինութեան*

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ

ST. GREGORY OF NAREK

**ԲԱՆ ԽՐԱՏՈՒ ՎԱՍՆ ՈՒՂԻՂ ՀԱԻԱՏՈՅ
ԵՒ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐՈՒՅ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ**

**INSTRUCTION ON THE ORTHODOX FAITH
AND VIRTUOUS AND PURE LIFE**

**ԽՐԱՏ ՈՒՂԻՂ ՀԱԻԱՏՔԻ
ԵՒ ԱՌԱՔԻՆԻ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐՔԻ**

**Աշխարհաբարի վերածում եւ ուսումնասիրութիւն՝
ՆԱՐԵԿ ԱՐՔ. ԱԼԵՄԷՉԵԱՆ**

**Modern Armenian translation and commentary by
ARCHBISHOP NAREG ALEMEZIAN**

**ԱՆԹԻԼԻԱՍ-ԼԻԲԱՆՈՆ
ԱՆԿՅՈՒՆԱՔԱՐ-ԵՐԵՎԱՆ**

**ANTELIAS-LEBANON
ANKYUNACAR-YEREVAN**

Ս. Գրիգոր Նարեկացի. *Խրատ ուղիղ հաւատքի եւ առաքինի մաքուր վարքի: Աշխարհաբարի վերածում եւ ուսումնասիրութիւն Նարեկ արք. Ալեէմեզեան, անգլերեն նախնական թարգմանութիւն՝ Խաչիկ Գրիգորեան, Եր., Անկիւնաքար, 2023, 306 էջ*

St. Grigor Narekatsi, Instruction on the orthodox faith and virtuous and pure life. Modern Armenian translation and commentary by Archbishop Nareg Alemeezian, preliminary English translation by Khachik Grigoryan, Yerevan, Ankyunacar, 2023 306 pages

Կազմի վրա՝

© Nareg Alemeezian, for modern Armenian translation and commentary
© Khachik Grigoryan, for English translation
© Ankyunacar Publishing, for design

ISBN 978-9939-850-62-7

DEDICATED TO HIS HOLINESS POPE FRANCIS

IN GRATITUDE FOR DECLARING

ST. GREGORY OF NAREK

A DOCTOR OF THE CHURCH

DURING THE PONTIFICATE

OF HIS HOLINESS CATHOLICOS ARAM I

OF THE HOLY SEE OF CILICIA

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

SPONSORED BY ARMEN AND ARTAK DOVLATIAN FAMILIES

IN MEMORY OF THEIR FATHER GRIGOR AND

IN HONOR OF THEIR MOTHER MARI

1981–1983-ին որպէս մասնաւոր վարդապետութեան գաւազանի աւարտաճառ պատրաստուած այս Հայերէն ուսումնասիրութիւնը՝ 2002-ին¹ ուրախութեամբ որպէս գիրք հրամցուցի Հաւատացեալ ընթերցողին եւ Հայ մատենագրութեամբ հետաքրքրուած բանասէրին՝ Ս. Գրիգոր Նարեկացիի Մատենան ողբերգութեան-ի գրութեան 1000-ամեակին առթիւ, փոխարկելով Մեծ Հսկողին խօսքերը եւ զանոնք իրեն յղելով՝ «Կամքիս բուրվառով քեզի կը ձօնեմ զայն»:

Ս. Գրիգոր Նարեկացիի վերագրուած² ԽՐԱՏ ՈՒՂԻՂ, ՀԱՒԱՏՔԻ ԵՒ ԱՌԱՔԻՆԻ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐՔԻ գրութիւնը³ իր ուրոյն տեղը ունի Հայ եկեղեցիի խրատաբանական գրականութեան մէջ՝ հետեւեալ մասնայատկութիւններով.

Առաջին, կը պարզաբանէ ուղղափառ Հաւատքը եւ անոր դաւանութեան կը հրաւիրէ Հայ Հաւատացեալը՝ որպէս ճշմարիտ հե-

¹ Գիրքիս լոյս ընծայումէն առաջ եւ ետք (2002) *Խրատ-ը ուսումնասիրող յանդէսը երկերուն չեմ անդրադարձած, այլ միայն յղումներ կատարած եմ ճեւտեալներուն (ա) Պողոս Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացի եւ իմ միջնադարը, Ս. Էջմիածին, 1996, (բ) Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենան ողբերգութեան եւ այլ երկասիրութիւնը (Հագարամեակի հրատարակութիւն), Անթիլիաս, 2003, (գ) Հրաչյա Թամրազյան, Գրիգոր Նարեկացի և նորայլատոմասկանությունը, Երևան, 2004 եւ (դ) Մատենագիրք հայոց, հատոր Ժբ., Անթիլիաս, 2008: Առաւել, հոս գտնուող հայերէն ուսումնասիրութիւնը բարեփոխուած է:*

² *Վերագրումի հարցին համար տես Վանօ Երիսազարեան, Գրիգոր Նարեկացուն վերագրուած Խրատի՝ «Մատենագիրք Հայոց»-ում որպէս Նարեկացու գրական երախայրիք տպագրելու շուրջ, «Հանդէս ամսօրեայ», 2017, 1–12, էջ 463–484*

[https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Handesamsorya/2017\(1-12\).pdf](https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Handesamsorya/2017(1-12).pdf)

³ Յետ պատրիկ՝ *Խրատ*:

տեւորդ Աստուծոյ՝ սուրբ եւ անբաժանելի Երրորդութեան:

Երկրորդ, կը մանրամասնէ Ընդհանրական եկեղեցիի վարդապետութեան կենսական երեսները՝ սուրբ մկրտութիւնը, սուրբ Հաղորդութիւնը, ապաշխարութիւնը, մեռելներու յարութիւնն ու վերջին դատաստանը եւ երկինքի արքայութիւնն ու յաւիտենական կեանքը, որոնք Նիկիոյ Տիեզերական առաջին ժողովին մէջ (325 թ.) բանաձեւուեցան եւ մաս կազմեցին Հաւատքի Հանգանակին:

Երրորդ, կ'ընդգծէ ուղղափառ Հաւատքի եւ առաքելի գործերու փոխառնչութիւնը՝ որպէս քրիստոնէական կեանքի պտղաբերումին ամբողջացուցիչ տարր:

Չորրորդ, կը վերահաստատէ, որ մարդ բարոյական էակ մըն է՝ բանական, ցասմնական եւ ցանկական Հակումներով առաջնորդուող, եւ ասոնց տրամաբանական Հաւասարակշռոյթով միայն կրնայ իր աստուածահաճոյ եւ քրիստոսատիպ կեանքը ապրի՝ առանց տարուբերելու արդարութեան եւ անարդարութեան միջեւ:

Հինգերորդ, կ'ուրուագծէ հինգ զգայարաններու ըստ պատշաճի բացումներով եւ փակումներով պայմանաւորուած կեանք մը ապրելու հրամայականը՝ որպէս երկնաւոր Փեսային՝ Յիսուսի պարգեւած անզուգական փառքին ժառանգութեան նախապայման: Նկատի ունենալով, որ այս տարի կը նշենք Ս. Ներսէս Շնորհալի Հայրապետի (1166–1173) վախճանումի 850-ամեակը, պարտ կը զգամ հոս մէջբերել անոր “Հաւատով խոստովանիմ” աղօթքէն քաղուած 9-րդ տունը, դիմելով Ս. Նարեկացիի եւ Ս. Շնորհալիի բարեխօսութեան.

«Ամենախնամ Տէր, դիր պահապան աչաց իմոց
զերկիւղ քո սուրբ՝ ո՛չ եւս հայիլ յայրատ,
եւ ականջաց իմոց՝ ո՛չ ախորժել լսել զբանս չարութեան,
եւ բերանոյ իմոյ՝ ո՛չ խօսել զստութիւն,

եւ սրտի իմոյ՝ ո՛չ խորհել զչարութիւն,
եւ ձեռաց իմոց՝ ո՛չ գործել զանիրաւութիւն,
եւ ոտից իմոց՝ ո՛չ գնալ ի ճանապարհս անօրէնութեան.
այլ ուղղեա զչարժումն սոցա՝ լինել միշտ ըստ պատուիրանաց քոց յամենայնի.
եւ ողորմեա քո արարածոց եւ ինձ՝ բազմամեղիս»
(«Բողորը խնամող Տէր, քու սուրբ երկիւղը պահապան դիր աչքերուս՝ որ այլեւս անառակ ու ցանկացող աչքով չնայիմ,
եւ ականջներուս՝ որ ախորժ չզգամ չար խօսքեր լսելէ,
եւ բերանիս՝ որ ստութիւն չխօսիմ,
եւ սրտիս՝ որ չարութիւն չխորհիմ,
եւ ձեռքերուս՝ որ անիրաւութիւն չգործեմ,
եւ ոտքերուս՝ որ անօրէնութեան ճամբաներէն չքայեմ.
այլ ուղղէ ասոնց շարժումը, որպէսզի միշտ քու պատուիրաններուդ Համաձայն ըլլան ամեն բանի մէջ.
եւ ողորմէ քու արարածներուդ եւ ինձի՝ բազմամեղիս»):

Այս խրատը կը պահէ իր այժմէականութիւնն ու թելադրականութիւնը, որովհետեւ մեղքը տակաւին կը փորձէ սողոսկիլ մեր հոգիներուն մէջ, եւ մեր սուրբ Հայրերու խրատներուն վահանով միայն մենք կրնանք արգիլել անոր թափանցումը մեր ներաշխարհին մէջ:

Այս խրատը եզակի է նաեւ այն իրողութեամբ, որ ան որպէս ամփոփ ուղեցոյց կրնայ ծառայել բոլոր անոնց, որոնք աստուածահաճոյ կենցաղավարութեան կը ձգտին:

Շնորհակալութիւն ինչպէս Գրիգորեանին, խրատ-ի նախնական անգլերէն թարգմանութեան եւ հրատարակչական աշխատանքներուն համար:

Շնորհակալութիւն Դոկտ. Թովմաս Սամուէլեանին, որ Խրատ-ին նախնական անգլերէն թարգմանութիւնը կարդաց եւ անհրաժեշտ թելադրութիւնները կատարեց:

Շնորհակալութիւն Դոկտ. Մայքըլ Փափազեանին, որ Խրատ-ին ամբողջացած անգլերէն թարգմանութիւնը կարդաց եւ աստուածաբանական եզրերուն ու սահմանումներուն ստուգումները ըրաւ:

Նարեկ արք. Ալեւմէզեան

INTRODUCTION

The Western Armenian version of Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life⁴ was written during the years 1981–1983 as my thesis for the ecclesiastical degree of Doctor (Vartabed) in the Armenian Apostolic Orthodox Church-Holy See of Cilicia, Antelias-Lebanon.

In 2002⁵, on the occasion of 1000th anniversary of St. Gregory of Narek's Book of Lamentation, I published the Armenian version of this study inspired by the words of our revered Exemplar of Vigilance, St. Gregory of Narek, and addressing them to him: "I dedicate it to you by the censer of my will."

The Instruction, attributed to St. Gregory of Narek⁶, has a

⁴ Hereafter *Instruction*.

⁵ I have not included in this publication additional sources related to the research of *Instruction*, which were published before and after the 2002 publication of my book but I only referred to the following Armenian books: (1) Boghos Khachaderian, *Grigor Narekatsi and the Armenian Middle Ages, Holy Ejmiadzin*, 1996, (2) *St. Grigor Narekatsi, The Book of Lamentation and other Works*, (1000th Anniversary Publication), Antelias, 2003, (3) Hratchya Tamrazian, *Grigor Narekatsi and Neo-Platonism*, Yervan, 2004 and (4) *Armenian Classical Authors*, Volume XII, Antelias, 2008. Additionally, the original Armenian version is modified in this publication.

⁶ The issue of attribution is discussed in Vano Yeghiazarian's article (Vano Yeghiazarian, The publication of *Instruction* attributed to Grigor Narekatsi as authentic in *Armenian Classical Authors, Hantes Amsorya*, 2017, 1–12, pp. 463–484.)

[https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Handesamsorya/2017\(1-12\).pdf](https://tert.nla.am/archive/NLA%20AMSAGIR/Handesamsorya/2017(1-12).pdf)

distinct place in the hortatory literature of the Armenian Church for the following five reasons:

First, it explains the orthodox faith and invites the faithful of God to confess the holy and indivisible Trinity.

Second, it details the vital doctrines of the universal Church which were formulated in the First Ecumenical Council of Nicaea (325) and became integral part of the Creed.

Third, it underlines the interrelation of orthodox faith and virtuous deeds as an element which perfects the fruit-bearing of the Christian life.

Fourth, it restates that the human being is a moral creature led by the inclinations of reason (logos), spirit (thymos) and appetite (eros, epitymia) and only by rational balance of these inclinations can human beings live the God-pleasing and Christ-like life, without wavering between justice and injustice.

Fifth, it outlines the imperative to live a life governed by the proper opening and closing of human five senses, as a precondition to inheriting the unparalleled glory of the Kingdom of Heaven.

As we are honoring the 850th anniversary of St. Nerses Shnorhali (1166–1173) this year it is appropriate to quote the 9th stanza of his prayer “In faith I Confess” and ask the intercession of St. Gregory of Narek and St. Nerses the Graceful:

All-caring God, place your holy fear
before my eyes as a shield, that they may no longer gaze
with lust;
before my ears, that they may not enjoy hearing words of
evil;

before my mouth, that it may utter no falsehood;
before my heart, that it may think no evil;
before my hands, that they may do no injustice;
before my feet, that they may not walk on the paths of
iniquity.

But so direct their movements that they may, at all times,
be according to your commandments in all things.

Have mercy on your creatures, and on me, great sinner
that I am.

The Instruction remains ever timely because sin always tries to crawl into our souls, and only with the shield of this type of counsel we can block its penetration into our lives.

The uniqueness of the Instruction lies in the reality that it is a precious manual for a God-pleasing life for all people of good will.

My thanks to Khachik Grigoryan for his draft English translation of the Instruction and the publication of this volume.

My thanks to Dr. Thomas Samuelian for reading the draft English translation of the Instruction and providing his observations.

My thanks to Dr. Michael Papazian for reading the English translation of the Instruction and providing advice on theological terms and expressions.

Archbishop Narek Alemezian

ՍՐԲՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՅՈՔՆԵՐԱՆԵԱՆ
ՄԵՆԱԻՈՐԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏԻՒՔ
ԲԱՆ ԽՐԱՏՈՒ ՎԱՍՆ ՈՒՂԻՂ ՀԱԻԱՏՈՅ
ԵՒ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐՈՒՅ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ

Ի ԽՆԴՐՈՅ ՆՈՐԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏԻ ՎԱՐԴԱՆԱՅ
ԴԻԻԱՆԱԴՊՐԻ

Ա. ՏԵՐՈՒՆԵԱՆՆ Հաւանեալ խրատու, որ ըստ պարգեւատէր եւ յոբնառատ բարերարութեան տայ ամենայնի առատապէս եւ ոչ նախատէ. ըստ որում եւ ասացն, «Ամենայն որ խնդրէ՛ առնու, եւ որ հայցէ՛ գտանէ»¹: Որ եւ զիմանալին սեղանաւորեաց Հաց գիտութեան եւ զինի իմաստութեան՝ գեղեցկապէս նմին քաղցելոց բանական անձանց. եւ բարձր ձայնիւ քարոզչացն կոչեաց ի խրախճանութիւն հոգեւոր ըստ առակողին. եւ մեզ զնոյն օրինադրեաց ասելով. «Ամենայնի որ խնդրէ ի քէն՝ տուր»:

Եւ եթէ զմարմնականն բարւոք է տալ կարօտելոցն պէտս, որոյ եւ փոխարէն զ՛խկզբանէ աշխարհի պատրաստեալ արքայութիւն պարգեւեաց, ո՞րչափ եւս առաւել զհոգւոցն ի բարեաց աղքատութիւն լցուցանել է գովելի: Եւ այնքան առաւել, ըստ որում առաջին եւ մեծ եւ պատուական է ոգի քան զմարմին՝ տիրականին գոլով պատկեր, եւ սա երկրորդ նմին եւ հողանիւթ. զոր եւ Տէրն գործով յայտ արարեալ: Քանզի զհետեւեալսն ինքեան ժողովուրդս՝ երկիցս միայն գրեալ՝ եթէ կերակրեաց հացիւ. բայց կենարար բանին վարդապետութեամբ, որ է հոգւոց կերակուր, ըստ այնմ, եթէ «Ոչ հացի միայն կեցցէ մարդ, այլ ամենայն բանի որ ելանէ ի բերանոյ Աստուծոյ», միշտ զհոգիս նոցա կերակրէր ի ժամու: Այլեւ առակաւ իմաստուն ծառային տալ ի ժամու ծառայակցացն զկերակուր, եւ քանքարացն օրինակաւ՝ կրկնապատիկ շահողին եւ զլա-

¹ Խրատ-ին մէջ աստուածաշնչական մէքքերումները յիշողութեամբ արձանագրուած են: Ես գրաբարին մէջ զանոնք միայն չակերտած եմ, իսկ աշխարհաբարին մէջ նշած եմ համապատասխան մէքքերումին գիրքն ու համարը:

ցողին, զնոյն նշանակեաց՝ եթէ պարտ է տալ ամենայնի որ խնդրիցէ:

Բ. Իսկ ինձ առ քեզ, ով սիրեցեալ անձին իմոյ, կրկին եւ ոչ մեկին է հարկաւորութիւն տալոյ: Մի՛ ըստ վերագոյն ցուցեալ Տեսառն Հրամանին, որ ամենայն խնդրողի օրինադրէ գտալն. եւ երկրորդ՝ ըստ բնաւոր արեանառու մերձաւորութեան եւ սննդակցութեան:

Ձոր ի հեղգարն՝ երկնչիմ ի ձայնէ մեծաբարբառ փողոցն, մարգարէիցն եւ առաքելոց. միոյն զի ասէ, «Յընտանեացն զաւակի քո զակն ի վայր մի՛ արկանիցես՝ անտես առնելով»: Եւ միւսոյն, «Եթէ ոք իւրոցն՝ մանաւանդ եւ ընտանեացն խնամ ոչ տանիցի, ի հաւատոցն ուրացեալ է, եւ շար եւս քան զանհաւատսն»: Բայց դու զգոյշ լեր՝ գործով փութալ ի կատարումն ասացելոցս, ըստ նմանութեան ժիր եւ հաւատարիմ ծառային՝ որ արթնութեամբ սպասէր Տեսառն գալստեան. զի «Ոչ եթէ լսելիք օրինացն արդարացիին, — գրեալ է առաքեալ, — այլ առնելիք օրինացն»: Ձի ըստ որում ես ի յոչ տալն զատապարտիմ իբր զլացող տէրունեացն, նոյնպէս եւ դու յոչ հետեւել գործով տուեցելոցն: Ձի որ զտէրունեանն թագուցանէ զբանին արծաթ՝ ասաց հանել յարտաքին խաւարն, նոյն եւ զարկեալն ի սեղանաւորս ի լսելիս մարդկան, ի լսողացն տոկոսեօք ասաց պահանջել. եւ գիտողացն զկամս տեսառն իւրոյ եւ ոչ արարողացն, զան բազում ըմպել: Այլ որ շտեմարանապետն է ամենայն բարեաց, եւ զամենեցուն կամի զկեալն, եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան հասանել, տացէ եւ մեզ յիւրոցն առնուլ արժանապէս ըստ բարեսէր կամացն որպէս հաւատարիմ տնտես գիտութեան բանին, որ է հաց ի յերկնից իջեալ կերակուր հոգւոց, եւ օրինօք մատակարարել:

Եւ ձեզ մտադիւրութեամբ եւ բարուք հաւանութեամբ ընդունել, եւ տալ պտուղ ըստ յոքնաբեղուն եւ պարարտ երկրին յաննախանձ սերմանողէն՝ զչորրորդն ընկալեալ մասն կենացն սերման:

Գ. Եւ արդ սկսցուք ուստի սկսանելն է արժան, ի դաւանութիւն հաւատոյն ճշմարտութեան, որ է հիմն եւ արմատ ամենայն բարեաց: Քանզի եւ Տէրն զայս եղ հիմն եկեղեցւոյ՝ ասելով առ նախնի դաւանողն Պետրոս, թէ դու քո խոստովանութեամբդ ես իբրեւ զվէմ հաստատուն եւ անշարժ. եւ ի վերայ այդք վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ. այսինքն զամենայն հաւատացեալս եւ ճշմարիտ խոստովանողս համագոյ եւ զուգական Երրորդութեան: Նա եւ շինիչն եկեղեցւոյ Պաւղոս ասէ. «Եինեալ էք ի վերայ հիման հաւատոյ առաքելոց եւ մարգարէից»: Եւ թէ «Ես իբրեւ զիմաստունն նախաւորապէս հիմն եղի» զհաւատսն, որ ի սուրբ Երրորդութիւն. յորոյ վերայ գեղեցկապէս յարմարի շինուած ամենայն առաքինութեան:

Դ. Եւ արդ այս է ճշմարիտ հաւատոյ դաւանութիւն: Հաւատալ զԱստուած Հայր՝ էութիւն ճշմարիտ, զոյ կատարեալ, անեղ, անսկիզբն, անժամանակ, անպատճառ, անիմանալի, անտեսանելի, անճառելի, անհաս, պարզ, անզնին, անկէտ, անսահման, աներբ, անուր, անբովանդակելի, անայլայլելի, անփոփոխ, գերաբուն, գերագոյ, գերալոյս, գերանճառ: Ոչ յումեքէ եղեալ, եւ ոչ ինքն զինքն արարեալ. ոչ ինչ յառաջ քան զնա, եւ ոչ զոյգ ընդ նմին. այլ ինքն գոյով սկիզբ եւ պատճառ ամենայնի, համագոյիցն ծննդեամբ եւ երողութեամբ, եւ եղականացն արարչութեամբ:

Ե. Իսկ զՄիածինն Բան նորին եւ ծնունդ՝ ի վեր քան զբան. կերպարան եւ ճառագայթ, էութեանն նկարագիր, կնիք կենդանի, իմաստութիւն եւ զօրութիւն, ամենայն աստուածալայելչակամ կոչմանցն Հօր՝ էապէս ունող որպէս նոյնագոյ բնութիւն: Աստուած յԱստուծոյ. անեղ յանեղէ. անժամանակ յանժամանակականէ. կեանք ի կենաց. լոյս ի լուսոյ: Ոչ կրտսեր քան զՀայր՝ թէ եւ ծնունդ. այլ որքան

Հայր՝ հայր, եւ Որդի՝ որդի. զի եւ Հայր՝ Որդւոյ Հայր. եւ որդի ոչ ունեւորով, եւ ոչ հայրութիւն ունել կարէ. ըստ որում եւ ոչ Որդի՝ որդի առանց հօր. այլ յատկութիւնք երկաբանչիւրոցն ի միմեանց ճանաչի:

Ձ. Եւ Հոգին Սուրբ բոլորումն ի Հօրէ անճառաբար. ոչ ըստ Որդւոյ ծննդեամբ, այլ ելումն յէութենէն. ըստ որում, «Հոգին ճշմարտութեան որ ի Հօրէ ելանէ». էակից Հօր, եւ փառակից Որդւոյ: Նոյն բնութեամբ՝ համագոյիցն ամենայնի հաղորդ եւ գուգական, որ ինչ զՀօրէ եւ զՈրդւոյ ասացաւ անեղութեան, եւ որ ի կարգին: Վասն զի ոչ ինչ առաւելութիւն եւ կամ նուազութիւն ի պաշտելի Երրորդութեանն տեսանի. այլ համայնիւք գոլով զոյգ եւ հաւասար եւ միաւոր, բաց յանճառորութեանցն յատկութեանց, եւ որ նոցին հետեւի. այսինքն զի Հայր՝ Հայր, եւ Որդի՝ Որդի, եւ Հոգի՝ Հոգի: Եւ ոչ է իմանալ եւ կամ ասել զՀայր՝ Որդի եւ կամ Հոգի. եւ ոչ զՈրդի՝ Հայր կամ Հոգի. եւ ոչ զՀոգի՝ Որդի եւ կամ Հայր: Այլ Հայր՝ միշտ Հայր. եւ Որդի՝ միշտ Որդի. եւ Հոգի՝ միշտ Հոգի Աստուծոյ:

Է. Եւ ըստ առանճառորութեանցն եւ յատկութիւնքն զանազանեալ. այսինքն ծնողութիւնն, եւ ծնելութիւնն, եւ երողութիւնն: Զի ոչ երբէք Հայր՝ ծնունդ կամ երողութիւն. եւ ոչ Որդի՝ ծնող կամ երողմն. եւ ոչ Հոգի՝ ծնունդ եւ կամ ծնող: Այլ միշտ պատշաճի ծնողութիւնն Հօր, եւ ծնելութիւնն Որդւոյ, եւ երողութիւնն Հոգւոյ. զի որպէս առանճառորութիւնքն անփոփոխելի, այսպէս եւ յատկութիւնքն: Է Հայր պատճառ եւ սկիզբն համագոյիցն ծննդեան եւ երողութեան: Բայց եթէ ի ժամանակական ոք այսու իջանէ ի կարծիս, եւ անպատճառ, եւ անսկիզբն՝ մշտնջենաբար ընդ սկզբանն գոլով եւ պատճառի՝ նոյնագոյ բնութեամբ: Եւ ոչ երիցութիւն եւ

կրտսերութիւն, ոչ մեծութիւն եւ փոքրկութիւն, ոչ անեղութիւն եւ արարչութիւն ի համաբունան իմանի. այլ ամենայնիւ բաց յառանճառորութեանցն՝ հաւասար եւ միաւոր բնութեամբ, աստուածութեամբ, անեղութեամբ, զօրութեամբ, մեծութեամբ, փառօք, պատուով, անհասութեամբ, անտեսութեամբ, անճառութեամբ, իմաստութեամբ, բարութեամբ, արարչութեամբ, նախախնամութեամբ: Անեղ եւ եղբոց էակ՝ իմանալեաց եւ զգալեաց. լոյս եւ լուսոյ արարիչ. կեանք եւ կենդանարար ամենայնի. իմաստութիւն եւ իմաստարար բոլորից. սուրբ եւ սրբոց սրբարար. բարի եւ բարեաց պարգեւաբաշխ. զօրաւոր եւ զօրացուցիչ զօրացելոց. կատարեալ եւ կատարելոց կատարելագործ. լի եւ լցուցիչ կարօտելոց. յաւիտենական եւ յաւիտեանց զոյացուցիչ. անժամանակ եւ սահմանիչ ժամանակաց: Վասն զի ժամանակք եւ յաւիտեանք, եւ որ ընդ նոքօք իմանալիք եւ զգալիք, նովաւ եւ ի նորին ակնարկելոյ եղեն եւ կառավարին, եւ կան մնան յանլոյծ հաստատութեան:

Այսոքիկ համառօտիւք Երրորդութեանն խոստովանութիւն. յորս պարտ է յարել եւ զխորհուրդ տնօրէնութեան:

Ը. Քանզի մինն ի յերից այս անբաւից անճառորութեանց, ծնեալն ի Հօրէ անժամանակ եւ անմարմին նախ քան զյաւիտեանս, էակից եւ փառակից Հոգւոյն, կամաւ եւ հաճութեամբ համաբնիցն՝ խոնարհի յանճառ փառացն եւ յանբաւ բարձրութիւնէն ի խնդիր եղծեալ եւ ապականեալ իւրաստեղծ պատկերին: Ոչ զբնաւոր զօրութիւն ամենակարող իշխանութեան արկեալ ի կիր, այլ զամենահնար բազմապատիկ իմաստութիւնն: Աւետեօք հրեշտակապետին բնակի յարգանդի Հոգւով մաքրելոյ ամեներջանիկ եւ փառաւորեալ կուսին Մարիամու. եւ ի նորին բնութենէն զգե՛նու մարմին հոգւով եւ մտօք. մարդ կատարեալ, եւ Աստուած ճշմարիտ, անշփոթ միութեամբ:

Թեամբ խառնեալ զանխառնելիսն՝ նոր եւ սքանչելի խառնմամբ: Քանզի ոչ պարզութիւն անյօդ եւ անմարմին էութեան աստուածութեանն փոփոխեցաւ ի նիւթական եւ յօղաւոր թանձրութիւն մարմնոյ, եւ ոչ հիւթաւոր եւ թանձր բնութիւն մարմնոյն յեղաւ յանօսր եւ աննիւթ աստուածութեանն պարզութիւն. այլ երկաքանչիւրոցն յատկութիւն բնութեանց պահեալ անշփոթ, եւ միացեալ անճառապէս, եւ ի վեր քան զամենայն խառնումն եւ միութիւն: Մի Որդի եւ մի Տէր Յիսուս Քրիստոս յերկուց կատարելոց: Եւ ի քրայս հրակիր որովայնին ձուկեաց ամենարուեստն վերստին զբնութիւնս յառաջին անապականութիւնն: Եւ զի ոչ մասամբ էր ապականեալ մեղօք մարդկութիւն, այլ բոլորովին հոգւով, մարմնով եւ մտօք, վասն այնորիկ զբոլորս զգեցաւ Բանն եւ միացոյց յինքն. զի իւրով անմեղութեամբն եւ անապականութեամբն արասցէ զմեղանշականն անմեղ, եւ զապականեալն անապական:

Թ. Եւ զամենայն կիրս մարդկայինս կրեալ բաց ի մեղաց: Այսինքն քաղցեաւ, որ տայ կերակուր ամենայն կենդանեաց. ծարաւեցաւ, որ զկենաց ջուրն պարգեւէ հաւատացելոց իւրոց. վաստակեցաւ, որ հանգիստն է աշխատելոց. ննջեաց, որ պահէրն գիտարայէլ անքուն. արտասուեաց, որ երարձ զամենայն արտօսր յամենայն երեսաց. շրջեցաւ յաշխարհի զամս երեսուն, լուեալ եւ ոչ յայտնեալ զփառս աստուածութեան իւրոյ մինչեւ ի լրումն կատարեալ հասակին:

Գայ այնուհետեւ ի մկրտութիւն ամենասուրբն ի մեղաց եւ անկարօտն մաքրութեան. մկրտի ի յամրողւոյն, ի մեզ զչնորհ մաքրութեանն ցուցանելով: Վկայի ի Հօրէ Որդի սիրելի եւ կատարիչ կամաց նորա, զմեզ յորդեգրութիւն Հօրն վերածեալ: Յայտնի եւ յագգակից Հոգւոյն աղաւնակերպ իջմամբն, որ ի մեզ պարգեւ իջմանն խորհրդածի: Վարի ի Հոգւոյն յանապատ, պահեալ քառասնամթիւ

աւուրբք. եւ յաղթեալ փորձողին մերովս, զչնորհ յաղթութեան եւ որ ի նմանէ բրաբրոնն՝ մեզ պարգեւելով, եւ զմեզ ուսուցանելով՝ պահօք յաղթել փորձողին: Եւ զգոռոզն զբռամբ ածեալ եւ զհսկայն կապեալ, դառնայ այնուհետեւ զօրութեամբ մեծաւ յաւարի առնուլ զստացուածսն անիրաւութեան, զոր յափշտակեալ էր պատրանօք եւ ոչ զօրութեամբ: Եւ սկիզբն առնէ նշանաց վարդապետութեանն. որով զամենայն դարձոյց զկապուտն ի գերողէն:

Ժ. Եւ ի լրման այտորիկ ըստ նախատեսացն կանխաձայնութեան ի կամաւորն զայ ի չարչարանս: Զի թէպէտ եւ մարմնանալովն եւ անմեղութեամբ մարմնոյն սրբեաց զբնութիւնս եւ արդար եցոյց առաջի Հօր եւ հրեշտակաց եւ կարծեցեալ իշխանի աշխարհիս, քանզի ոչ ինչ յիւրոցն ի նմա եգիտ, այլ պարտիք նախագործելոց մեղացն տակաւին կայր ի վերայ բնութեանս, վասն որոյ տայ զիւր անմեղ մարմինն նուէր եւ պատարագ հաշտութեան Հօր ընդ արարածոց՝ եզնն պարարեալ եւ գառնն անմեղ, եւ բառնայ զմեղս աշխարհի:

Եւ զի անհնար էր աստուածային անչարչարելի եւ անմահ բնութեանն չարչարանս եւ մահ ընդունել, նմին իրի եւ զչարչարելիս զգեցաւ մարմին. զի չարչարեսցի անչարչարն չարչարելեան, եւ մեռցի անմահն մահկանացուան, եւ ազատեսցէ զպատժապարտքս ի դատապարտութենէ յանցաւորութեանն: Եւ ոչ եթէ այլ ոք էր որ չարչարիւր, եւ այլ որ ոչ չարչարիւր. եւ կամ այլ՝ որ մեռանէր, եւ այլ որ անմահ մնայր. այլ մի եւ նոյն գոլով ի չարչարանսն էր անչարչարելի, եւ ի մահուն անմահ:

ԺԱ. Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ անպարագիւր եւ անվարափակ գոլով բնութիւն, էր ի խաչին, եւ ընդ աջմէ Հօր. ի գերեզմանին, եւ

յաթոռն քառակերպեան. ի ստորին վայրս դժոխոց, եւ գեր ի վերոյ քան զամենայն բարձրութիւնս. ի դպրաց եւ փարիսեցոց թշնամանեալ, եւ ի սերովբէից ընդ Հօր եւ Հոգւոյ սրբաբանեալ. մարմնովն ի գերեզմանի, եւ հոգւովն ի խաւարաբնակ արգելանս դժոխոց. ոչ որոշեալ աստուածութիւնն ի մարմնոյն եւ ի հոգւոյն: Յարուցեալ աստուածապէս եւ ինքնիշխանաբար նովին մարմնովն՝ որով չարչարեցաւ եւ մեռաւ, երեւեալ աշակերտացն եւ հաստատեալ զնոսա ի հաւատս յարութեան տեսութեամբ եւ շօշափմամբ եւ խօսելով եւ ի կերակուր մերձենալով, համբառնայ յերկինս ի սեպհական փառան հայրենի եւ նստի ընդ աջմէ Հօր, յորմէ ոչ երբէք պակասեաց: Խոստացաւ զայ միւսանդամ փառօք հայրենի եւ դատողական իշխանութեամբ առնել յարութիւն արդեամբք յանլուծանելի կեանս եւ ի մշտնջենաւոր անմահութիւն ամենեցուն, զոր այժմ յուսով նորոգեաց:

Այս է հաւատ ուղիղ դաւանութեան կարճառօտ բանիւ ի փրկական տնօրէնութիւն մարդացելոյն վասն մեր կամաւ Հօր եւ Հոգւոյն Միածին Բանին:

ԺԲ. Այլ պարտ է գիտել, զի թէպէտ անուն հաւատոյն մի է, այլ ի բազումս գանազանին:

Ձի մեծ եւ առաջին հիմն եւ արմատ ամենայն հաւատոյ՝ վերագրեալդ է. այլ հետեւաբար այսորիկ պարտ է յամենայնս հաւատալ յԱստուծոյ տուեցելոցն մեզ փրկական խորհրդոցն: Այսինքն հաւատալ գեկեղեցի Քրիստոսի որ ընդ տիեզերս. որք ճշմարիտ եւ աներկբայ հաւատով խոստովանին զհամազոյ եւ զպաշտելի Երրորդութիւնն, եւ զներմարդկութեան խորհուրդ Միածինն՝ Աստուած եւ մարդ կատարեալ, եւ վասն մեր չարչարեալ եւ մեռեալ անչարչարելին եւ անմահն. յարուցեալ եւ ի յերկինս համբարձեալ եւ ընդ

աջմէ Հօր նստեալ. որ եւ զալոց է միւսանդամ: Զամենեսեան որք ընդ այսպիսի խոստովանութեամբ՝ մի եկեղեցի Քրիստոսի համարեալ, եւ միոյ զլիտոյն Քրիստոսի մարմին եւ անդամք՝ ըստ առաքելոյ:

Ոչ բաժանել եւ պատառել հայհոյական բանիւ վասն դոյզն ինչ եկեղեցական աւանդութեան զմարմինն Քրիստոսի. զոր խաչիւ եւ չարչարանօք ստացաւ, եւ փրկական արեամբն զնեաց եւ սրբեաց եւ միացոյց ինքեան:

ԺԳ. Հաւատալ եւ ի մկրտութիւնն սուրբ՝ եթէ մաքրիչ է ամենայն յանցանաց. եւ զախտաւոր ծնունդս մարմնոյ՝ անախտաբար ծնանի յորդիս երկնաւոր Հօրն, եւ յեղբայրակցութիւն Միածինն, եւ ի հաղորդութիւն Հոգւոյն Սրբոյ, եւ ի ժառանգութիւն երկնից արքայութեան:

ԺԴ. Հաւատալ եւ ի մարմին եւ յարիւն Որդւոյն Աստուծոյ, որ պատարագի ի վերայ սրբոյ սեղանոյն, թէ ճշմարտապէս է նա մարմին եւ արիւն Քրիստոսի: Քանզի այն որ ասաց՝ «Երկինք եւ երկիր, ու անլուծանելիք են եւ հաստատունք՝ դիւրաւ անցանեն՝ քան թէ յինէն ասացեալ բանն անկատար մնայ», նովին բանիւ ասաց՝ «Այս է իմ մարմին եւ արիւն ի քաղցրութիւն մեղաց», հաւատով եւ սրբութեամբ ճաշակողացն ետու զսա: Որք թէպէտ եւ մեղաւորք են, այլ խոստովանութեամբն եւ ապաշխարութեամբն սրբեալ՝ մերձեանս յիս ճաշակմամբ ի ճշմարիտ կենդանութիւնս, եւ յիս բնակեն եւ ես ի նոսա. որ թէ եւ մարմնով մեռանին, այլ զսերմն ճշմարիտ կենացս յինքեանս ունելով, ի հոգեւոր գարունն՝ որ է հասարակաց յարութիւն՝ բողբոջեալ վերանորոգին ճշմարիտ եւ անմահ կենդանութեամբ, ոչ առնելով զգառնաշունչ հոգւոց մահուն ճաշակ յաւիտեան:

ԺԵ. Հաւատալ եւ ապաշխարութեան մեղաց. զոր մարդասէրն Աստուած, «Որ ոչ կամի զմահ մեղաւորի, այլ զդառնալ նորա ի շար նանապարհէ եւ զկեալն», ետ օճառ յուացման եւ սրբութեան եկեղեցւոյ: Զի թէպէտ եւ առաջին կամք նորա է մնալն մեր սրբութեամբ եւ արդարութեամբ յանմեղութիւն, այլ որպէս արարիչ բնութեանն՝ զիտէ գտկարութիւնս մեր զի դիւրագլխիք եմք եւ սխալոյք, եւ հանապազ ի վայր հակիմք ի բարձրութենէ առաքինութեան, ունիմք եւ մարտակից թշնամի յոքնահնար եւ բազմաբուռեատ եւ ի չար առնել իմաստուն, վասն այնորիկ երկրորդ կամօք որպէս առաջնով ըստ բազում ողորմութեան իւրոյ եւ անոխակալ զթութեան եւ այնքան սիրոյն՝ զի Հայրն բարերար զՈրդին ետ ի մահ վասն մեր, եւ Միածինն զինքն, եւ Հոգին Սուրբ զփառակիցն, ետ եւ զխոստովանութիւն, զի նեխեալքն եւ հոտեալքն յանդամոց Քրիստոսի մեղօքն՝ առողջասցին ապաշխարութեամբն, եւ վերստին ի գլուխն պատկանեալ յօգեսցին: Վասն որոյ պարտ է հաւատալ՝ զի որչափ եւ մեծամեղք իցեն, զղջմամբն եւ խոստովանութեամբն եւ արտասուօքն եւ ողորմութեամբն, պահօքն եւ աղօթիւք, եւ որ ի սոյն յարմարին բարեգործութիւնք, եթէ իցեն մեղքն իբրեւ զճանճախարիթ անլուանալի սեւութեամբ՝ իբրեւ զձիւն սպիտակասցին. եւ եթէ իցեն արեամբ չափ որպէս զներկած որդան ի գոյն կարմրութեան անեղանելի, իբրեւ զասր սրբեսցին:

ԺԶ. Հաւատալ եւ յարութեան մեռելոց եւ դատաստանին յաւիտենից, որ է սկիզբն եւ արմատ ամենայն բարեգործութեանց. առանց որոյ անհնար է հաճոյ լինել Աստուծոյ: Զի եթէ ոք յարութեան յուսով ոչ է հաստատեալ, զիս՞րդ տայ զանձն ի ճգունս առաքինութեան. եւ եթէ ի դատաստան մտանելոյ ակն ոչ ունիցի, ե՞րբ դադարէ ի մեղաց: Զի եթէ յարութեան հաւատացեալ եւ դատաստանի

տանի ակն կալեալ՝ օր ըստ օրէ ի չարիս յաճախեմք, զի՞նչ ոչ զորձէաք՝ եթէ ոչ էր երկիւղ դատաստանին. ապաքէն անխտիր բերէաք յամենայն զարշութիւնս մեղաց, ի սպանութիւն, ի զրկանս, յանիրաւութիւն, ի յափշտակութիւն, ի պտունկութիւն, յարուագիտութիւն, ի հպարտութիւն, ի նախանձ, յատելութիւն, եւ ի սոցին նմանս պէսպէս եւ բիւրապատիկ չարիս:

Յաղագս որոյ յոյժ կարեւոր է հաւատալ յարութեան եւ դատաստանին. զի իբրեւ սանձս ի բերան լինելով, զյարձակումն չարութեան յետս նահանջեալ՝ յառաջադէմ յառաքինութիւնս լինիցիմք:

ԺԷ. Հաւատալ եւ յայս՝ թէ յարութիւն եւ դատաստան ոչ հոգւոց միայն է լինելոց, ըստ որում ոմանց թուեցաւ, այլ եւ մարմնոց. եւ մանաւանդ սմա, քանզի հոգին անմահ է: Զի եւ մահն ոչ այլ ինչ էր, քան անջատումն հոգւոյ ի մարմնոյ. այսպէս եւ յարութիւնն, վերստին նոցա կապիլ ի միմեանս անլոյծ միաւորութեամբ: Եւ որպէս աստ ի միասին քաղաքավարեցան լաւ եւ կամ վատթար գնացիւք, նմանապէս եւ յանժամ ի միասին վայելեցեն եւ կամ տանջեսցին: Եւ ոչ ըստ դանդաչելոյ ոմանց՝ եթէ այլ մարմին յարիցէ փոխանակ այնմ որ մեռան. այլ նոյն վախճանեալն: Զի եւ ոչ անիրաւ է Աստուած՝ զայլ փոխանակ այլոյ պատժել եւ կամ պսակել. ըստ առաքելոյ, «Ընդունի իւրֆանչիւր ոք իւրով մարմնով գոր ինչ գործեաց յառաջագոյն՝ եթէ բարի եւ եթէ չար»:

ԺԸ. Հաւատալ դարձեալ թէ եւ արքայութիւն երկնաւոր ընդունելոց են այնմիկ արժանացեալքն, եւ կեանք յաւիտենականք. զի այս է որ թեթեւացուցանէ զբեռն օրինացն, եւ քաղցրացուցանէ զլուծ պատուիրանին, եւ առնէ զդժուարինսն դիւրինս, եւ զառապարն ի հարթ ճանապարհս, եւ դիւրակոխ զանձուկն եւ զնեղ քան զլայնն

եւ ընդարձակ: Սոյն այս հաւատ զօրացաւ ի վերայ ամենայն ընդդէմահարաց մարմնոյ. կոխեաց զհուր, եւ բլթեաց զսուր, մարտեաւ ընդ գազանս, խզեաց զկապանս, խորտակեաց զզէնս, փշրեաց զաղեղունս, արհամարհեաց զքաղց, նշկահեաց զմերկութիւն, ոչ երկեաւ ի բռնաւորաց, խրոխտացաւ ի վերայ մահու, եւ միանգամայն զբոլոր ի վերայ յարուցեալ ներհակ զօրութիւնսն կործանեաց:

ԺԹ. Ջայս վայելչական կարգ հաւատոց գտցես եւ յընդհանրական դաւանութիւն սուրբ եւ տիեզերական ժողովոյն Նիկիոյ. զոր օր ըստ օրէ վերադրեն դասք հաւատացելոց բազմաձայն լեզուօք՝ մեծամեծք եւ փոքունք: Քանզի յետ խոստովանելոյ զհամարուն եւ պաշտելի Երրորդութիւնն, եւ զներմարդութեան տնօրէնութիւն, յաւելուն թէ «Հաւատամք եւ յայս միայն ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցի. ի մի մկրտութիւն, յապաշխարութիւն, ի թողութիւն մեղաց, ի յարութիւն մեռելոց, ի դատաստանն յաւիտենական հոգւոց եւ մարմնոց, յարքայութիւնն երկնից, եւ ի կեանսն յաւիտենից»: Այսոքիկ լի եւ անթերի հաւատոյ խոստովանութիւն, շինեալ ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից:

Ի. Սակայն ոչ կատարեալ փրկութիւն ինքն ըստ ինքեան առանց գործոց առաքինութեան. զի «Հաւատք առանց գործոց մեռեալ են» գրեալ է, որպէս եւ գործք առանց հաւատոյ. զի եւ դեւք հաւատան ըստ առաքելոյ. եւ ոչ միայն հաւատան, այլ եւ սարսեն եւս. այլ ոչ ինչ օգտին առանց գործոց: Այլ պարտ է ընդ մաքուր ոսկւոյ հաւատոյն եւ զգանազան քարինս առաքինութեան յետև ըստ Սողոմոնի (հմտ Սղ 20.4 [գրաբար Աստուածաշունչ]). որք հանդերձեալ են արքայական թագ յօրինել եւ ընծայել երկնաւոր թագաւորին, որով մանաւանդ ինքեանց պսակեսցի գլուխ: Զի եւ այսորիկ հանճարիչն

Պաւղոս ասէ. «Ես իբրեւ իմաստուն ճարտարապետ հիմն եղի զհաւատոյն վարդապետութիւն. բայց այլ է որ շինէն. եւ իւրաքանչիւր ո՛ր գգոյշ լինիցի զհարդ շինեսցէ. զի եթէ ո՛ր շինիցէ,— ասէ,— ի վերայ հիման հաւատոյն ոսկի, արծաթ, ականս պատուականս, փայտ, խոտ, եղէգն», որ են գործք. ոսկի՛ խոհական իմաստութիւնն. արծաթ՛ բանական առաքինութիւնն. պատուական քարինք՝ պէսպէս եւ զանազան բարեգործութիւնք: Իսկ փայտ՝ խոտ եւ եղէգն՝ զեղեռնագործութեան բերէ զնշանակ. փայտիւն՝ զթանճրագոյն եւ զգործով մեղսն յայտ առնէ, որ է յատուկ մարմնոյ. եւ դիւրաշարժ եւ անհաստատ եղեգամբն՝ զյոքնաշարժ բանիւ յանցանսն ի ձեռն լեզուոյ. եւ յոքնաբոյս խոտովն՝ զբազմաբեղուն եւ բիւրակերպ մտաւորական շարժմանցն սխալանս: Եւ ի վերայ ածէ՛ թէ «Իւրաքանչիւր գործն յայտնելոց է, զի օր դատաստանին ընտրեսցէ. զի հոռվ յայտնելոց է դատաւորն. եւ իւրաքանչիւր գործն զհարդ եւ իցէ՛ հուրն փորձեսցէ»: Զի թէ ոսկի է կամ արծաթ, ոչ միայն թէ ծախի ի հրոյն, այլ առաւել եւս գտեալ պայծառանայ. եւ թէ ունէր դուզնաքեայ ինչ խառնուած ժանկոյ՝ սրբեսցի եւ ճառագայթածեւ փայլէ: Իսկ եթէ փայտ, խոտ եւ եղէգն, վաղվաղակի ծախեալ ապականի: Եւ զի մի՛ կարծես, թէ ընդ կիզելի գործոցն եւ գործողն ծախեալ յոչէութիւն դառնայ, յաւելու՛ թէ «իմքն կեցցէ»: Եւ զի մի՛ այնպէս իմասցիս՝ թէ զճմարիտ կենացն ասէ, ածէ ի վերայ. «այլ այնպէս՝ որպէս թէ ի հուր»: Զայն յայտ արարեալ՝ թէ անմահութիւն ունի եւ կիզելի միշտ այրի, եւ ոչ մեռանի:

ԻԱ. Եւ արդ ի վերայ այսպիսի գեղեցիկ եւ աստուածահաստատ եւ առաքելաշէն հիման, որ ոչ ի շնչմանէ հողոց շարժի եւ ոչ յիջմանէ անձրեւաց անկանի եւ ոչ ի յարուցմանէ գետոց կործանի, որ առակեալ են ի զանազան փորձութիւնք, յայնպիսի նիւթոց պարտ է

յարմարել շինուածս, որ ի հուր ընտրութեան մերձենալով պայծառանայ՝ քան թէ ապականի. որ են հոգեկան եւ մարմնական առաքիներութիւնք:

ԻԲ. Եւ զի նախադաս է եւ պատուական ամենայնիւ անձն բանական քան զմարմին՝ իմանալին գոյոյ եւ ազգակից վերնոցն եւ տիրականին պատկեր, իրաւացի է նախ գնորայն զարդարել մասունս՝ իւրական եւ բնաւոր առաքինութեամբք:

Եւ վասն զի եռամասնեայ գոյով ոգի՝ ունելով բան, ցասումն եւ ցանկութիւն, արարչաստեղծ հրամանաւ եւ դրութեամբ, որով ուղիղ բնականին վարեալ ոչինչ ի վերնոցն վերջանայ նմանութենէ: Եւ իւրաքանչիւր սոքա ունին ինքեանց յատուկ առաքինութիւնս: Եւ է բնականին առաքինութիւն խոհականութիւնն, եւ ցասմնականին՝ արիութիւնն, իսկ ցանկականին՝ ողջախոհութիւնն: Եւ խոհականին գործ է խորհելն եւ ընտրելն զլաւն ի վատթարէն: Իսկ արիութեանն՝ զառ ի խոհականէն ընտրեալն քաջապէս եւ արիաբար կատարել: Իսկ ողջախոհութեանն՝ ըստ ընտրութեան եւ կատարմանն՝ ի սէրն որ առ Աստուած բորբոքել. որով գնախադասսն ինքեան՝ սիրոյն ջերմութեամբ առաւել զօրացուցանէ ի բնաւորան ունակութիւնս:

ԻԳ. Բայց տեսանել արժան է եւ զբարեձեւ սոցա կարգաւորութիւն: Զի նախ բանականն յառաջադասի որպէս վեհ քան զայլսն, եւ իշխան եւ հրամանատար ի վերայ նոցա. զի նորա է գործ խորհելն եւ ըստ նմին աւանդել երկաքանչիւրոցն՝ ցասմնականին եւ ցանկականին զարժանն: Իսկ ցասմնականին՝ հաւանութեամբ եւ արիութեամբ հրամայելոցն հետեւել. ունել եւ սաստ ի վերայ ցանկականին. զի զաւանդեալն նմա ի բանականէն՝ ուղիղ ցանկութեամբ առ Աստուած եւ աստուածային պատուիրանն ամբողջ եւ անարատ

պահեսցէ: Եւ է բանականն ինքնիշխան, ոչ ունելով եւ ոչ մի ոք համակարգիցն իշխանութիւն ի վերայ նորա: Իսկ ցասմնականն իշխի ի բանականէն եւ իշխէ ցանկականին: Իսկ ցանկականն իշխի ի ցասմնականէն եւ ինքն այլում ոչ իշխէ:

ԻԿ. Յայտնէ զայս եւ կայումն նոցա ի մարմինս: Վասն զի բանականին կայումն է ի գլուխ եւ ի խելապատակ եւ յուղիղ: Եւ որպէս գլուխ զվեհն եւ զառաջինն ընկալեալ նախադասութիւն յանդամ մարմնոյ՝ է իբրեւ զթագաւոր եւ զիշխան եւ հրամանատար ի վերայ ամենայն մարմնոյն, այսպէս եւ խոհականն անդ ունելով գնխատ արքունեացն՝ որպէս զթագաւոր իշխէ ի վերայ խոնարհ կացելոցն՝ ցասմնականին եւ ցանկականին: Իսկ ցասմնականէն կայումն է ի սրտի ի ներքոյ քան զգլուխ. իշխի ի բանականէն ի վերոյ կացեալ քան զինքն, եւ իշխէ ցանկականին՝ որ ի խոնարհ քան զնա: Իսկ ցանկականն բնակէ յերիկամունսն եւ ի ներքին համան. վասն այնորիկ եւ իշխի ի ցասմնականէն՝ որ ի վերոյ քան զնա, եւ ինքն ոչ իշխէ ումեք. զի եւ ոչ է զօրութիւն ինչ ի խոնարհ քան զնա, եթէ հնազանդեացի նմա:

ԻԵ. Այս բարւոք կարգաւորութիւն տեսանի եւ յոյժ հրաշափառապէս եւ պատկառելի յարացուցիւ: Վասն զի Աստուած ինքնիշխան գոյով եւ թագաւոր ի վերայ ամենայն եղելոց՝ իշխէ ի վերայ բնակից. որով եւ ի վերայ մարդոյ, եւ ինքն անիշխան գոյով: Իսկ զմարդն ի պատկեր իւր արարեալ՝ ասաց իշխել ի վերայ երեւելի արարածոցս ընդ իշխանութեամբ ինքեան. իսկ զգալիքս ամենայն ընդ իշխանութեամբ մարդոյն, ինքեանք ոչ իշխելով ումեք:

ԻԶ. Արդ որքան այս կարգաւորութիւն վայելչապէս ըստ բնաւորն

ասհմանի ուղղի ի մեզ, ամենայն ինչ բարեձեւ եւ ըստ առաքելոյ կարգի լինիցի. եւ տէրունականն ի մեզ հրաման պատուիրանի անխափան կատարեսցի: Զի խոհականն միշտ յաստուածայինսն խոհասցի ըստ գրոյն՝ «Նիցիցին բանքս այսոքիկ ի սրտի բով եւ յանձին բով. եւ խօսեսցիս նոօֆ ի նստիլ ի տան, ի գնալ ի ճանապարհ, ի ննջել եւ ի յառնել»։ Եւ ըստ միւսոյն՝ «Յօթնս Տեառն խորհեսցի նա ի տուէ եւ ի գիշերի»։ Եւ զի ամենայն գործոյ, եթէ բարի եւ եթէ չար, նախ խորհելն է եւ ապա առնելն, եւ առանց խորհելոյ ոք ինչ ոչ գործէ, ապա ուրեմն որ բարւոք եւ ուղիղ խորհի, ըստ նմին եւ զգործն կատարէ։

Եւ յորժամ խոհականն զիշխանութիւն իւր եւ զգործ ամբողջ ունի, իշխէ ի վերայ ցասմնականին, եւ հրաման տայ զամենայն բարելաւութեանց իրողութիւնս. եւ ցասմնականն արիութեամբ եւ քաջութեամբ ամենայնի հպատակեալ՝ բարւոք կատարէ։ Նոյնպէս եւ ցասմնականն բնաւորականին հետեւելով՝ կայ ի հնազանդութեան բանականէն, եւ իշխէ ի վերայ ցանկականին։ Իսկ ցանկականն ուղիղ եւ ամբողջ պահելով զբանականն՝ ոչ ապստամբէ ի հրամանէ ցասմնականին. այլ որպէս զծառայ Հլու եւ հնազանդութեամբ կատարէ զամենայն հրամանսն, եւ ինքն ոչ ամբառնայ զեղջիւր ի վերայ ուրուք զի չէ ոք ընդ նորա իշխանութեամբ։

Ի՛է. է եւ այլ միւս եւս մասն բանականին, որ կոչի արդարութիւն. եւ է սա կառավար եւ ուղղիչ եւ դատաւոր ամենայն մասանցն։ Քանզի նովաւ որպէս գործեաւ բանականն զբոլորսն ուղղէ, զիւրաքանչիւր ոք յիւրումն անսայթաք պահելով բնաւոր շարժութիւնս։ Եւ այսմ այսպէս լինելով՝ այնուհետեւ է բանականն խոհական, եւ ցասմնականն արիական, եւ ցանկականն ողջախոհական։ Եւ յայսմհետէ ոչ ինչ է խափան եւ արգել կամացն Տեառն եւ պատուիրանացն ի

մարդն կատարելոյ. ըստ որում եւ ետ զգորութիւն ի մեզ, եւ պահանջէ զկատարումն։ Վասն զի բանականն խորհի զուղիղն եւ զօգտակարն, եւ արդարութիւն բաժանէ ստորակայիցն, եւ նոքա կատարել յանխափան։ Վասն զի է ցասմնականն ի ձեռին խոհականին որպէս զընտանի գազան, այսինքն շուն. վասն զի նոքա կրկին ունին բնաւոր շարժութիւնս. գտեարսն եւ զընտանիսն սիրեն եւ շողոքորթեն եւ քծնին. իսկ օտարացն եւ անընդելից գազանին, եւ վայրենի եւ պատառող բարս եւ գործառութիւնս ցուցանեն։ Այսպէս եւ ցասմնականն յորժամ ուղիղ զբանականն ունի, ամենայն բարւոք խորհելոցն ի բանականէն՝ արիաբար սիրելի եւ բարեկամ եւ կատարող երեւի. իսկ հակառակ եւ անընտանի եւ օտար խորհրդոցն եւ գործոց ընդէմ յառնէ ցասմամբ մեծաւ, եւ ի բաց վարէ եւ կամ չարաչար պատառէ, ոչ բնաւ թոյլ տուեալ զրժիլ ինչ յընտանեացն։

Ի՛Ը. Նմանապէս եւ ցանկականն ի բանականին գորով, լինի եւ անուանի ողջախոհութիւն եւ սէր արիականին վերակացութեամբ. անշարժ առ ախտաւորսն լինելով ցանկութիւնս, եւ դիւրաշարժ առ ամենայն բարեաց սէր եւ բաղձանս։ Եւ սատարութեամբ արդարութեան ուղիղ կարգաւորէ զսիրոյն օրէնս, զառաջինն եւ զմեծն Աստուծոյ տարով ըստ նորին օրինադրութեան. զի ասէ. «Սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն անձնէ բովմէ եւ յամենայն զօրութենէ եւ ի մտաց»։ Եւ ոչ այլ ինչ նորա փոխանակէ յէիցս։ Ըստ որում եւ այսոցիկ տիրապէս ուղղիչն Դաւիթ ասէ. «Զի՞նչ կայ իմ բնաւ յերկինս, կամ ի քնն զի՞նչ եւս ինդրեցից յերկրէ. նուաղեաց սիրտ իմ եւ մարմին իմ յառ Աստուած սէրն. Աստուած սրտի իմոյ, բաժին յալիտեան»։ Որ ըստ փառաբան ծարաւոյ ի Շուր՝ բաղձայր յանդիման լինել երեսացն Աստուծոյ, եւ յալելոյր. «Դու ես յոյս եւ բաժին իմ յերկրին կենդանեաց»։ Իսկ զարմանալին Պաւղոս յոյժ հրա-

շափառագոյնս զիւրոյ սիրոյն ցուցանէ զառաւելութիւնս. քանզի ասէ համարձակութեամբ խորխտացեալ ի վերայ ամենայն դժնդակաց. «Ո՛վ մեկնեսցէ զիս ի սիրոյն Քրիստոսի. նեղութի՛ւն, թէ անձկութիւն, թէ հալածանք, եւ այլն. զի վասն քո,– ասէ,– մեռանիմ զօրհանապագ»։ Եւ զի ոչ միայն դառինքն եւ դժուարակիրքն են հակառակ Աստուծոյ սիրոյն, այլ եւս առաւել հեշտականքն եւ արտոյթելիք, յաղաքս որոյ եւ զայնս ի վերայ բերէ եւ ասէ. «Հաստատեալ եմ՝ թէ ո՛չ կեանք, ոչ իշխանութիւնք, ոչ զօրութիւնք, ոչ բարձրութիւնք, ոչ հրեշտակք, ոչ պետք, ոչ այս աշխարհս յոր կամս, ոչ հանդերձեալ արհայութիւն, եւ ոչ թէ այլ ինչ արարած լինի քան զերկինս եւ զերկիր եւ որ ի սոսա բարութիւնք գոր մեք ոչ զիտեմք, կարեն մեկնել զիս ի սիրոյն Քրիստոսի»։ Եւ զոր ասեն՝ այսպիսի ինչ է. թէ ոք ամենայն չարչարանք եւ մահուամբք չարչարէ զիս եւ սպանանէ վասն ի Քրիստոսէ բաժանելոյ, յօժարութեամբ զամենայն չարչարանսն եւ զմահուանսն յանձն առնում, քան թէ ի Քրիստոսի սիրոյն բաժանիմ։ Եւ դարձեալ ասէ. թէ ոք տայր ինձ զերկինս եւ որ յերկնի են բարութիւնք, զերկիր ամենայն եւ որ յերկրի են ցանկալիք, եւ ոչ միայն զայս՝ այլ թէ եւ այլ ինչ լինէր քան զայստսիկ մեծ եւ բաղձալի զոր մեք ոչ լուաք եւ ոչ տեսաք, եւ այսոքիւք կամէր զիս ի Քրիստոսի սիրոյն մեկնել, զամենայն արհամարհէի եւ անարգէի եւ իբրեւ զաղբ անպիտան համարէի, եւ զՔրիստոսի սէրն ընտրէի ինձ սեպհականել։

Ի՞նչ. Եւ յետ այսորիկ ապա երկրորդ մասն սիրոյն առ մարդիկ ցուցանել. ըստ որում յօրէնսն եւ յաւետարանն է կարգեալ։ Քանզի յետ ասելոյն՝ «Սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումբ», ապա ասէ՝ թէ «եւ զընկեր քո իբրեւ զանձն քո». եւ յաւելու՝ թէ «Յայս երկուս պատուիրանս ամենայն օրէնք եւ մարգարէք կախեալ կան»։ Եւ սակայն թէպէտ եւ երկուս ասէ, վասն զի յԱստուած

եւ ընկերն բաժանէ, այլ մի է. վասն զի սէր է։ Եւ ճշմարիտ ասաց աղբիւրն ամենայն ճշմարտութեան, թէ ամենայն պատուիրանք ի սէրն բովանդակի։ Զի չէ ինչ պատուիրան որ արտաբոյ սիրոյն գտանի, յորժամ զսէրն ոք ուղիղ եւ անարատ եւ առանց կեղծաւորութեան ունի առ Աստուած եւ առ մարդիկ։ Զի յորժամ զԱստուած ի բոլոր սրտէ սիրէ ոք, զամենայն արհամարհէ որ ինչ խափան լինի Աստուծոյ սիրոյն. այսինքն զփառս եւ զմեծութիւնս եւ զպատիւս եւ զիշխանութիւնս եւ զստացուածս, զհայր եւ զմայր եւ զեղբարս եւ զքորս եւ զկին եւ զորդիս, նա եւ զիւր անձն։ Ըստ որում եւ ինքն Տէրն ասաց. «Եթէ ոք գալ առ իս, եւ ոչ առեալ զհայր եւ զմայր,– եւ որ ի կարգին,– ոչ կարէ իմ աշակերտ լինել»։ Եւ յայտ անտի է, զի որք ճշմարտապէս սիրեցին զԱստուած, ոչ թէ միայն զինչս եւ զփառս երկրաւորս արհամարհեցին, եւ զընտանիս եւ զորդիս անտես արարին, այլ եւ զանձինս եւս պէսպէս եւ ազգի ազգի չարչարանք ի մահ մատնեցին։ Իսկ որ առ ընկերն անկեղծ եւ անարատ ունի զսէրն՝ ոչ ինչ չար խորհի նմա եւ ոչ առնէ. այսինքն ոչ աստէ զնա եւ ոչ նախանձի ընդ նմա, ոչ զրկէ զնա եւ ոչ անիրաւէ, ոչ գողանայ զինչս նորա, ոչ խորհի նմա սպանութիւն, ոչ առ ոտն հարկանէ, ոչ նենգէ նմա, ոչ ասէ, ոչ մատնէ՝ թէպէտ եւ բազում վնասուց պարտաւոր զիտէ զնա, ոչ հպարտանայ ի վերայ նորա, ոչ ամբարտաւանէ, ոչ զրգուի ընդ նմա, ոչ արհամարհէ, ոչ թշնամանէ, ոչ զրպարտէ, ոչ քամոսէ, ոչ մախայ, ոչ ռիս պահէ, ոչ բամբասէ, ոչ տրտնջէ, ոչ ինքն առնէ նմա չար, եւ ոչ կամի թէ այլ ոք արասցէ, այլ զամենայն որ ինչ բարի է, կամի նմա, եւ որչափ կարող է, առնէ։ Կամի լինել զնա ողջ մարմնով, եւ առաքինի հոգւով, եւ ամենայնիւ յաջողեալ ըստ կենցաղոյս բերմանց. մարմնաւոր գոյիւք փարթամ, պատուով առաւելեալ, իշխանութեամբ բարձրացեալ, յամենեցունց փառաւորեալ, տամբ աջողեալ։ Կին ըստ մտի, որդիք բարետեսակք

եւ խրատեալք, մտօք խոհական, ի բանս կարգաւոր, մինչ զի սիրելի լինել ամենեցունց: Եւ եթէ աղքատ է, ցանկայ ընու զկարօտութիւնն. եւ եթէ տկար է, ի բժշկութիւն փութայ. եւ եթէ ներհակ ինչ ուստեք ի վերայ յառնէ, որչափ ի կարի է, ընդդիմակաց լինի. տրտմութեան տրտմակից լինի, եւ խնդութեան խնդակից. եւ ոչ երբէք է չար զոր կամի նմա, եւ ոչ բարի զոր ոչ կամի:

Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ «Զբազմութիւն մեղացն ծածկէ սէր», որպէս եւ ատելութիւն զբարեացն: Զի զոր օրինակ գատելին ի բարեգործութեան տեսեալ թուի չար առնել, այսպէս եւ զսիրելին ի չարագործութեան տեսեալ թուի բարի առնել: Զայս ամենայն եւ առաւել քան զսոյն եւ առաքեալ թուէ զսիրոյ մասունս: Տեսանե՞ս ահա, զի զամենայն զոր օրէնքն եւ մարգարէքն եւ աւետարանական վարդապետութիւնն ուսուցանեն, սէրն յինքեան ունի զբովանդակն: Յիրաւի ուրեմն եւ Քրիստոս ասէր աշակերտացն. «Այսու ծանիցեն զձեզ ամենեւեմն եթէ իմ աշակերտոք էի, յորժամ զմիմեանս սիրիցէի»: Ոչ ասաց՝ թէ այն է իմ աշակերտութեան նշան, յորժամ զհիւանդս բժշկէք, կամ զկոյրս լուսաւորէք, կամ զանդամալոյծս հաստատէք, կամ զղեւս հանէք, կամ զմեռեալս յարուցանէք, կամ զյերինս փոփոխէք. այլ յորժամ սիրէք զմիմեանս: Քանզի գիտէր թէ յորժամ ճշմարիտ սիրով սիրեն զԱստուած եւ զընկերս, ընդ նմին եւ ամենայն պատուիրանք կատարին:

Լ. Արդ որպէս վերագոյն ցուցաք, յորժամ մասունք հոգւոյն ուղիղ զիւրեանց կարգաւորութիւնսն պահեն, զի իշխանն յիշխանութեան կայցէ եւ իշխեցեալն ի հնազանդութեան, ամենայն այսոքիկ բարեգործութիւնք անսխալ կատարին: Իսկ եթէ եղծեալ ապականի վայելչական կարգն, եւ ծառայքն ի վերայ տերանցն յառնեն. եւ զիշխանութիւն յափշտակեն եւ զտեսարան ծառայեցուցանեն, այ-

սինքն ցանկականն ցասմնականին եւ ցասմնականն խոհականին տիրելով, ամենայն չփոթեալ վեր ի վայր կործանի, եւ իւրաքանչիւրքն ի հակառակ ներգործութիւնս շարժին: Եւ ըստ գործոյն եւ անուանցն փոփոխումն լինի եւ այնուհետեւ ոչ խոհականութիւն եւ արիութիւն եւ ողջախոհութիւն եւ արդարութիւն, այլ անմտութիւն եւ սրտմտութիւն եւ բղջախոհութիւն եւ անիրաւութիւն կոչին: Քանզի ոչ խոհականն զբարւոքն խորհի, եւ ոչ ցասմնականն ընդդէմ չարին կքրի, եւ ոչ ցանկականն ողջախոհաբար Աստուծոյ եւ աստուածայնոցն ցանկայ. եւ ոչ արդարութիւն այսոցիկ ուղղի լինի, վերակացու եւ կառավար, այլ ի բնականէն յանբնականսն շարժեալ՝ չարաչար տապալմամբ կործանի, ըստ առակողին բանի թէ «Երիւք շարժի երկիր. յորժամ ծառայ թագաւորէ, եւ աղախին եթէ հանէ զտիկինն, եւ անմիտն եթէ լցցի հացի»: Քանզի ծառայ սրտմտութիւն՝ թագաւորեաց ի վերայ իշխանականին, եւ աղախին բղջախոհութիւն՝ եհան զտիկին արիութիւն, եւ անզգամ անմտութիւն լցաւ հացիւ խոհականութեան, այսինքն ստութիւն հացիւ նանրախոհութեան, որով եւ շարժեցաւ ամենայն լաւն ի վատթարն կոյս. եւ զամենայն նանրութիւն խորհի մոլար իշխանն այնուհետեւ, որ ծառայ եղեւ ախտից:

ԼԱ. Եւ այս է անիրաւ դատաւորն ի քաղաքի բնութեանս, զոր Տէրն յաւետարանէն ասէ՝ թէ «ՅԱստուծոյ ոչ երկնչէր, եւ ի մարդկանն ոչ ամաչէր». զի խորհի եւ ոչ տերամբ, դատի եւ ոչ իրաւամբք: Եւ որ բնաւորեալն էր յօրէնս Տեսուն խորհել, ընդ ամենայն խոկումն չարութեան յածեալ լինի. եւ զի թեթեւ եւ դիւրաշարժ գոլով բնութիւն, վաղվաղակի ընդ բիւրապատիկ զարչ եւ աղտեղի ցանկութիւնս անցանէ խորհրդով. ինքն զազրանայ խոկմամբն, եւ զզգայութիւնսն ընդ ինքեան շարժէ յախտակրութիւն: Եւ զի անտեսանելի գոլով

ընութիւնն ոչ ի մարդկանէ ամաչէ. այլ թէ եւ մերձակայ է բազմաց՝ շարժի ըստ չար յօժարութեան յամենայն պղծութիւնս, եւ կատարէ զգործ անօրէնութեան, թէպէտ եւ ոչ մարմնով: Այսինքն ընդ որ ունէր զատելութիւնն, յօժարախորժ կամօքն ընկէց ի պատուոյն, կողոպտեաց յընչիցն, անարգեաց ի փառացն, կործանեաց յիշխանութենէն, յարգել եղ անելանելի, պնդեաց ի կոճեղս, տարաշխարհիկ արար զկարեւորսն եւ հատանդամս. եւ ոչ այսու շատացաւ, այլ եւ չարաչար եւ դառն մահու մատնեաց: Եւ այս է ասելն որդւոյն Որոտման, եթէ «Ամենայն որ ատէ զեղբայր իւր, մարդասպան է»։ զի թէպէտ եւ մարմնով ոչ, այլ կամօքն եւ յօժարութեամբն սպան: Եւ այս է կէս սպանութեան. զի մարդ հոգի է եւ մարմին. եւ հոգին է մեծ քան զմարմինն. եւ նա հոգւովն սպան. զի որպէս մարմինն արդեամբք սպանանէ, այսպէս եւ հոգին կամօքն եւ յօժարութեամբն:

ԼԲ. Եւ եթէ ախտաւոր ցանկութեամբն հարեալ է ի սէր ուրուք, անարգելաբար երթեալ չնայցէ ընդ նմա. թէպէտ եւ ի մէջ բազմացն է տուփեալն եւ անձեռնարկելի նմա ըստ մարմնոյ: Վասն զի ոչ արգելու զնա ոչ հեռաւորութիւն տեղոյ, ոչ թշուառութիւն ճանապարհի, ոչ լեռոն բքացեալ, ոչ դաշտ տօթագին, ոչ ծով լայնածաւալ, ոչ քաղաք պարսպեալ, ոչ դղեակ ամրագոյն, ոչ աշտարակ անպարտելի, ոչ աղիւեալ դրունք, ոչ երկիւղ պահապանաց. այլ զամենեքումբք քայլեալ՝ աներկիւղ համարձակութեամբ առ տուփելին հասանէ եւ զգարչ ցանկութիւնն կատարէ: Եւ այս է ասելն Տեառն, թէ «Ամենայն որ հայի ի կին ցանկութեամբ, անդէն եւ անդ շնացաւ ընդ նա ի ստիւն»։ այսինքն յոգւոյն: Նոյնպէս եւ եթէ կին՝ առն ցանկայ, նովին օրինակաւ շնացաւ. զի ամենայն ասացեալս որպէս ի վերայ առն է, նոյն եւ կնոջ: Եւ որպէս վասն սպանութեան ասացաք, նմանապէս եւ վասն այտորիկ, զի կէս շնութեան է. զի ոչ մարմնովն

կատարեաց զշնութիւն, այլ հոգւովն: Գունակ սոցին իմա եւ առ ամենայն մեղս դիւրաշարժ գոլ զմտաւորական շարժմունսն եւ դիւրակատար: Եւ զի վասն անտես գոյոյն ի մարդկանէ ոչ ամաչէ, այսպէս եւ վասն հեշտախտութեան եւ յիմարելոյն ցանկութեամբն յԱստուծոյ ոչ երկնչի: Եւ ամենայն մեղաց պատճառ խոհականին մոլորութիւնն եւ անընտրող յիմարութիւնն լինի. եւ յորժամ նա որ իշխանն էր ի վերայ այլոցն եւ ուղղիչ, այսպէս ծառայական ախտիւք կաշկանդի, այլքն սորին մոլար ընտրողութեան հետեւին. զի ամենայն ինչ, եթէ բարի եւ եթէ չար, նախ խորհի եւ ապա գործի:

ԼԳ. Իսկ ցասմնականն զօրութիւն յեղափոխեալ եւ այլ փոխանակ այլոյ եղեալ. վասն զի որ երբեմն քաջանայր ընդդէմ օտարացն, այսինքն բանասարկուին եւ նորին չար արկածիցն, այժմ զինի ընդդէմ ընտանեացն, այս է ամենայն բարեգործութեան. եւ մանաւանդ ի համազգիւն եւ յեղբարսն դարձուցեալ զսրտմտութիւն՝ զազանաբար յարձակի: Քանզի սրտմտութիւն նոցա ըստ նմանութեան օձին, այսինքն սատանայի, իժի եւ քարբի դիւաց նորին. զի խցեալ են զականջս իւրեանց ընդդէմ ճարտար թովչաց՝ մարգարէից եւ առաքելոց եւ վարդապետաց եկեղեցւոյ. եւ ոչ կամին առնուլ յիմաստուն բժշկաց զղեղ սպաշխարութեան եւ առողջանալ յախտէն: Եւ ոչ կարեն այնպիսիքն եւ ոչ դոյզն ինչ թշնամանաց համբերել. այլ եթէ դէպ լինի յումեքէ ինչ կարծիս հակառակութեան առնուլ, կամ արհամարհութեան եւ դարովանաց, վաղվաղակի բարկութեամբ մեծաւ ընդդէմ յառնէ. աղաղակէ, թշնամանէ, նախատէ, հայհոյէ, անարգէ, որպէս զխելայեղ ոչ գիտէ զինչ խօսի: Չամենայն որ ինչ մոլար միտքն ծնանի եպերանաց բան, իբրեւ կորիւնս զազանաց արիւնարբուս ի գառագղէ՝ սրտին լեզուաւ յառաք բերէ. մինչ զի ի յանդուզն յարձակմանէն եւ զթոյնսն ընդ բանին արտաքս ժայթքէ:

Այլ եւ զձեռան եւ զոտան անհանճարաբար ի հարուածս շարժէ. եւ յորով անգամ եթէ դէպ լինի, եւ ի սպանութիւն: Զդիւահարացն ամենայնիւ բերէ զնմանութիւնդ մանաւանդ եթէ չար քան զդիւահարան. որքան նոքա ակամայ, եւ սոքա կամօք ջերանին յախտան: Եւ ընդ որս թշնամութեամբն բերին, ատեն մինչեւ իսպառ, որս պահեն անլուծանելիս, մախան, բամբասեն, դարանակալ լինին նենգութեամբ, որողայլթս կազմեն բանիւք եւ արդեամբք՝ ընկենու ի փառաց, ի պատուոյ յիշխանութենէն, ի փարթամութենէ: Եւ ոչ ինչ է նոցա ըղձալի, քան եթէ զնախանձելին ի թշուառութեան տեսանել. եւ ոչ ինչ դժուակ, քան եթէ ըստ որում եւ իցէ իւրք բարեկրեալ տեսանել. ոչ այնքան ինքեանց թշուառութեամբքն տիրին, որքան նոցա բարեկրութեամբքն. զամենայն որքան հնար է՝ շարժեն ընդ նոսա ի թշնամութիւն, եւ կամին զի յամենեցունց ատեցեալք լիցին: Այսքան եւ եւս քան զսոյնս է ատելութիւն եւ մախանք անկարգաբար սրտմտելոցն:

ԼԳ. Իսկ ցանկականն որ այլայլեցաւ ի գեղեցիկ ողջախոհութենէն, եւ ի սիրոյն որ առ Աստուած եւ առ ընկերս, իբրեւ զբանդաչեալ շրջի յամենայն նիւթականիս բաղձանս: Զի ի բնաւոր եւ յողջախոհ սիրոյն անկեալ՝ բերեալ լինի զարչ ցանկութեամբք ընդ վաւաչոտ տուփանս. եւ ոչ սոսկ ցանկութեամբ, այլ եւ լրմամբ կորստական գործոյն, ոչ ի բնականսն յատուկ, այլ եւ յանբնականսն: Ըստ այնմ զոր առաքեալ ասէ. «Թողեալ զբնական պէտս իգութեան՝ բորբոքեցան ցանկութեամբ իւրեանց ի միմեանս. արու՛մ ընդ արուս զխայտառակութիւն գործին, եւ զդարձ փոխարինին՝ որ պարտ էր մոլորութեան նոցա, յանձինս իւրեանց ընդունելին»: Այսինքն զկիզումն հրոյն եւ ծծմբոյն երկնատեղաց՝ նորորէն անձրեւեալ հրածին ամպովք՝ ըստ նորագիւտ հրոյ ցանկութեանն զորէն բերեալ յաւիտենական եւ

մշտավատ բոցոյն: Եւ ոչ զարուացն միայն ամբաստանէ, այլ եւ էգքն, ասէ. «Փոխանակեցին զպէտս բնականս ի պէտս անբնականս»: ԼԵ. Թողում ասել եւ որ քան զայստսիկ է դժուակ եւ անբնական եւ առաւել արտաբոյ բնութեան, որ յանամայինս եւ ի զազանայինսն խոտորին զազրագործութիւնս. զոր եւ ինքեանք իսկ անասունքն եւ զազանք թէպէտ եւ անկապ եւ արձակ գորով բնութիւնք, զի եւ ոչ ընդ օրինաց են սահմանադրութեամբ, եւ ոչ սաստ պատուհասի եւ կամ տանջանաց է ի վերայ նոցա, այլ բնական օրինացն՝ որ ընդ ստեղծմանն եղաւ ի բնութիւնսն՝ հետեւելով, ոչ երբէք արտաբոյ ընտանի ազգակցացն ելանեն իւրաքանչիւր ազգք կենդանեաց ի խառնական իւրեանց: Զի ոչ ձի յարջառ, եւ կամ արջառ յոչխար, եւ կամ այլք յայլ օտարացեղ ազգս. այլ իւրաքանչիւր ազգք կենդանեացն առ իւրեանց ցեղսն դառնան. եւ զայն ոչ անչափութեամբ, այլ ըստ սահմանեալ ժամանակի՝ միայն ծննդագործութեան սպասաւորեն արարչադիր հրամանին, որ ասաց՝ «Անեցի՛ եւ բազմացարու՛մ եւ լցի՛ գերկիր»»: Եւ այն զի ոչ բան ունին եւ իմաստութիւն եթէ խորհրդեամբ եւ ընտրութեամբ ի վատթարացն խոտորին. այլ միայն բնական օրինացն հետեւելով: Իսկ մարդիկ եւ բանիւ եւ իմաստութեամբ պատուեալ, որ մի ինչ յայցանէ բաւական էր զնոսա ի չափ սահմանի արդարագործութեան պահել, զամենեքումբք զանց արարեալ՝ քան զգազանս եւ զանասունս անմտագոյնք եւ զազրագործք գտանին:

Եւ զայլ զարչ եւ աղտեղագոյնան լուծմ որ յայնպիսի անհանճարիցն գործի, զոր եւ գիտեմ եւ ընդ լսելիս է անցեալ. այլ ոչ կամիմ զազրացուցանել զբանս, զի մի գուցէ ողջախոհ ոք լսելով տաղտկասցի. մանաւանդ թէ գիտողացն թողում. քանզի այժմ յայստսիկ քաջահմուտք են ամենեքեան:

ԼԶ. Արդ այսպիսի մոլորեալքս ի ճշմարիտ ցանկութենէն եւ ի սիրոյ որ առ Աստուած եւ յաստուածայինսն ամենայն, ընդ բոլոր ապակահանացու եւ ցնդելի նիւթականացս իբր տոռամբ կապին ի սէր եւ ի բաղձանս, փոխանակեալք զճշմարիտ կենացն սէր ընդ սնոտեացս, եւ զանապականին ընդ ապականացուիս, եւ զանայլայլելոյն ընդ փոփոխելեացս, եւ զերկնաւորին ընդ երկրաւորացս. քանզի քաղցրանայ նմին անցաւորիս մեծութիւն, փառք, պատիւ, իշխանութիւն, փարթամութիւն, որովայնամոլութիւն, արբեցութիւն, զրկանք, ագահութիւն, անիրաւութիւն, յափշտակութիւն, եւ այլ ամենայն սնոտեացս բաջաղանք:

ԼԷ. Իսկ արդարութիւնն յեղու յանիրաւութիւն. եւ որ երբեմն ի լաւագոյնսն առաջնորդէր եւ կարգաւորէր զընդ ինքեամբ մասունսն, այժմ ներհակին լինի տնօրէն եւ առաջնորդ:

Այսքան եւ այսպիսի անկարգութիւն բարեաց եւ կարգաւորութիւն չարեաց յանձնական մասանցն ի բնականացն խոտորմանց եւ յանբնականացն Հետեւմանց լինին: Վասն որոյ բազում զգուշութեամբ եւ արթնութեամբ պարտ է հսկել ամենայն ումեք. զի զբանական իւր հոգի, որ է պատկեր Աստուծոյ, իւրական առաքինութեամբքն զարդարեսցէ. որով յառաջինն փայլեսցէ լուսատիպ կերպարան, եւ զնախատպին հրաշագարդապէս յինքեան գաղափարեսցէ նմանութիւն: Որով լիցի տաճար եւ բնակարան անվայրափակ էութեան՝ ըստ ասելոյն. «Ես եւ Հայր եկեցոմք, եւ օրեւանս առ նմա արասցոմք»:

ԼԸ. Արդ մինչ այսպէս գեղեցկայարմար պատկանաւորութեամբ ուղղեցաք զանձնական առաքինութիւնսն, պարտ է նմին հետեւեցուցանել եւ զմարմնական բարեգործութիւնսն. որպէս զի

ըստ առաքելոյ՝ «Լիցի մարդն Աստուծոյ կատարեալ ամենայնիս» եւ ոչ իւրք նուազեալ: Զի որպէս անձն մասամբքն զարդարի, այսպէս եւ մարմինն զգայութեամբքն պայծառանայ:

Եւ են զգայութիւնք հինգ, որ են այտօքիկ. տեսանելիք, լսելիք, հոտոտելիք, ճաշակելիք, շօշափելիք: Եւ պարտ է նախ յայտնել թէ զինչ զգայութիւն իցէ, եւ ապա զնոսա ընտանի ներգործութեամբքն զարդարել:

ԼԹ. Զգայութիւն ասի այն, որ ըստ իւր ներգործութեան զինչ եւ իցէ՝ արտաքուստ ընդունելով զկիրան՝ զգայ եւ ճանաչէ: Որպէս ակն զծագումն լուսոյ ընդունելով՝ զգայ եւ ճանաչէ եւ լուսաւորի, եւ նովաւ զամենայն զոր տեսանէ՝ զգայ եւ ճանաչէ թէ զինչ է: Եւ ունին զհնչումն ձայնից ընդունելով՝ զգայ թէ յումմէ է բացազանչումն: Եւ հոտոտելիք զազդմունս զանազան հոտոց առնելով՝ զգայ եւ իմանայ եւ բացատրոհէ զնոսա ի միմեանց: Եւ ճաշակելիք զպէսպէս կերակրոցն եւ ըմպելեացն համադամս քաղցրունս, եւ դառինցն, պարարտացն եւ կծուագունիցն յինքն ընկալեալ՝ զգայ իւրաքանչիւր համադամացն ազդողութեանց: Եւ շօշափելիք զագգի ազգի նիւթոցն զանազանութիւն շօշափելովն զգայ եւ ընտրէ ի միմեանց զխոշորագոյնսն եւ զոտորկան, զընդդիմատիպան եւ զփաղփուսան: Արդ վասն այսորիկ զգայութիւնք ասին:

Խ. Բայց են սոքա որպէս զգրուես ի տան մարմնոյս՝ մտից արտաքուստ եւ ելից ի ներքուստ՝ ամենայնի որ է լաւ եւ կամ վատթար. ըստ մարդարէին որ ասէ. «Ընդ պատուհանս եմուտ մահ»: Եւ զոր օրինակ ընդ դրունս ածեմք ի տուն զամենայն գոյս պատուականս եւ պիտանիս, եւ ընդ նոյն դարձեալ եթէ ինչ անպիտան է ի տան՝ արտաքս հանեմք, այսպէս եւ զամենայն հոգեւորական փարթա-

մուլթիւնս՝ որովք անկարօտ ճոխանայ անձն բանական ըստ Համազգեաց հոգեղինացն՝ ընկալցուք ի ներքս ի մեզ ընդ զգայարանացս դրունս ընդ իւրաքանչիւր ներգործութեան: Եւ զսպաւառ, երկրաւոր ցանկութեանց եւ ստորային սիրոյ, որ է որոմնացան թշնամւոյն սերմանք, իբրեւ զվնասակարս եւ մահացուս ընդ սոսին դարձեալ արտաքս հանցուք: Եւ զոր օրինակ ոչ միշտ փակեալ պահեմք զդրունս տանց. զի թէ յար փակեալ կացցէ, զօգտակարան ոչ հաւաքեմք փարթամութիւնս, նա եւ մեզ անպիտան առ բնակութիւն. եւ ոչ հանապազ բացեալ, զի եւ այնպէս թշնամեաց եւ դրժողաց գողոց եւ աւազակաց մուտ լինելով ի կորուստ անձանց եւ ի յափշտակութիւն ընչից, այլ ի դէպ ժամանակի ըստ պատշաճի բանամք եւ փակեմք, իմաստնոյն հաւանեալ խրատու՝ որ ամենայնի ժամ եւ ժամանակ սահմանէ որ ընդ երկնաւ. այսպէս եւ զզգայութեանց մեր դրունս ոչ հանապազ փակել պարտ է՝ զի եւ յի՞նչ պէտս եղաւ ի բնութիւնս, եթէ միշտ փակեալ կայցէ. զի սկսն գործ է տեսանելն, եւ ունկան լսելն. նմանապէս եւ այլոցն ըստ ինքեանց սահմանի: Եւ ահա անպիտանք են եթէ զքնաւորսն ոչ ներգործեն. այլ ի պատշաճ ժամանակի պարտ է բանալ ի լաւագունիցն հաւաքումն, եւ յայլում ժամու փակել ի մուտս վնասակարացն:

ԽԱ. Եւ զոր ասեմս այսպիսի ինչ է: Պարտ է խնուլ զակն ի յարատ հայեցուածոց, եւ ոչ զննել բղջախոհ ցանկութեամբ եւ վաւաշոտ տուփանօք զգեղ իբի եւ կամ արուի. փասն զի որպէս ի կորովածիզ աղեղնաւորէ առնու անտի զնետս հարուածոց կարեվէր խոցման յոգիակողմն կոյս. որով անմահն մահ մեռանի: Վասն զի ախտաւոր հայեցմամբն կերպարանէ զգործ պղծութեան, եւ անդէն շնայ ընդ նմա ըստ Տեսուն Հրամանի որ ասէ. «Որ հայի ի կին ցանկութեամբ, իսկոյն շնացաւ ընդ նա ի սրտին» եւ «Ամենայն շուն եւ

պոռնիկ,– ըստ առաքելոյ,– ոչ ունի մասն եւ ժառանգութիւն յարեալութեանն Աստուծոյ»: Թողում ասել եւ զարտաքոյ բնութեան պղծութիւնս անասնային եւ զազանային՝ որպէս անարժան յիշատակի:

ԽԲ. Փակել արժան է դարձեալ զակն ընդդէմ չարակնութեան որ առ ընկերս. յորժամ տեսանէ զոք բարեկրեալ ըստ կենցաղոյս ինչ յաջողութեանց, տան եւ որդւոց եւ ստացուածոց, իշխանութեան, պատուոյ, փառաց, բարեհամբաւ անուան, սիրոյ եւ ընդունելութեան առ ամենայն: Զոր իբրեւ տեսանէ չարակնն, որպէս սայրատուր արով հարկանի, նախանձի, մախայ. եւ լաւ համարի ինքեան մեծամեծ եւ դժնդակ տոյժս կրել, քան եթէ զնա այնպէս փառաւորութեամբ տեսանել: Յորովք եւ մահու դաւ գործեն ընդ որս չարակնութեամբն հային: Եւ ապացոյց բազումս այսորիկ ունիմք ի Գրոց. եւ մանաւանդ թէ սկիզբն մեղաց եւ մահու՝ յայսմանէ եմուտ յաշխարհ: Վասն զի չարակն բանասարկուն ոչ կարացեալ տանել զտեսութիւնս գերունակ փառաց նախաստեղծին, մատեաւ առ նա հրապուրանօք խաբէութեան, եւ զմահու ձօնեաց նմա ճաշակ: Եւ Կայենի եղբայրասպանութիւնն ոչ այլ ինչ էր, այլ զի ոչ կարաց հայել ընդ հաճելի Աստուծոյ պատարագսն Հաբելի: Իսկ եղբարքն Յովսէփու եւ զանրջոցն յաչաղեալ բաղձալի տեսութիւն, կամեցան սպանանել զնա, եւ ապա այլասեռիցն վաճառեալ. որպէս զՏէրն ի չարչարանս եւ ի մահ: Նա եւ բազմահնար մեքենայք Սաւուղայ առ ի սպանանել զԴաւիթ ուստի՞ այլ, քան թէ սիրեցեալ եւ պատուեալ զնա յաչս ժողովրդեանն տեսանէր, եւ լսէր ի պարաւորացն՝ եթէ եհար Դաւիթ զբերս: Իսկ փարիսեցւոցն եւ դպրացն խաչ կանգնեալ, եւ զառաջնորդն փրկութեան՝ որ զնոսայն էր եկեալ բարձրացուցանել եւ փառաւորել՝ զփայտէ կախեալ, զի՞նչ այլ, քան թէ

բիւրապատիկ սքանչելեաց եւ լուսաւոր վարդապետութեան կե-
նարարին եւ փառաց եւ պատուոյ նորա որ ի ժողովրդոց՝ ոչ կա-
րացեալ տանել: Զի թէպետ եւ նա յայն սակս էր եկեալ զի մեռցի, եւ
մահուամբ իւրով զմահու բարձցէ զդատապարտութիւնս ազգի
մարդկան, այլ նոքա ի նախանձուէն չարակնութեամբ հեղձեալ խա-
չեցին զնա:

Արդ այսպիսեաց ամենայնի չարակնութեանց ընդդէմ պարտ է
փակել զակն, զի մի՛ զկուրացուցիչ եւ զմահացուցիչ հոգւոց տե-
սութիւնս ի ներքս ընկալցի:

ԽԳ. Իսկ ընդդէմ լաւացն եւ օգտակարացն բանալ յօժարութեամբ.
եւ զբիծ ամենայն ախտից, որ խափան գեղեցկագործ տեսութեանն
լինի, մաքրել. զի յստակ հայեցուածովք կարասցէ հայել եւ տե-
սանել զսքանչելի գործս Աստուծոյ. որովք եւ յարարչին գի-
տութիւն վայելչապէս հասանէ, ըստ առաքելոյ. «Ամերեւոյթն
ամենայն ի սկզբանէ աշխարհի,— ասէ,— արարածովքս իմացեալ
տեսանին. այսինքն մշտնջենաստութիւն եւ զօրութիւն եւ աստուա-
ծութիւն նորա»:

Եւ արդ Դաւիթ ասէ. «Երկինք պատմեն զփառս Աստուծոյ»: Որ
եւ մեծափափագ տենչանօք մաղթէր զլուսաւորութիւնս աչացն
յայսպիսի հայել սքանչելիս. «Զարթո՛,— ասէ,— զաչս իմ, եւ նա-
յեցայց ի սփանչելիս օրինաց քոց». եւ «Լոյս տուր Տէր աչաց իմոց,
զի մի՛ ննջեցից զմահուն քոն». եւ «Իարձո՛ զաչս իմ ի նանուր-
թենէ»: Յետ որոյ համարձակութեամբ եւ պանծանօք ասէր. «Աչք իմ
յամենայն ժամ առ Տէր են». եւ «Յառաջագոյն տեսանէի զՏէր
առաջի իմ յամենայն ժամ, զի էր ընդ աջմէ իմմէ՛ զի մի՛ սասանե-
ցայց». այսինքն զի մտացս աչօք հանապազ զԱստուած ինձ մեր-
ձակայ եւ ընդ աջմէ իմ կացեալ տեսանէի, եւ ի նորա տեսութենէն

երկուցեալ եւ պատկառեալ սասանէի ի մեղաց: Այս ոչ միայն
Դաւիթի, այլ եւ ամենայն ումեք այսպէս պատահէ. զի յորժամ
զԱստուած ինքեան մերձակայ եւ տեսող հաւատայ, զիս՞րդ կարէ
մեղանչել: Ըստ որում որդին Որոտման ասէ. «Ամենայն որ յԱստուած
է հաստատեալ, ոչ մեղանչէ»: Զի եթէ յորժամ մարդ ոք ուրուք մեր-
ձակայ լինի եւ տեսող՝ ոչ առնէ չար ինչ, այսինքն ոչ շնայ, ոչ գո-
ղանայ, ոչ սպանանէ, եւ ոչ այլ ինչ ի նմանեացն գործէ, ո՞րչափ եւս
առաւել յորժամ զարարիչն ամենայնի եւ զդատաւորն եւ զվրէժին-
դերն եւ զհատուցանողն ըստ գործոց՝ ինքեան մերձակայ եւ տեսող
հաւատայ, յամենայն մեղաց եւ չար գործոց լուէ: Եւ զայս գիտելով
Դաւիթ ասէ. «Աչք իմ յամենայն ժամ առ Տէր են»: Եւ ինքն Աստուած
ասէր մարգարէիւ. «Աստուած մերձաւոր եմ ես եւ ոչ հեռաւոր»: Որոյ
եւ նախանձաւորն Հեղիասս միշտ առաջի զինքն համարէր:

ԽԻ. Եւ ոչ զմարմնոյ միայն տեսանէ զգործսն, այլ եւ զմտացն շարժ-
մունսն՝ ըստ Դաւթայ. «Որ քննես զփրտս եւ զերիկամունս
Աստուած». եւ այլուք, թէ ոչ որպէս տեսանէ մարդ՝ տեսանէ Աստուած.
զի մարդ հայի յերեսս, եւ Աստուած ի սիրտս: Եւ ոչ զսրտին խոր-
հուրդն միայն տեսանէ, այլ եւ զայն որ տակաւին ոչ խորհեալ է եւ
գործեալ. ըստ այնմ. «Զանգործս իմ տեսին աչք քո»: Եւ ոչ միայն
տեսանէ զանգործսն, այլ եւ զրեալ պահէ. ըստ որում ասէ. «Եւ ի գիրս
քո ամենեքեան գրեցան»: Արդ զայնպիսի տեսող պարտ է ամենայն
ումեք ինքեան մերձաւոր համարել. եւ յայնժամ ոչ մեղանչէ:

ԽԵ. Դարձեալ բանալ պարտ է զակն ի տեսութիւնս արարածոցս, եւ
տեսանել զսքանչելի գործս Աստուծոյ. եւ ի տեսանէն մարմնոյ
աչօք՝ ընդ նմին բանալ եւ զմտացն աչս, եւ իմաստութեամբ տե-
սանել զզարմանագործութիւնս արարածոցս. ըստ որում եւ Դաւիթ

տեսեալ ասէր. «Տեսի գերկինս զգործս մատանց քոց՝ զլուսին եւ զաստեղս գորս դու հաստատեցեր»։ Այսինքն հայել յերկնի բարձրութիւն եւ յընդարձակութիւն, ի լուսաւորացոյ պայծառութիւն եւ ի գեղեցկակարգաւորութիւն. եւ որ յետ այսորիկ յամպս, յանձրեւ, ի հողմս, ի ձիւն, ի սառն, ի կարկուտ, յերկիր, ի բոյսս, ի տունկս, ի մարդոյս գեղեցկակարգմութիւն, յանասունս, ի գազանս, ի թռչունս, ի ծով, յաղբիւրս, ի գետս. եւ զի՞ եւս մի ըստ միոջէ ասացից, յայլ ամենայն եղելութիւնս։ Եւ յայմանէ նախ ճանաչել զմեծութիւն եւ զիմաստութիւն եւ զանչափ զօրութիւն Աստուծոյ եւ զբարերարութիւն, թէ զայս ամենայն վասն մեր է արարեալ։ Եւ որ քան զայս է հրաշափառագոյն, եթէ զիս՞ ըղ նախախնամող զօրութեամբն կառավարէ զամենայն եւ ունի յանլոյծ հաստատութեան. զի այս անբաւ ծանրութեան մարմնոյ աշխարհիս՝ երկրի եւ ծովու՝ ոչ գոյ հիմն եւ ոչ հաստատութիւն եւ ոչ սիւնս. այլ ամենայնս ի վերայ ոչնչի է հաստատեալ. մանաւանդ թէ ի վերայ հրամանին Աստուծոյ ըստ առաքելոյ՝ թէ «Կրէ զամենայն բանի զօրութեան իւրոյ»։

ԽԶ. Արդ յայս ամենայն եւ ի սոյնպիսինս պարտ է զակն բանալ եւ տեսանել եւ ճանաչել զանհաս զօրութիւն Աստուծոյ եւ զիմաստութիւնն եւ զմեծութիւնն։ Քանզի երկինք եւ երկիր՝ եւ որ ի նոսա լինելութիւնք՝ որպէս թէ գրով եւ բանիւ պատմեն զանբաւութիւնն Աստուծոյ։ Ըստ այնմ. «Երկինք պատմեն զփառս Աստուծոյ»։ Եւ ի տեսանելին զայսպիսի անպատմելի արարչութիւն, շարժել այնուհետեւ զմիտս եւ զլեզու ի փառաբանութիւն Աստուծոյ, եւ յամենայն եղելոցս փառաւորել զարարիչն։ Քանզի յայսոսիկ հայեցեալ Անանիանքն՝ զամենայն արարածս յօրհնութիւն Աստուծոյ կոչէին ասելով. «Ամենայն գործք Տեսոն՝ զՏէր օրհնեցէք»։ Եւ ի կարգ անկեալ՝ «Զերկին եւ ո՞ր երկնի, զօդ եւ ո՞ր ի սմա՝ ասէին օրհնել

զԱստուած»։ Եւ ոչ եթէ զի նոքա օրհնեն զԱստուած, վասն զի անբանք են եւ անիմաստք. այլ մարդիկ մտաւորք եւ բանաւորք՝ տեսանելով զոր ի նոսա սքանչելագործութիւն՝ փառաւորեն զարարիչն։

Եւ ոչ միայն յայսպիսի հրաշագան եւ զարմանագործ տեսութեանէ իմաստաբար հայեցողքն զԱստուած փառաւորեն, այլ եւ յայնց տեսութեանց որ յուրից թուի թէ պատճառք չար էին. զի որ ընդ մարմնոյ ական եւ զհոգւոյ աչս բաց ունին, յայնցանէ յորմէ կուրացեալն հոգւով վնասին՝ նոքա մեծամեծս շահին, ըստ նմանութեան բժշկաց, որ բազում անգամ ի վնասակարացն զօգտակար դեղոն առնուն. որպէս յօձից առնուն զլուծիչս թունից նոցա, եւ յայլ մահացու դեղոց սատակչական զօրութիւնս։

ԽԷ. Եւ եթէ ախորժէք, յեղելոց եւ ի գրելոց իրաց ստուգեցից զասացեալս։ Քանզի պրոնիկ ոմն հռչակելի գեղեցկութեամբ յԱնտիոք քաղաքի, անուն Պեղազիա, որ ոչ միայն ի քաղաքին՝ այլ եւ յամենայն աշխարհին մերձակայ տարածեալ էր համբաւ գեղոյ նորա, որ եւ յամենայն կողմանց վաւաշոտ երիտասարդք զային առ նա, նա յաւուր միում երեալ ի բաղանեաց եւ զգեցեալ բեհեզս եւ ծիրանիս, եւ զարդարեալ ոսկով եւ մարգարտով եւ քարամբք պատուականօք զգլուխն եւ զլանջան եւ զպարանոց, եւ գրեթէ զամենայն մասունս մարմնոյն, եւ սեւութեամբ զաչան, եւ ի սպիտակէ եւ ի կարմրոյ զայտոսն, եւ օծեալ անուշահոտ իւղով զայր անցանէր լկտի կերպարանօք ընդ մէջ քաղաքին՝ ի բազմաց յայնոսիկ հեշտացելոց սպասաւորեալ։ Իսկ եպիսկոպոս ոմն, Նոննոս անուն, նստէր եկեղեցականօքն հանդերձ ի սրահ եկեղեցոյն՝ ընդ որ անցանէր պրոնիկն. որ եւ բազումք յողջախոհ ժառանգաւորացն դարձուցանէին զղէմս ի տեսութեանէն։ Իսկ սուրբ եպիսկոպոսն յար պշուցեալ հայէր ընդ նա. մինչ զի եւ բազումք ի տեսողացն ի միտս

իւրեանց բամբասէին զնա՝ եթէ ընդ երկար նայի ընդ գեղ պտոնկին: Իսկ նա յանկարծակի ընդ արտասուս ցնդեալ լայր դառնապէս: Իսկ մերձակայք որ բամբասէին զՀայեցուածս նորա, մատուցեալ Հարցանէին, թէ զի՞նչ էր պշնուլն ընդ գեղ պտոնկին եւ զի՞նչ ողբումն: Իսկ նա տակաւին արտասուելով պատասխանէր. «Վա՛յ ինձ որդեակք, վասն զի տեսի զկիինն զայն՝ զի ամենայն Հնարիւք պէսպէս եւ զանազան զարդուք զարդարեալ էր զինքն՝ որչափ եւ էր կարողութիւն. եւ այն վասն մոլեկան եւ մեղաստէր երիտասարդացն, զի նոցա Հաճոյ երեւեսցի, եւ զախտաւոր ցանկութիւն նոցա շարժեացէ խառնումն ինքեան: Իսկ ես երկնաւոր փեսային եմ Հարմնացեալ. որ վասն անճառ սիրոյն իւրոյ սուրբ որ յիս՝ յանբաւ բարձրութենէ գերակայ փառացն խոնարհեցաւ յիմ գարշութիւնս, եւ խաչիւ եւ արեամբ գնեաց ի ծառայութենէ մեղաց, եւ սրբարար ավագանան լուաց, եւ Հոգւոյն շնորհօք զարդարեաց, ետ եւ զգեղեցկացուցիչ պատուիրանս իւր եւ ուսոյց, եթէ զիարդ նոքօք օր ըստ օրէ զարդարեցից զամենայն մասունս Հոգւոյ եւ մարմնոյ, որով անճառելի սիրով նա յիս բնակէր եւ ես ի նմա: Իսկ ես ըստ առակողին՝ ի փախածն անդրէն դարձայ, եւ ընդ տիղմն թաւալեցայ՝ յորմէ լուացայ, եւ զշնորհօք զարդարանան որ ի նմանէ՝ մեղօք աղտեղացուցի, եւ ոչ փութացայ վերստին ապաշխարութեան ջրով լուանալ զանձն, եւ պատուիրանին պահպանութեամբ զարդարել՝ զի Հաճոյ գտայց երկնաւոր փեսային, որ սիրեացն զիս եւ զանձն իւր ի մահ մատնեաց վասն իմ»: Եւ լուեալ զայս զարմացան ընդ արթնութիւն մտաց նորա եւ ընդ անախտութիւն Հոգւոյն, եւ փառաւորեցին զԱստուած: Տեսանէ՞ս ահա, զի փոյթքն եւ արթունքն ի վնասակարացն շահին. բայց ծոյքն եւ մեղկքն բազում անգամ եւ յօգտակարացն վնասին:

ԽԸ. Արդ առաջին դուռն զգայարանացս բարւոք փակեցաւ եւ բա-

ցաւ: Այլ պարտ է եւ գերկրորդն ըստ նմին օրինակի փակել ընդդէմ ամենայն մահացու եւ կորստական բանից: Զի որպէս ակն տեսութեամբն խոտորի առ չարութիւնն, եւ ընդ ինքեան շարժէ զբոլոր մարմինն ի գործակցութիւն, այսպէս եւ ունկն լսելութեամբն ապականի, եւ զապականագործ լուրն ի ներքս ընդունելով՝ ի շտեմարանս սրտին ամբարէ իբրեւ զկայծակն ընդ յարդիւ թաքուցեալ. որ ի դիպող ժամանակի ի շնչմանէ իրիք արծարծեալ՝ զկիզողական բոցն բորբոքէ:

Եւ է սա սկզբնաւորագոյն մեղք. զի եւ նախ քան զամենայն բանսարկուն օձիւն մատուցեալ յունկն նախամօրն եհեղ զթոյնս դառնութեան. որով ինքն մեռաւ, եւ եղեւ պատճառ մահու ծննդոց իւրոց: Արդ առաջին մուտ ախտաւոր լսելութեան է այս. յորժամ տուփոյք իրերաց՝ այր եւ կամ կին՝ լսեն ի միմեանց բան կակղութեան եւ թուլութեան, որ իբրեւ զսուր երկսայրի յոգւոջն Հարկանի, եւ գերի առեալ տանի տուամբք ցանկութեան ի կատարումն մեղաց:

ԽԹ. Ի սոյն յարի եւ չար միջնորդացն բան, որ ի մէջ երկուցն տանի եւ բերէ զկորստական պատգամսն. որպէս եւ օձն ի մէջ Եւայի եւ բանսարկուին: Եւ այս առաւել աններելի է քան զշնութիւն. զի թէպէտ դժնդակ եւ չար յանցանք է շնութիւնն, զի յարքայութենէն արտաքս Հանէ եւ գեհնինն ժառանգ առնէ, այլ սակայն բռնաւորագոյն պատճառ, եւ Հարկեցուցիչ ի մեղս՝ ունի զցանկութիւն մարմնոյն եւ զթելադրութիւն սատանայի եւ զբորբոքումն յախտագարշութիւն: Իսկ անօրէն միջնորդն որո՞վ պատճառաւ յանհնարին յայս մեղս կործանի՝ ոչ եւ մի ինչ Հարկ եւ կամ բռնութիւն ի բնութենէն ունելով. զի կրկին ըստ չափու երկուցն յանցանաց՝ որոց պատճառ եղեւ մեղաց՝ եւ եւս առաւելագոյն տացէ զվրէժ յաւուրն դատաստանի ի կիզողական Հուր գեհնինն:

Ծ. Դարձեալ ի ձեռն ունկան է եւ լսելութիւն ամենայն չար խորհրդակցութեան եւ գործոյ անօրէնութեան, աւազակութեան, գործակցութեան. յորմէ առակացն բան հրաժարեցուցանէ ասելով. «Որդեա՛կ, մի՛ խաբեացեն զեզ արք ամբարիշտք եւ ասիցեն. “Եկ ընդ մեզ կցորդ լեր արեան. ծածկեսցո՛ւմ յերկրի զայր արդար ի տաւապարտուց. կլցո՛ւմ զնա կենդանայն իբրեւ դժոխք”»։ Զորս խրատէ ասելով. «Մի՛ երթար նամապարհ ընդ նոսա. խոտորեա զոտն քո ի շաղագ նոցա»։

Նա եւ զմարդկանէ չարախօսութիւն ունկամբ ի սիրտ մտանէ յանկալ լեզուացն եւ յանդուռն բերանոցն. որք գործիք աստանայի եղեալ՝ զնորա հեղեալ թոյնսն ինքեանց լեզուան ի լսելիս այլոց մատուցանեն, եւ շարժեն զնոսա ի բարկութիւն, յատելութիւն, ի հայհոյութիւն, յոխակալութիւն, ի թշնամանս, ի բամբասանս, ի մատնութիւն, ի դաւաճանութիւն, ի զրպարտութիւն, յորոգայթադրութիւն, ի սպանութիւն եւ ի նոյնպիսի չարիս։

ԾԱ. Է դարձեալ եւ այս ունկան արտ. յորժամ ոչ է միջնորդաց լսելութենէ, այլ դէմ յանդիման կրէ յումեքէ թշնամանս եւ նախատինս եւ դարովանս եւ արհամարհութիւնս եւ հայհոյութիւնս եւ զրկանս եւ յափշտակութիւն եւ տուգանս եւ ոտնահարութիւն։

Արդ այսպիսեաց ամենայնի, զոր վերագոյն ասացաք եւ որ նման է սոցին, պարտ է փակել զուսկնն ընդդէմ եւ ոչ բնաւ տալ մուտ լսելութեան, զի մի՛ ի նախասացեալ չարիսդ անկանիցին. քանզի իբրեւ գբաղցկեղ ճարակեն այսպիսի արտք զողին։ Այլ նախանձել զբարուք նախանձն ընդ Դաւթի որ ասէ. «Ի հակառակել մեղաւորին առաջի իմ, խոյ եղէ եւ խոնարհեցայ. եւ եղէ որպէս մարդ որ ոչ լսէ»։ Զի որ կամի զողին կեցուցանել, կամ սկզբանն ոչ լսէ, եւ կամ թէ լսէ, ոչ զայրանայ եւ ոչ առնու ի միտ եւ ոչ պատասխանէ։

ԾԲ. Եւ զսոյն դարձեալ բանալ ընդարձակ ամենայն բարուք լսելութեան մտից. այսինքն հաւատոյ բանի եւ պատուիրանաց Աստուծոյ. խօսել օրինօք եւ մարդարէիւք, աւետարանական եւ առաքելական վարդապետութեամբ։ Լսել յօրինացն՝ որ ասէ. «Տէր Աստուած քո՛ Տէր մի է. եւ սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քոնմէ, եւ զընկեր քո իբրեւ զանձն քո»։ Եւ «Մի՛ սպանաներ, մի՛ շնար, մի՛ գողանար. պատուեա՛ զհայր քո եւ զմայր»։ Եւ ի մարդարէիցն որ ասեն. «Խոտորեա՛ ի շարէ եւ արա զբարի եւ երթ զհետ խաղաղութեան»։ Եւ դարձեալ. «Լուսացարո՛ւմ ի մեղաց, սրբեցարո՛ւմ յանօրէնութեանց. ընկեցէ՛ք զչարութիւն յանձանց. ուսարո՛ւմ գործել զբարիս. խնդրեցէ՛ք զիրատունս. փրկեցէ՛ք զգրկեալն. դատ արարէ՛ք որոյն, եւ տո՛ւմ իրատունս այրոյն»։ Եւ թէ «Բրդեա փաղցելոց զհաց քո, եւ զաղխատս անյարկս տար ի տուն քո. եթէ տեսանես մերկ՝ զգեցո՛, եւ զգաակ ընտանեաց մի՛ անտես առներ»։ Եւ յաւետարանէն սրբոյ, եթէ «Որպէս կամի՛ք զի արացեն ձեզ մարդիկ, այնպէս եւ դո՛ւք արարէ՛ք նոցա»։ Եւ «Սիրեցէ՛ք զքշնամիս ձեր, եւ բարի արարէ՛ք ատելեաց ձերոց, եւ աղօթս ի վերայ լկողացն զձեզ»։ Եւ «Որ հարկանէ զծնօտ քո, մատո՛ւ նմա եւ զմիան. եւ որ հանէ ի քնն զբանկոն քո, մի՛ արգելուր եւ զշապիկս»։ Եւ «Գանձեցէ՛ք ձեզ զանձս յերկինս. եւ տո՛ւմ փոխ, ուստի ակն ոչ ունի՛ք առնու»։ Եւ յառաքելոցն, եթէ «Ամենայն դառնութիւն եւ աղաղակ եւ սրտմտութիւն եւ հայհոյութիւն բարձցի ի ձէնջ ամենայն շարութեամբն հանդերձ»։ Եւ «Արեգակն ի վերայ բարկութեան ձերոյ մի՛ մտցէ»։ Եւ «Սպանէ՛ք զանդամս ձեր զերկրատրս. ի բաց ընկեցէ՛ք զպոռնկութիւն, զպղծութիւն, եւ զագահութիւն որ է կռապաշտութիւն, եւ զգեցարո՛ւմ զգութ, զփաղցրութիւն, զերկայնմտութիւն. եւ ի բաց թօթափեցէ՛ք զամենայն շարութիւն եւ զկեղծատրութիւն եւ զնախանձ եւ զամենայն չարախօսութիւն»։ Եւ «Սիրեցէ՛ք զմիմեանս, զի սէր

յԱստուծոյ է. եւ ամենայն որ սիրէ, յԱստուծոյ է ծնեալ եւ ճանաչէ զԱստուած»։ Եւ «Մի՛ բանիւք եւ լեզուօք սիրիցե՛ք, այլ արդեամբք եւ ճշմարտութեամբք»։ Եւ զայն ամենայն փրկականս եւ ոգեկեցոյցս, որոց ոչ գոյ թիւ։

Բանալ դարձեալ պարտ է զականջս եւ ամենայն մաղթողի՝ որ զհարկաւորան պահանջէ պէտս ըստ լրման մարմնոյ պիտոյից. եւ կամ հոգեւորական խրատուց, որ է մեծ եւ օգտակար քան զմարմնոյ ընու կարօտութիւն։

Եւ այսպէս ըստ կամացն Աստուծոյ լինի ընդարձակութիւն քո լսելեաց։

ԾԳ. Եւ զհոտոտելիսդ խից ընդդէմ ամենայն հեշտալի եւ ախտաւոր հոտոց, որ սովորաբար առ վաւաչոտան է տեսանել. զի զամենայն հնարս անուշահոտութեան հնարին ի մարմին եւ ի հանդերձս առ ի նիւթ եւ զօրութիւն տալոյ ախտաւոր ցանկութեան. որով զհաստատութիւն ոգւոցն մեղկացուցեալ թուլացուցանեն ի վայր հոսելով ի բարձրութենէ պնդակազմութեան արիական հանդիսիցն։

Եւ զնոյն դարձեալ բաց Քրիստոսի անուշահոտութեան, զոր առաքելովքն ծալալեաց ընդ տիեզերս. ըստ որում եւ ասէ Պաւղոս. «Զհոտ գիտութեան իւրոյ յայտնի առնէ մեօք ընդ ամենայն տեղիս»։ Եւ թէ «Հոտ անոյշ եմք Քրիստոսի առ Աստուած ի մէջ փրկելոցն եւ ի մէջ կորուսելոցն. ոմանց հոտ ի մահուանէ ի մահ, եւ ոմանց ի կենդանութենէ ի կեանս»։ Զի որք զգարչութիւն ախտաւոր հոտոյ սիրեցին քան զկենդանացուցիչն զայն, նոցա ի մահ եղեւ՝ զատապարտելով զնոսա վասն անփափագ լինելոյն։ Իսկ որք զզգալալիս զայս արհամարհեցին սիրով ճշմարտին, նոցա տիրապէս կենաց եղեւ պատճառ։ Զոր եւ ըղձաւորն այսորիկ հարանս պանծալի յերգոյ Երզն հրատարակէ. «Իւղ թափեալ է ամուն քո. վասն այ-

սորիկ եւ օրիորդք սիրեցին զՔեզ», եւ անախտ սիրով յինքեանս ձգեցին զկեանսդ, եւ միաւորութեամբ կենացդ կենդանացան ի մշտնջենաւոր անմահութիւն։

ԾԴ. Պարտ է որք սրբութեամբ ամենասրբոյն ախորժեն լինել հաղորդ, եւ զճաշակելիսն փակել ընդդէմ ամենայն վնասակար հեշտութեանց։

Զի թէպէտ եւ ի հարկաւորան ընդարձակեալ է Աստուծոյ վաշիւր, ըստ որում եւ ասաց՝ «Ահաւաղիկ ետու ձեզ զամենայն, կերիչիք իբրեւ զբանջար խոտոյ», քանզի որպէս արարիչ մարմնոյ գիտէր զտկարութիւն նոցա եւ զպէտս, բայց յաւելորդացն արգել յորկորատութեան անչափութենէ։ Զոր անիմաստքն անյազաբար խճողեն զորովայնս. որ ոչ գիտեն զասհման ընութեանս, եթէ կերակուր վասն այսորիկ տուաւ յարարչէն կենդանեաց, որ զկենդանութիւն եւ զզօրութիւն եւ զառողջութիւն պահէ ի մարմինս. վասն զի հոսանուտ գոլով ընութիւն՝ զառեալն ոչ պահէ. եւ վասն այնորիկ թափեալն լրման կարօտանայ։ Իսկ նոքա զայս անգիտանալով՝ կարծեն առաւել շնորհ տալ որովայնի անյազութեամբն. որ ոչ թէ միայն զոգին, այլ եւ զմարմինն զոր բարեգործել կարծեն, վնասն եւ ընդ բազում ցաւովք արկանեն, յոլով անգամ եւ ընդ մահուամբ, անմտազոյն քան զանասունսն յայտոսիկ ցուցեալ. զի նոքա զբաւական պիտոյս կերակրոցն եւ ըմպելոյն առնելով, թէ եւ բազումս այլ առաջի կայցէ, եւ ոչ հայել կամին ընդ նոսա։ Իսկ սոքա զպատճառս կենացն անչափութեամբն մահու առնեն. զմարմինն աղցաւոր ցաւօք վտանգեն, եւ զհոգին անմահ յաւիտենական մահուն վիճակեն. մոռացեալք զառաքելոյ ողբումն զինքեանս, որ ասէ. «Լալով ասեմ զթշնամեաց խաչին Քրիստոսի, որոց կատարածն կորուստ է, որոց աստուած որովայնն իւրեանց է, եւ փառք ամօրն»։

այսինքն որովայնամորութիւնն: Եւ ոչ վայրապար այնպիսեացն աստուած անուանէ զորովայնան, այլ ճշմարտութեամբ. զի Աստուծոյ պատիւն ի պաշտամանէ նորա ճանաչի եւ ի պատուիրանին կատարմանէ. իսկ որովայնին ի նորին սպասաւորութենէ: Արդ որք որովայնին առաւել հպատակեն՝ քան Աստուծոյ պաշտամանն եւ պատուիրանին, քաջայայտ է զի աստուած զորովայնն ունին, որում զսպասահարկութիւն մատուցանեն: Յիրաւի եւ թշնամիս խաչին կոչէ զայնպիսին. վասն զի խաչին անուն չարչարանք են ըստ նորուն Տեառն բանի. «Որ կամի, – ասէ, – զկնի իմ գալ, զիաչն առցէ եւ եկեացէ»: այսինքն զչարչարանն: Ձի ես, ասէ, ի մարմնագգեցութեանս՝ խաչի եւ չարչարանաց ճանապարհաւ գնացի, որով եւ ի սեպհականն իմ փառս մտի. եւ որ զհետ իմ ախորժէ գալ, եւ ի փառսն իմ փառաւորել, խաչին՝ այսինքն չարչարանացն ճանապարհաւ եկեսցէ, որ է նեղ եւ անձուկ: Ձի որ ընդ լայնն եւ ընդ արձակն ընթանայ, որ է որկորատութիւն եւ այլ մարմական հեշտութիւնք, նա ոչ ի կեանսն եւ ի փառսն՝ այլ ի տանջանսն եւ ի կորուստն ժամանէ: Ջտոյն եւ առաքեալ յայտ առնէ յասելն. «Եթէ շարչարանացն Քրիստոսի կցորդ լինիմք, եւ փառացն նորա հաղորդ լինելոց եմք»:

ԾՆ. Ձի՞նչ ասացից եւ զարբեցողացն, որ յոյժ գեր ի վերոյ անցանէ չարութեամբ՝ քան զկերակրոցն անյագութիւն: Վասն զի որք կերակրոցն անչափութեամբ վարին, թէպէտ զհոգի եւ զմարմին վնասեն ըստ վերագոյն ասացելոցդ, այլ զբանական իմաստութիւն՝ որով յանբան կենդանեացն որոշեցաք, ոչ եղծանեն, այլ կան մնան ամբողջ բանաւորութեամբն եւ խոհականին ընտրողութեամբ: Իսկ արբեալքն զբանական իմաստն, որ է պատկեր տիրականին, ապականեն. զի ոչ խորհել եւ ոչ առնել գիտեն ըստ պատշաճի: Եւ ոչ թէ միայն անասնոցն այսու հաւասարեն, այլ եւ յոյժ անմտագոյնք քան

զնոսա երեւին: Վասն զի նոքա թէպէտ եւ ի բանական հանճարոյ զրկեալ են, այլ ունին բնաւոր շարժութիւնս ըստ չափոյ պիտոյից կենաց իւրեանց՝ զօգտակարսն ինքեանց ընտրել, այսինքն որոշել ի միմեանց զկենդանական եւ զմահացու կերակուրան. ի պատառող գագանաց խուսեն, յորոգայթից խորշին, ի վախից եւ ի խորխորատից ի բաց կան, յամարայնի ի ցրտային լերինս ելանեն, ի ձմերուտս ի տօթագին դաշտս իջանեն, եւ այլ ինչ բազում որ նման է սոցին՝ կերպարանս խոհականութեան յինքեանս ցուցանեն: Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ եւ ոտիւք ուղիղ գնան, եւ աջօք անսխալ տեսանեն, եւ ունկամբ արագ լսեն: Իսկ արբեալքն ոչ միայն զբանական իմաստութիւն եւ զխոհական ընտրողութիւն կորուսանեն, այլ եւ ոչ գանասնայինս զայսոսիկ յինքեանս ունին. զի զգայական ներգործութիւնսն զամենայն կորուսանեն. զի ոչ ոտիւք ուղիղ ընթանալ կարեն, այլ գայթ ի գայթ. եւ վաղվաղակի անկեալ կործանին, եւ իբր զմեռեալ դի յայլոց բարձեալ բերին: Եւ ոչ ակն ըստ պատշաճի տեսանէ. մինչ զի եւ ոչ զբարեկամս եւ զթշնամիս տրոհել գիտեն ի միմեանց: Նա եւ ոչ ունկն ուղղակի լսէ. զի բազում զլուր բանից այլ ընդ այլոյ իմանայ: Եւ ոչ լեզու յօղաւոր եւ ըստ կարգի շարժի առ ի բանին յարմարութիւն: Եւ ոչ ձեռք յարարողականս պատշաճապէս շարժի գործատնութիւն: Իսկ շուայեալ եւ զանհանճար ծախուցն զոր ի հանգանակի գինարբուցացն անմտաբար ծախէ եւ յետոյ զղջանայ, զի՞նչ պարտ է ասել. զի յոյովք այն են՝ որ զամենայն պատճառս կենաց զգոյսն՝ ի միում աւուր վատնեն:

Եւ ոչ այսչափ միայն են վնասք արբեցութեանն. այլ քանզի խելայեղեալ է եւ ոչ գիտէ զինչ խօսի եւ կամ գործէ, բանիւք ի բանս անկանի եւ ի գրգուրութիւն եւ ի հակառակութիւն, ի բարկութիւն եւ ի սրտմտութիւն, ի կոխ եւ ի թշնամանս, ի հայհոյութիւն եւ ի նախատինս, յարհամարհանս եւ յոտնհարութիւն. եւ յայսցանէ ի հա-

ըուածս եւ ի գանս, ուստի բազում անգամ եւ սպանութիւնք. յորմէ բանտ եւ կապանք եւ տուգանք եւ յափշտակութիւն ընչից եւ հատուան անդամոց եւ զրկումն ի հայրենեաց եւ հայրածանք յօտարութիւն եւ կամ մահ փոխանակ մահու:

Տեսանե՞ս ահա, զի ոչ միայն անասնոց հաւասարէ արբեալն, այլ եւ քան զխոզս եւ զշունս եւ զգորտս եւ զայլ զազրագոյնս զեռնոց վատթարագոյնք են: Եւ այսոքիկ ըստ մարմնոյ, որ յոյժ փոքունք եւ նուաստք են առ բաղդատութիւն հոգեւորական տուգանացն: Քանզի ընդ շունս եւ ընդ պոռնիկս եւ ընդ սպանողս եւ ընդ այլ չարագործս զրկի յարքայութենէն, եւ զմշտավառն եւ զանշիջանելի ժառանգէ զգեհեանն ըստ առաքելական բանին՝ «Մի՛ խաբիք, – ասէ, – զի ոչ շունք, ոչ պոռնիկք, ոչ իգացեալք, ոչ արուագեւտք, ոչ բամբաստողք, ոչ արբեցողք, զարբայութիւն Աստուծոյ ոչ ժառանգեն»:

ԾԳ. Այլ բազումք են որ ոչ միայն որկորատութեամբն եւ արբեցութեամբն արտաքոյ սահմանին ելանեն, այլ եւ զաստուածային օրինօք սահմանեալ պահան լուծանեն. են որ ամենայն հրաժարեցուցեալ կերակրօք, եւ են որ ձկամք եւ զինուով եւ ձիթով: Եւ բարուրս կարկատեն ասելով. Աստուած վասն կերակրոց ոչ բարկանայ ումեք. զի եւ յայն սակս արար զնա եւ ետ մեզ, զի վայելեցուք յառատ պարգեւս նորա եւ փառաւորեցուք զնա: Զսիրտ, ասեն, պարտ է պահել ի չարեաց եւ չար ումեք ոչ առնել. քանզի զայս միշտ ուսուցանեն աստուածային պատուիրանք:

ԾԷ. Առ որս ասեմք, թէ եւ որ զպահան օրինադրեաց, ոչ զսիրտ պղծել ասաց չարեօք, կամ զընկերն տրտմեցուցանել, այլ եւ զայն ընդ այսմ պահել. զի եւ ոչ միոյ պատուիրանի պահպանութիւն բաւական է յուղղութիւն:

Եւ լո՛ւր յառաքելոյ որ ասէ. «Եթէ ոք զամենայն օրէնսն պահիցէ եւ միով իւրի գրիցէ, եղև ամենայն Օրինացն պարտական»: Արդ որպէս զմարմին ոչ միով կերակրով՝ այլ ամենայն պիտանացուօքն կերակրեմք, այսպէս եւ զհոգի՝ որոյ է կերակուր պատուիրանք Աստուծոյ, ոչ միով կամ սակաւուք՝ այլ ամենայն պատուիրանօք պարտ է կերակրել. զի եւ Տէրն ոչ սոսկ ասաց, թէ կեցցէ մարդ բանիւ որ ելանէ ի բերանոյ Աստուծոյ, այլ՝ թէ ամենայն բանիւ:

ԾԸ. Իսկ եթէ ոք ասիցէ, թէ հրաժարեցուցեալ կերակուր միս է եւ որ ինչ ի մտոյ՝ զի ծնունդ կենդանեաց է, իսկ ձուկն ջրոյ, եւ ձէթ եւ զինի պտղոց՝ զորս պարտ է անխտիր ուտել:

Ո՛ր ցուրտ եւ յիմար պատճառիս. ո՞չ ապաքէն տարերքս ամենայն հաւասար են, երկիր եւ ջուր, օդ եւ հուր. եւ ի նիւթական արարածոցս ոչ գոյ ինչ էութիւն, որ ոչ ի չորից տարերցս յայսցանէ է գոյացեալ, բանաւորք եւ անբանք, կենդանիք եւ անկենդանք: Իսկ եթէ ասիցէ դարձեալ, թէ Աստուած ասաց՝ «Բիղխեսցէ երկիր շունչ կենդանի ըստ ազգի չորհոտանի եւ սողունս եւ գազանս ըստ ազգի», եւ դարձեալ ասաց՝ «Հանցեն շուրֆ գեռունս շնչոց կենդանեաց եւ թռչունս թեաւորս եւ կէտս եւ ձկունս եւ կայտառս զանազան», եւ ահաւասիկ անասունք երկրի են ծնունդ, եւ ձուկն՝ ջրոյ. վասն այնորիկ զձկունս պարտ է ուտել, եւ զանասունս ոչ: Այլ յառաջագոյն ասացի, թէ ոչ ինչ գոյ ի վերայ երկրի ի միոյ տարրէ գոյացեալ, եւ ոչ յերկուց կամ յերից, այլ բովանդակն ի չորից: Եւ որ ասացաւ, ունի զջուրն եւ զայլն ընդ ինքեան. նմանապէս եւ որ ի ջրոյ՝ ունի եւ զերկրի եւ զայլոյն խառնուած: Իսկ եթէ դարձեալ հակառակիս՝ նուազ լինել զորս ի ջրոյ ասացաւ քան զոր յերկրէ, ընդէ՞ր ոչ եւ զթռչունսն ուտես, քանզի եւ նոքա ի ջրոյ են. եւ կամ ընդէ՞ր ոչ ի բուսոց եւ ի սերմանեաց հրաժարես, զի եւ նոքա յերկրէ են: Իսկ եթէ զկենդանին

ասես պատճառ, ահա եւ ձկուռք կենդանի են եւ մեծ եւ յաղթանդամ քան զամենայն կենդանիս որ ի վերայ երկրի:

ԾԹ. Այլ ես ոչ ասեմ զայս ինչ պատճառ, կամ զայն, այլ զանցանկէն ընդ եղեալ սահմանս. զի եւ առտնին պահոցն լուծումն՝ որով անէծք եւ մահ յաշխարհ եմուտ՝ ոչ մտով էր կամ ձկամբ կամ գինուով եւ ձիթով, այլ պտորով: «Ի ծառոյն, — ասէ, — գիտութեան բարոյ եւ չարի մի՛ ուտիցէք»: Եւ ի պատժելն յետ յանցաւորութեանն դարձեալ զոյն երկրորդեաց. «Փոխանակ, — ասէ, — զի կերար ի ծառոյն, յորմէ ասացի շուտել, անիծեալ լիցի երկիր ի գործս քո»: Եւ որ ի կարգին:

Կ. Արդ աստուածային օրէնսդիրքն որպէս զաւուրան որոշեցին պահոց եւ ուտելոյ, նոյնպէս եւ զկերակուրան զանազանեցին. զգորաւորան եւ զհեշտալիսն եւ զախորժականս մարմնոյ՝ զորս պատշաճ դատեցան՝ օրինադրեցին ոչ ուտել յաւուրս պահոց. ոչ թէ զի կարօտութիւն ունի Աստուած մերոց պահոցն, այլ զի երեսեցուք ընդ հնազանդութեամբ հրամանի նորա:

Զայս եւ ի մարդիկ է տեսանել. զի ի վերայ ընդ ձեռամբ անկելոցն ոչ այնքան զմեծամեծան կամ զփոքունան քննեն զպատճառս, որքան զանհնազանդութիւն եւ զարհամարհանս հրամանի իւրեանց. այսպէս ամենայն ումեք պարտ է հնազանդել աստուածայնոյ օրինադրութեանն զոր ի ձեռն եկեղեցւոյ առաջնորդաց կարգեաց: Եւ զորս ըստ աստուածային հրամանին կարճեաց յինքենէ յաւուրս պահոցն զկերակուրս, մասնաւորել զայն կարօտելոցն հարկաւորացն: Նա եւ զամենայն աւելորդս գոյիցն, կերակրոց եւ զինչ եւ իցէ, առատապէս սփռել եւ տալ աղքատաց, զի արդարութիւն բարեգործութեանն մնասցէ յաւիտեան. հաւանեալ բարերարէն խրատու, զապականացու եւ զցնդելի նիւթ երկրաւորիս՝ որ ցեցոյ եւ ժանգոյ

է կերակուր՝ որպէս վաճառականութեամբ տալ ի ձեռս աղքատաց եւ գանձել յերկինս, որ անդրժեյլին է գողոց եւ ցեցոյ. եւ առնուլ փոխարէն զանապականն եւ զանայլալելին զերկնից արքայութիւնն ըստ նորուն Տեսոն երանաւէտ ձայնի որ առ բարեգործացն դասս. «Եկայք, — ասէ, — օրհնեալք Հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ ձեզ զարեայութիւնն ի սկզբանէ աշխարհի. վասն զի քաղցեայ եւ ետում ինձ ուտել, ծարաւեցայ եւ արբուցէք զիս, օտար էի եւ ժողովեցիք զիս ընդ յարկաւ ձերով, մերկ էի եւ զգեցուցէք զիս, հիւանդ էի եւ տեսէք զիս, ի բանտի էի եւ եկիք առ իս»: Որք իբրեւ տարակուսեցան՝ տեսեալ զնա յայնպիսի փառաւորութեան, եւ անարժան նմա զասացեալան վարկանէին, եւ հարցին՝ թէ ե՞րբ տեսաք զքեզ յայդպիսի կարօտութեան եւ բարեգործեցաք որպէս գոհանասդ, պատասխանեաց նոցա եւ ասէ. «Որովհետեւ արարէք միում ի փոքր եւ յարհամարհ թուեցեղոցս յայսցանէ, ինձ արարիք». զի ես էի որ նոցին ձեռօք առնուի զողորմութիւն ի ձեռաց ձերոց:

Արդ ըստ վերագոյն գրելոցդ ամենայն վնասակարացդ այդոցիկ ընդդէմ փակել արժան է զճաշակելիս, եւ լաւագունացդ բանալ, եթէ հանդերձեալ եմ ըստ արարչադիր սահմանին՝ չարժել զնա ի բնաւորականացն ներգործութիւն:

ԿԱ. Յետ այսորիկ դնել արժան է սանձս եւ ի վերայ լեզուոյ. զի «Թէ պէտ եւ փոքր ինչ անդամ է, այլ մեծամեծս բարբառի» ըստ առաքելոյ: Եւ զարդ անիրաւութեան զնա ասէ, եւ ամենայն մարմնոյն ապականիչ. «Նովաւ, — ասէ, — օրհնեմք զԱստուած, եւ նովաւ անիծանեմք զմարդիկ՝ որ ի պատկեր Աստուծոյ արարան»: Եւ քաղցր եւ ողորձական բանիւ ի խրատ մատուցեալ, ասէ. ոչ է պարտ, եղբարք, այսմ այսպէս լինել. զի որպէս աղբիւր անդատին ի միոյ ականէ ո՛չ բղխէ քաղցր եւ դառն, այսպէս եւ լեզու՝ որ քաղցր եւ

շնորհալից բանից գործարան յարարչէն ի բնութիւնս Հաստատեցաւ, ո՛չ է իրաւացի եթէ զդառնութիւն Հայհոյութեան եւ բամբասանաց, կագի եւ Հակառակութեան, ստութեան եւ չարախօսութեան, թշնամանաց եւ զրպարտութեան, քսութեան եւ մատնութեան, խեղկատակութեան եւ դատարկաբանութեան, երգմնահարութեան եւ շողոքորթութեան, եւ այլ յոգնապատիկ շաղակրատութեան յինքենէ բղխեսցէ: Մանաւանդ զանօրէն եւ զհոգեկորոյս բանս յիշոցատուութեան, որ է սերմ որոմնացան թշնամոյն ի նմանէ սերմանեալ, եւ ի Հաճոյակատար մշակաց իւրոց երկրագործեալ եւ արդիւնացեալ: Որ եւ քան զամենայն յանցանս է դժնդակ եւ ծանրագոյն, եւ առաւել խաւարեցուցանէ զոգուոյն պայծառութիւն, եւ անհրաժեշտ ժառանգս կացուցանէ մշտավառ հրոյ անշիջանելի գեհնին: Զի եթէ յիմար եւ մորոս ասել եղբօրն՝ ըստ Տեառն բանին պարտաւոր առնէ գեհնին, ո՞րչափ եւս առաւել զանհնարին եւ զդժնդակ ամենայն լսելութեան՝ անարգանաց եւ նախատանաց բանսն որպէս ի դժոխոց յանգականեալ մտացն եւ ի լեզուոյն զգայուելով. մինչ զի անասնոց եւ գազանաց առականօք անարգեն զի պատկեր Աստուծոյ եղեալ մարդն. որով զնախատիպն Աստուած շարժեն ի վերայ ինքեանց ի բարկութիւն եւ ի վրէժինդրութիւն: Յորով անգամ եւ զսուրբ եւ զանմեղ ոգիսն Հայհոյեն. զոր ասաց Տէրն՝ «Ոչ բնաւ ունել թողութիւն, ոչ յայսմ աշխարհի եւ ոչ ի հանդերձեալն»:

ԿԲ. Այլ ի սանձել առ այս ամենայն անկարգ բերուածն զլեզու, շարժել դարձեալ զեղեցկապէս զնա արժան է ի խոստովալանութիւն սուրբ եւ ուղղափառ Հաւատոյ երից անձնաւորութեանց եւ միոյ աստուածութեան Համարուն եւ զուգական Երրորդութեանն. եւ ի դաւանութիւն աշխարհամտորոգ եւ փրկական տնօրէնութեանն. եւ յօրհ-

նութիւն եւ ի փառաբանութիւն անսահման բարերարութեանն եւ յօրնառատ պարգեւաբաշխութեանն. եւ ի մաղթանս մշտանուէրս վասն փրկութեան անձին եւ Հոմասեռիցն. եւ ի խոստովանութիւն նախագործեալ յանցանացն՝ անպատկառապէս յանդիմանութեամբ եւ զովելի ամօթխածութեամբ, ի մեծամեծացն մինչ ի մանուսն իջանելով, որ ըստ գործոց՝ բանից եւ խորհրդոց. եւ ի խրատ եւ յօգտութիւն այնոցիկ, որ այնմ պէտս ունին հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց: Ձեռն կարկառելով զլորելոցն. մխիթարել զսգաւորս. կանգնել զանկեալս յուսահատութեամբ. բժշկել զբեկեալս թերահաւատութեամբ, քաջալերել զվհատեալսն հեղձութեամբ. պնդակազմել զյողդողղան արիւթեամբ. զօրացուցանել զհաստատունսն պնդութեամբ: Եւ մի՛ երբէք խօսել զայն ինչ, որ ոչ ինքեան եւ ոչ յսոյին է պիտանացու. այլ զոր Հասարակաց ամենեցուն է ի յօգուտ, ըստ առաքելոյ զի ասէ. «Լիցի բանն ձեռ համեալ աղիւն նշմարաութեան», «զի տացէ շնորհս յսոյացն»:

ԿԳ. Կարգաւորապէս ասա եւ ի շօշափելիսն իրաւացի է անցանել բանիւ, եւ զնորայն նահանջել յանդուգն յարձակումն. որով առձեռն պատրաստ է ի չարութիւնն ճանապարհ եւ մուտք ի մեղս:

Եւ նախ ի գարշ եւ ի գագրալի շօշափմանէն կարճել, որ յամուսնութիւնսն եւ ի պոռնկութիւնսն լինի ի զեղխսն եւ ի շոպլեալսն: Ոչ ասեմ ի զգաստսն եւ ի պարկեշտսն. քանզի նոքա խորշին յայսպիսի աղտեղութեանց: Քանզի ամենայն պիտանացու գործոյ ունի բնութիւնս յինքենէ պատշաճաւոր գործիս. եւ որպէս յիւրաքանչիւր գործս իւրովք յարմարականօքն վարի, նմանապէս եւ յայնս իւրովքն շատասցի: Են ոմանք ի վաւաշոտացն, որք եւ առանց գործակցի ինքեանք ընդ ինքեանս մաքառին, եւ զգարշ ցանկութիւնսն Հոսմամբ ախտիցն կատարեն, որ ոչ ինչ նուազ քան զպոռնկութիւնսն է. այլ

զոյգ եւ հաւասար շնութեանն մերժէ յարքայութենէն զգործունեայն, եւ առնէ ժառանգ զեհէնին. յորմէ առաւել պարտ է զգուշանալ. վասն զի սակաւ է հեշտութիւնն եւ յորով պատուհասան:

ԿԳ. Արգելելով պարտ է եւ ի գողութենէն զձեռս ըստ առաքելոյ հրամանի, որ ասէ. «Ո՛ր գողանայր, մի՛ եւս գողացցի, այլ մանաւանդ վաստակեսցէ գործել ձեռովք իւրովք զբարիս. զի բաւական իցէ տալ ում պիտոյ իցէ»:

Թօթափել եւ ի կաշառաց զձեռս. զոր դարովէ մարգարէն ասելով. «Ձեռք իւրեանց յանօրէնութեան են, եւ աջ նոցա լի է կաշառօք»։ Ձի «Կաշառ կուրացուցանէ,— ասէ,— գառնելիսն առ ի թիւրել զդատաստան»։ զի անհնար է կաշառոց եւ իրաւանց ընթացակից լինել. զի որպէս հուր գմոմ եւ ծուխ գմեղուս, այսպէս եւ կաշառք զիրաւունս հալեն եւ փախուցանեն։ Իսկ զխոտորեալսն յայսմանէ՝ բարեբանութեամբ հոչակեն ասելով, թօթափէ զձեռս իւր ի կաշառոց. թէ «Կաշառ ի վերայ իրաւանց նա ոչ առնու. եւ որ զայս արացէ, նա մի՛ սասանեսցի յալիտեան»։ Ոչ տալ դարձեալ զարծաթ տոկոսեօք ի վարձու. քանզի «Ձվաշխս եւ գտնկոսիս ի տունս ամբարշտաց» ասէ իմաստունն։ Այլ թէ եւ ոչ ես կարող ըստ Տեառն հրամանին տալ փոխ՝ յորոց ակն ոչ ունիս առնուլ, որպէս զկատարեալ Քրիստոսի աշակերտ՝ զի առնուցու զայն բազմապատկութեամբ յարքայութեան, գոնէ տուր փոխ ըստ մեղաւորացն, զի առցէ անդրէն զհաւասար կշիռն։ Իսկ զանծնունդ բնութիւն արծաթոյն ծննդական առնել հակառակ է Աստուծոյ. քանզի նա զկենդանիս եւ ոչ զարծաթ ծննդական սահմանեաց։ Եւ կենդանիքն մի անգամ ի տարւոյն ծնանին. իսկ արծաթ յամսոջ։ Որ քան զամենայն է դժնդակ եւ առաւել ընդդէմ Աստուծոյ. զի դու որպէս զօրաւոր եւ իմաստուն քան զնա՝ կարացեր առնել զայն յորում նա տկարացաւ։

ԿԵ. Նա եւ ոչ ի հարուած ուրուք ձգել զձեռն. զի ոչ հարկանել ուսաք ի Տեառնէ, այլ հարկանելեաց մատուցանել զծնօտս։ Եւ զոր բանիւ վարդապետեաց, գործով կատարեաց՝ զի չար ծառային որ ան նմա ապտակ, ոչ սաստեաց եւ ոչ պատուհասեաց։ Ձի եւ բազում անգամ թող զսաստկագոյնս ի փոքունց հարուածոց սպանութիւն գործի։

ԿԶ. Դարձեալ ոչ ձգել զձեռն ի զրկանս եւ ի յափշտակութիւն որ զարդարութեամբ ստացեալն հրաման ընկալաք սիւռել եւ տալ կարօտելոց։ Եւ իբրեւ հակառակացս այսոցիկ եւ օրինօք հրաժարեցելոց ընդդէմ փակեմք զարձակումն շօշափելեաց, բացցուք նմա դրունս բարեգործութեան օգտակարս եւ պիտանիս. ամբարձցուք զնա մաքուր մաղթանօք եւ անդրօս մտօք առ Աստուած ըստ Դաւթայ՝ «Ի՛ գիշերի համբարձէք զձեռս ձեր ի սրբութիւն, եւ օրհնեցէք զՏէր»։ Եւ ըստ Պաւղոսի՝ «Կամիւմ, զի արք յամենայն ժամ ամբարձցեն զսուրբ ձեռս իւրեանց առ Աստուած առանց բարկութեան եւ երկմտութեան»։ Ձի քան զամենայն առաքիւնութիւն սա առաւել ընտանի եւ մերձաւոր է Աստուծոյ. զի այլքն ամենայն իբրեւ հանդերձանք եւ պատրաստութիւնք են առ Աստուած մտից. իսկ սա դէմ յանդիման խօսակցութիւն է Աստուծոյ։ Ձի որպէս ամենայն աշխատութիւն երկրագործի վասն հաւաքելոյ զպտուղսն է, եւ տաժանումն խոհագործի յաղագս կերակրելոյ, այսպէս եւ ամենայն բարեգործութիւն եւ զգաստութիւն եւ պարկեշտութիւն վասն ճանապարհ գործելոյ մտացն անզբաղապէս որպէս ընդ սիրելոյ բարեկամի Աստուծոյ խօսակից լինել աղօթիւք, եւ զպէտս ամենայն կարեաց հոգեւորաց եւ մարմնաւորաց անձին եւ աշխարհի առաջի դնել, եւ ի նմանէ զյաջողումն ամենայն բարութեան հայցել, եւ զփրկութիւն յորոգայթից թշնամւոյն։

ԿԷ. Եւ այս մասն առաքինութեան ոչ է ընդ սահմանաւ որպէս զայլսն. այլ անսահմանաբար յամենայն ժամու առնել, ըստ տէրունական հրամանին որ ասէ. «Արթուն կացէ՛ք, եւ յամենայն ժամ աղօթս արարէ՛ք»: Որ եւ յօրինակ մեզ եւ ի յորդորումն՝ ընդունողն ամենայն մաղթանաց բազում անգամ զգիշերս ի գլուխ հանէր յաղօթսն Աստուծոյ: Եւ առաքեալ ի նմանէ ուսեալ, ասէր. «Յամենայնի գոհացարո՛ւք, անդադար աղօթեցէ՛ք»: Քանզի եւ այսպէս վայելչական է նախ յաղագս տուելոց բարեացն գոհանալ, եւ ապա վասն առաջիկայիցն մաղթել: Եւ ոչ միայն վասն անձին եւ տան եւ որդւոց եւ ընտանեաց զայս առնել, այլ եւ վասն ամենայն աշխարհի. իւրաքանչիւրոցն զպիտոյսն եւ զօգտակարսն տնօրինել՝ ըստ ոգւոյ եւ մարմնոյ: Եւս առաւել ի վերայ թշնամեացն եւ ատելեացն, ըստ Տեառն բանին՝ թէ «Օրհնեցէ՛ք զանիծիչս ձեր, եւ աղօթս արարէ՛ք ի վերայ այնոցիկ՝ որ լկեան գծեզ եւ հալածեն»: Քանզի այս ամենայն զատելութիւն եւ զոխակալութիւն հալածական առնէ. զի յաղագս որոց ճշմարիտ եւ աներկբայ սիրով աղօթս առնէ, եւ ի Տեառնէ փրկութիւն հայցէ, եւ ընդ նոսա ոխակալութեամբ զիս՞րդ կարէ լինել: Նա եւ թէպէտ լինի ունել ընդ ումեք թշնամութիւն, նախ հաշտել պարտ է ըստ Տեառն բանին եւ ապա յաղօթս մատչել: Զի եթէ զպատարագն խափանել հրամայեաց նախ քան զհաշտութիւն, զի եւ ոչ իսկ էր ընդունելի առանց այնորիկ, ո՞րչափ եւս առաւել զաղօթսն. զի նախ զհաշտութիւնն պարտ է առնել, եւ զամենայն ատելութիւն եւ զոխս լուծանել, եւ ապա յաղօթսն խնդրել նոցա բարիս ի Տեառնէ: Եւ զայս առնել, զի եւ մեք առաւելապէս ընդ կարեօք եմք. քանզի անբաղդատելի են առ միմեանս՝ յանցանք մեր որ առ Աստուած, եւ ընկերացն որ առ մեզ, ըստ թուոյ բիւր քանքարացն եւ հարիւր դահեկանին: Յաղագս այնորիկ իրաւացի է թողուլ պարտապանին զսակաւն, զի գտցուք եւ մեք թողութիւն բազմացն:

Քանզի ասաց Տէրն. «Եթէ թողուցուք իւրախանչիւր եղբօր իւրում ի սրտից ձերոց զյանցանս նոցա, թողցէ եւ ձեզ Հայրն ձեր երկնատուր զյանցանս ձեր. ապա թէ ոչ թողուցուք զյանցանս եղբարց ձերոց, եւ ոչ Հայրն ձեր երկնատուր թողցէ ձեզ զյանցանս ձեր»: Արդ յաղագս այսպիսի սոսկալի եւ իրաւացի հրամանի պարտ է յամենայն սրտէ թողուլ պարտականացն եւ աղօթել սիրով ի վերայ նոցա. զի առ այս զմեզ արար Աստուած իշխանս ի վերայ թողութեան մեղացն մերոց. զի որով սրտիւ մեք թողումք նոցա զմեր պարտսն, եւ սէր եւ գուժ ցուցանեմք ի վերայ նոցա, ըստ այն չափոյ եւ Աստուած զմեր յանցանսն թողու, եւ զարարչական սէրն եւ զգթութիւնն իւր սփռէ ի վերայ մեր:

ԿԸ. Եւ յամենայն սահմանեալ ժամ աղօթից տուընջեան եւ գիշերոյ՝ պարտ է կանխել յեկեղեցի Աստուծոյ, եւ կամ յոր եւ իցէ տեղի աղօթից, եւս առաւել ի ժամ սոսկալի եւ մեղսաքաւիչ պատարագին: Զի եթէ Տէրն քո վասն անճառ սիրոյն խոնարհեալ յանբաւ բարձրութենէն՝ պատարագի վասն քաւութեան մեղաց քոց, եղեալ միջնորդ հաշտութեան ընդ Հայր եւ ընդ քեզ, ըստ որում եւ ասացն՝ «Այս է իմ մարմին որ վասն ձեր բաշխի ի թողութիւն մեղաց ձերոց», ո՞րչափ եւս առաւել քեզ իրաւացի է երթալ եւ անկանել առաջի, եւ գոհանալ եւ շնորհ ունել զանբաւ բարերարութենէն. որ վասն պարտաւորացս եւ անարժանիցս եւ ապստամբելոցս ի նմանէ բիւրապատիկ յանցաւորութեամբ զիւր անձն տայ նուէր եւ պատարագ հաշտութեան Հօր ընդ պատժապարտացս: Եւ զի մեք յամենայն ժամու, մեղանչեմք խորհրդով, բանիւ, եւ գործով, նմին իրի եւ նա յամենայն օր պատարագի, զի օր ըստ օրէ գործեալ մեղսն քաւեսցէ: Եւ եթէ գնամք յամենայն օր ի ժամ սոսկալի խորհրդոյն կատարման, եւ գոհանամք եւ շնորհ ունիմք զմարդասիրութենէն, եւ

ճանաչեմք զերախտիսն, եւ զմեր մաղթանան եւ յարտասուեն խառնեմք ընդ նորա գթութիւնն եւ ընդ բիւրապատիկ երախտագործութիւնսն, կատարի ի վերայ մեր շնորհ, եւ ընդունիմք զթողութիւն մեղաց: Իսկ եթէ հեղգամք եւ արհամարհեմք եւ ոչ գնամք ի ժամ սուրբ խորհրդոյն կատարման յեկեղեցին, եւ աղօթեմք եւ գոհանամք զանբաւ բարերարութենէ եւ խնդրեմք զթողութիւն մեղաց, այլ նախապատիւ համարիմք զհոգս մարմնականս եւ զզբաղանս անտոխ, եւ զծուլութիւն եւ զհեշտութիւն մարմնոյ քան զաշխարհակեցոյց եւ զփրկագործ խորհուրդն, ոչ միայն թէ չօգտիմք ի նմանէ, այլ եւ առաւել ի բարկութիւն շարժեմք զանախտակիր բնութիւնն ի վերայ մեր, փոխանակ արհամարհանացն եւ անտես առնելոյն: Զի եթէ երկրաւոր ոք թագաւոր վասն բարեգործելոյ ինչ զքաղաք, եւ պարգեւս բաշխելոյ քաղաքացեացն եկեացէ անդ, իսկ նորա ոչ եկեացեն նմա յողջոյն եւ յերկրպագութիւն եւ ի սպասաւորութիւն եւ ի շնորհակալութիւն, այլ արհամարհութեամբ անփոյթ առնեն՝ իւրաքանչիւր ոք յիւր գործ եւ յաշխատութիւն զբաղելով, ոչ միայն թէ պարգեւս բարեաց ոչ բաշխէ նոցա, այլ եւ մեծապէս ցասնու եւ պատուհասէ, քանի՞ եւս ապա յորժամ երկնաւոր թագաւորն եկեացէ՝ զանմահ կենաց եւ զանապական ձիրս պարգեւաց բաշխել՝ անտես առնեմք, զապականացուս եւ զցնդելիս նախամեծար վարկանելով քան զանապականն. եւ որ միշտ նոյնպէս ունի, ի բարկութիւն եւ ի ցասումն շարժեմք զնա ի վերայ մեր քան թէ յողորմութիւն:

ԿԹ. Եւ ոչ միայն աղօթել պարտ է առաջի սրբոյ պատարագին, այլ եւ հաղորդել փրկական խորհրդոյն. զի հաղորդելոցն ասաց լինել ի թողութիւն մեղաց եւ ոչ անհաղորդիցն: Քանզի նախ ասաց, թէ «Առե՛ք կերայք՝ այս է մարմին իմ». եւ ապա յաւել՝ «Որ վասն ձեռ բաշխի ի թողութիւն մեղաց»: Դարձեալ ասաց. «Եթէ ոչ կերիքի՛

զմարմին Որդոյ մարդոյ եւ արբջի՛ք զարիւն նորա, ոչ ունի՛ք կեանս յանձին»: Եւ դարձեալ. «Որ ուտէ զմարմին իմ եւ ըմպէ զարիւն իմ, յիս բնակեացէ եւ ես ի նմա»:

Տեսանե՞ս ահա, զի ճաշակողացն է փրկութիւն եւ ոչ անհաղորդիցն: Բայց եւ ոչ վարկպարագի հաղորդել հրամայէ, այլ սրբութեամբ: Քանզի ասէ առաքեալ. «Փորձեացէ մարդ զանձն իւր, եւ ապա ի հացէ անտի կերիցէ եւ ի բաժակէն արբցէ. զի որ ուտէ եւ ըմպէ անարժանութեամբ, դատաստան անձին իւրում ուտէ եւ ըմպէ»: Եւ թէ «Վասն այդորիկ իսկ են ի ձեզ բազում հիւանդիք եւ պիտաժէտք, եւ շատ ես այն են՝ որ եւ մեռեալքն են». այսինքն վասն անարժան հաղորդութեան:

Ն. Այլ թերեւս ասիցէ ոք արդեօք ո՞չ յառաջագոյն ասացեր, թէ ինքն է քաւիչ յանցանաց ճաշակողացն, ըստ որում ասացն՝ «այս է մարմին իմ որ վասն ձեր բաշխի ի քաւութիւն եւ ի թողութիւն մեղաց». եւ այժմ զառաքեալ ի մէջ բերես որ ասէ. «որ ուտէ եւ ըմպէ անարժանութեամբ, դատաստան անձին իւրում ուտէ եւ ըմպէ». եւ ահա տարակուսանք, զի հակառակս բարբառին:

Այլ լուր, ո՛վ դու, զի ոչ ընդ հակառակս խօսին, այլ կարի քաջ միաբան. եւ է այսպէս: Մարդ հողանիւթեայ՝ մարմնոյ եւ արեան վիճակեալ՝ զիա՞րդ ինքեան սրբութեամբ արժանանայ ընդ Աստուած միաւորել ճաշակմամբ մարմնոյ եւ արեան նորա: Զի եթէ սերովբէն ոչ համարձակէր մերձենալ յորինակն նորա, այլ ունելեաց կարօտանայր, մարդ՝ որ անչափ փոքրկութեամբ վերջանայ ի նմանութենէ սերովբէի, ո՞րպէս կարողանայ մերձենալ ի ճշմարտութիւնն: Այլ բարերար եւ մարդասէրն Աստուած ըստ անչափ սիրոյն իւրոյ զոր ունի առ ազգս մարդկան՝ կամելով զսոսա միացուցանել յինքն՝ ետ սոցա պատճառ սրբութեան զխոստովանութիւն եւ զապաշխա-

րութիւն: Զի ամենայն ոք ճշմարիտ սրտիւ, ըստ զիտակցութեան մտաց իւրոց ի շտեմարանս սրտին մտանելով՝ մանրամասնաբար որոնեսցէ զամենայն սխալանս հոգւոյ եւ մարմնոյ եւ մտաց, զխորհրդոց, զբանից եւ զգործոց, եւ խոստովանեսցի անպատկառաբար եւ անձածկապէս որպէս զթշնամուոյ ամբաստանելով զմեղացն. եւ առցէ ըստ չափոյ կարողութեան սահման ապաշխարութեան, եւ ապաշխարեսցէ եւ սրբեսցի:

ՀԱ. Սակայն զիտել պարտ է, զի զամենայն մեղսն մինչ ի մանուսն ի ջանելով՝ ոչ ոք կարէ զմտաւ ածել կամ խոստովանել, թէ եւ բիւր անգամ ջանայ: Եւ զրեւջիւր՝ թէ զգործոցն կարէ յիշել եւ խոստովանել. իսկ զխորհրդոցն կամ զբանիցն ո՞րպէս: Եւ եթէ յիմար ասելն եւ մորոս՝ գեհնիին դատապարտէ, եւ դատարկաբանութիւնն ի պահանջանս համարոյ ածէ, ո՞ր է որ զայս ամենայն մի ըստ միողէ զմտաւ ածել կարէ եւ խոստովանել: Արդ զոր մտածեացն եւ խոստովանեցաւ եւ ապաշխարեաց, այնու սրբեաց. եւ զոր ոչն կարաց յիշատակել, զայն մարմին եւ արիւն Քրիստոսի սրբէ: Եւ ճշմարտի երկոցուն բան Տեառն եւ առաքելոյն: Զի որ առանց խոստովանութեան եւ ապաշխարութեան ուտէ եւ ըմպէ, դատապարտի ըստ առաքելոյ. եւ որ խոստովանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ, քաւի ըստ Քրիստոսի: Զսոյն զայս յայտ առնէ եւ Որոտմանն որդի. «Եթէ ասեմք, – ասէ, – եթէ մեղս ինչ մեք ոչ ունիմք, զանձինս խաբեմք, եւ ճշմարտութիւն ի մեզ ոչ գոյ. ապա եթէ խոստովան լինիմք զմեղս մեք, հաւատարիմ է նա եւ արդար առ ի թողոյ զմեղս մեք. եւ արիւն Յիսուսի Որդոյն Աստուծոյ սրբէ զմեզ յամենայն անօրէնութենէ»:

Թուի թէ զայն ակնարկէ. զի թէպէտ եւ խոստովանեցի ոք, բայց զկատարեալ թողութիւնն՝ Հաղորդութիւն մեղաքաւիչ մարմնոյ եւ արեանն Քրիստոսի պարգեւէ: Ուսանիմք զայս եւ յօրինակէ սերով-

բէին՝ որ առ մարգարէն. վասն զի խոստովան եղեւ մարգարէն, թէ պիղծ չըթունս ունիմ, եւ ի մէջ պղծաշուրթն ժողովրդեան բնակեալ եմ ես: Եւ ապա սերովբէն էառ ունելեօք ի հրոյ անտի որ ի վերայ սեղանոյն, եբեր մերձեցոյց ի բերան մարգարէին եւ ասէ. «Ահա մեք՝ ձեցաւ այդ ի շրթունս քո, եւ հանցէ զանօրէնութիւնս քո, եւ զմեղս քո սրբեսցէ ի քեզն»: Տեսանե՞ս ահա, զի թէպէտ եւ սուրբ էր մարգարէն եւ առաւել քան զամենայն մարդիկ, մինչ զի Հոգւոյն էր բնակարան՝ եւ զՏէր զօրութեանց ետես յաթոռ փառաց, այլ օրինակի մարմնոյն Քրիստոսի կարօտացաւ առ ի մեղացն մաքրութիւն:

ՀԲ. Եւ յետ մաքուր մաղթանօք առ Աստուած զձեռս Համբառնալոյ զարդարեսցուք զնա եւ այլովք բարեգործութեամբք. տրօք տնանկաց, եւ կարկառելով ձեռն յաղքատս. զի եւ այս ոչ փոքր ինչ նպաստ լինի առ ի մեղացն քաւութիւն. ըստ այնմ՝ «Զմեղս քո ողորմութեամբ քաւեսցես, եւ զանօրէնութիւնս քո գթովք տնանկաց»:

Գործել ձեռօք եւ տալ կարօտելոց՝ ըստ խրատուն Պաւղոսի. «Զբարիս գործել, – ասէ, – մի ձանձրանայք, զի ի ժամանակի իւրում հնձեսցիք առանց լիանելոյ»: Եւ ամենայն վտանգելոց որք կարօտ են օգնականութեան, հիւանդաց, տկարաց, ծերոց սպասաւորել առանց հեղգութեան. որպէս իւրաքանչիւր ումեք կարեւոր պէտքն պահանջէ:

ՀԳ. Նա եւ զոտս ոչ է պարտ որոշել յընտանի անդամոցն միաբանութենէ, եւ անխնամաբար առանց զարդարանաց թողուլ. այլ իւրովք բնաւորական ներգործութեանցն գործառնութեամբք պսակել զնա: Զի թէպէտ եւ ի զգայութեանց ոչ է սա, այլ ոչ ինչ նուազ ի նոցանէ իշխանական մտացն առաջնորդութեամբ՝ յիւրաքանչիւրսն ունի շարժումն ընդդիմակ գործոց՝ բարւոյ եւ չարի: Վասն

որոյ պարտ է խոհականին վերակացութեամբ իբր ստուար եւ անխոզելի կապանօք արգելուլ զնա ի չար ընթացից եւ ի զնացից անօրէնութեան. ոչ չարժել զնա ի գողոց եւ յաւազակաց միաբնութիւն եւ ի հետեւողութիւն, ըստ իմաստնոյն խրատու՝ «Ուրդեա՛կ, — ասէ, — մի՛ երթար նանապարհ ընդ նոսա. խոտորեա գոտն քո ի շաղաց նոցա. զի ոտք նոցա ի շարիս ընթանան, եւ երագունք են ի հեղումն արեան»։ Ոչ եւ ի տուն պոռնկութեան կամ արեցութեան. զի կատարած երկոցուն յատակս հայի դժոխոց։ Ոչ ի թատերս խաղուց եւ լիտի տեսութեանց, զի յորովից չարեաց են պատճառ։ Ոչ առ դիւթս եւ կախարդս, զի օտարացուցիչք են յԱստուծոյ։ Ոչ եւ առ չար խորհրդակիցս եւ գործակիցս, խորհել եւ կամ առնել ումեք չարութիւն։

Եւ միանգամայն յամենայնէ՛ որ ընթացիւք ոտին լինի սպաստաբուրութիւն ի հրամանացն Աստուծոյ՝ ներգործութեամբ չարի յինքն եւ կամ յայլ՝ խոտորել։ Եւ արգելմամբ յայսմանէ ուղղել ի զնացս արդարութեան. ըստ առակողին՝ «Ի նանապարհս նշարտութեան զնամ, եւ ի շախիս արդարութեան շրջիմ»։ Այսինքն ստէպ ընթանալ յեկեղեցի Աստուծոյ եւ ի տունս աղօթից ի փառաբանութիւն Աստուծոյ։ Գնալ եւ առ խոստովանահայրս, եւ հոգեւոր խրատուց բաշխողս. խոստովանել զմեղս, եւ առնուլ խրատ սպաշխարութեան եւ բարեգործութեան։ Գնալ եւ յայցելութիւն հիւանդաց եւ որք ի բանտի, եւ ըստ չափու գօրութեան օգնական լինել։ Եւ բողոքովին յամենայն որ ինչ ըստ պատուիրանաց Աստուծոյ է՛ զնալ, եւ ի հրաժարելոցն խոտորել։ Մինչ զի կարել ասել ընդ Դաւթայ. «Ի նանապարհս պատուիրանաց քոց ընթացայ, եւ զնանապարհս նշարտութեան քո ընտրեցի»։ Եւ լսել ի Տեառնէ. «Դո՛ւք որ եկիք զկնի իմ, ի միւսանգամ գալստեանն իմոյ վայելեսցիք ի փառս իմ»։

ՀԴ. Եւ արդ ահաւասիկ շնորհօք Աստուծոյ՝ մասանց ոգւոյ եւ շարժմանց մտաց եւ զգայութեանց մարմնոյ, որ ինչ մուտք մեղաց են՝ փակեցան, եւ որ ինչ առաքինութեան եւ սրբութեան յառաջատուութիւնք՝ բացան։ Զի եւ այս իսկ է մարդ բողոքովին ոգի եւ գօրութիւնք իւր, միտք եւ շարժմունք իւր, մարմին եւ զգայութիւն իւր. զոր պարտ է ըստ վերագրելոցդ ամենայն զգուշութեամբ պահել։ Ոչ ընդ հրաժարեցուցեալսն ընտանենալ, եւ ոչ ի համարձակելոցն օտարանալ. զի մի՛ ի բարուք եւ յընտանի կայից սողոսկեալ ի վայր քարշեցի մարդն Աստուծոյ, եւ բիծ ինչ արատոյ ընդ անարատ մաքրութիւն խառնեցի՝ եղծանելով զնախատպին պատկերի լուսանկար գեղեցկութիւն։ Քանզի վերագրելովք՝ յառաջինն յայն ամենայնիւ զարդարեցի արարչաստեղծ կերպարան. ճոխ բողոքովին ըստ լաւագունին, եւ աղքատ ի հակառակէն։ Զի «Թէ՛ գամենայն, — ասէ, — գօրէնսն պահիցես, եւ միով իբիք գթիցես թերի ես եւ ոչ կատարեալ»։ Զոր օրինակ եթէ՛ որ ամենայն անդամօք մարմնոյն կազմ եւ յարդարուն իցէ, եւ միով իւրք նուազեալ՝ ակամբ կամ ձեռամբ կամ գոր եւ ասիցես յանդամոցն՝ ոչ ամենայն իրօք այնպիսին ընդ կատարեալսն է, այլ թերի կոչի։ Ի սոյն խորհուրդ եւ յօրինաւոր հրամանսն՝ զընծայեալսն Աստուծոյ պատարագ անարատս հրամայէր մատուցանել. քանզի կաղն կամ միականին կամ ունչատն կամ պնչատն կամ որ այլ ինչ թերութիւն ունէր, չէր ընդունելի ի պատարագսն։ Եւ Պաւղոս զամենայն օրինական «Սառուե հանդերձելոց բարեացս» ասէ։ Ուստի ընդ այլսն եւ զայս վարկանելի է ստուեր. զի մարմնաւորն այն պատարագ՝ հոգեւորիս էր սպաջոյց. զի որպէս անդ ըստ մարմնոյ կատարեալքն էին ընդունելի, աստ հոգեւորապէս լրացեալքն եւ անթերիք։

ՀԵ. Ունիմք եւ այլ յարացոյց գօրաւոր եւ ազդողական ի նիւթա-

կանէս յաննիւթն, եւ յախտաւորէս յանախտն բաղղատութիւն: Բայց ինձ մաքրեցէք զմիտս եւ զխորհուրդս՝ զամենայն հիւթական եւ ախտաւոր մտածութիւն ի բաց բառնալով, եւ յստակ հայեցուածովք յանարատ խորհուրդն յառեսցուք: Քանզի փեսայ Քրիստոս է, եւ կոչէ եկեղեցւոյ. եւ սա հարսն անախտաբար ի Բանն միացեալ: Որպէս եւ փեսաւէրն Յովհաննէս ասէր. «Որ ունի հարսն՝ նա է փեսայ»: Եւ հարսնածուն Պաւղոս՝ «Խօսեցայ զձեզ,– ասէ,– իբրեւ զկոյս սուրբ յանդիման կացուցանել փեսային Քրիստոսի»: Իսկ փեսայն եկեղեցւոյ՝ զիւր ընդ հարսինն եկեղեցւոյ լինել ի սոյն առակէ. «Միթէ մարթի՞նչ իցէ մանկանց առագաստի սուգ առնուլ՝ ցորեան զփեսայն ընդ իւրեանս ունիցին»: Թողում եւ զԵրզոյ Երզոյն բան, որ ի սկզբանէ մինչ ի կատարած զնոյն յեղեղէ՝ մարմնաւորօքն զհոգեւորսն ապացուցանելով. ոչ այլ ինչ այսու յայտնելով, քան եթէ զառաւելութիւն անչափ սիրոյն Քրիստոսի որ առ հաւատացեալս իւր: Եւ զի՞նչ գոյր այլ ինչ սիրոյ տեսակ յերկրաւորս առաւել քան զփեսայի եւ հարսին՝ որ կարողանայր զսէրն Քրիստոսի որ առ եկեղեցի՝ յանդիման կացուցանել. նմին իրի եւ այս առակեցաւ:

ՀԶ. Արդ զոր օրինակ փեսայն զհարսնացեալն ինքեան ոչ կամի բնաւին թերութիւն ինչ ունել յանդամս մարմնոյն՝ այլ ամենայնիւ կատարեալ լինել, այսպէս եւ Քրիստոս զհարսնացեալ ինքեան մաքուր անձնն կամի կատարելապէս ինքեան նուիրել սրբութեամբ. զի եւ ոչ մի ինչ ի մասանցն հոգւոյն կամ ի զգայութեանց մարմնոյն նուազիցէ ի բնաւորական իւր ներգործութենէն: Եւ որպէս փեսայն, թէպէտ եւ հարսն անթերի անդամօք մարմնոյն, բայց կամի եւ զարդարանս պէսպէս զգեցուցանել հարսինն՝ իւրաքանչիւր յարմար ըստ պատշաճի անդամոցն, ի զգեստուց եւ յոսկւոյ եւ ի մարգարտոյ եւ ի քարանց պատուականաց, զի առաւել գեղեցկացի ի հա-

ճութիւն նմին, այսպէս եւ Քրիստոս կամի զառաքիլնի ոգին ոչ միայն ի չարեաց ազատ լինել ըստ իւրաքանչիւր մասին եւ զգայութեան, զի այն է անարատութիւն անդամոցն՝ յորժամ մեղաց խառնուած ոչ ունիցի, բայց ոչ այսու շատանայ. այլ կամի իւրաքանչիւրոցն պէսպէս ոսկիանման եւ մարգարտատիպ եւ ականահանգէտ առաքիլութեամբք ըստ իւրաքանչիւր բնաւորականացն ներգործութեանց զարդարել: Վասն այսորիկ պարտ է ամենայն ումեք փութալ, զի մի՛ ինչ նուազ ի պատշաճ առաքիլութեանց գտանի, ըստ որում եցոյց բանս վերոյ, ըստ հոգւոյ եւ մասանց իւր, մտաց եւ շարժմանց իւր, մարմնոյ եւ զգայութեանց իւր: Որովք եւ հաճոյ յաչս երկնաւոր փեսային երեւեսցի, եւ լուցեալ լապտերաւ ընդ նմին մտցէ յառագաստ երկնաւոր հարսնարանին՝ անախտ միաւորութեամբ յանդուգական փառսն վայելել ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր. որ է օրհնեալ յաւիտեանս. ամէն:

**ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՒ
ԵՐԱՆԱԻԷՏ ՃԳՆԱԻՈՐԻՆ ՀԱՄԱՌՕՏ
ԽՐԱՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՂԻՂ ՀԱԻԱՏՔԻ
ԵՒ ՄԱՔՈՒՐ ՈՒ ԱՌԱՔԻՆԻ ՎԱՐՔԻ
ՄԱՍԻՆ**

**ԳՐՈՒԱԾ ԻՐ ՀԱՐԱԶԱՏԻՆ՝ ՎԱՐԴԱՆ
ԴԻԻԱՆԱԴՊԻՐԻՆ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ**

1. Տէրունական խրատին հետեւելով, որ պարզեւատէր եւ բազմա-
ուատ բարերարութեան համաձայն բողոքին կու տայ եւ ոչ ոք կը
զրկէ, ինչպէս որ ըսաւ՝ «Խնդրողը պիտի ստանայ, փնտռողը պի-
տի գտնէ» (Մտ 7.8)¹, որ նաեւ իմանալին իբրեւ գիտութեան հաց եւ
իմաստութեան գինի գեղեցկապէս մատակարարեց անոր քաղցը
ունեցող բանական անձերուն, եւ քարոզիչներուն բարձրաձայն
հրաւէրով հոգեւոր խրախճանքի կոչեց՝ առակողին համաձայն, մե-
զի ալ նոյնը իբրեւ օրէնք տուաւ ըսելով՝ «Եթէ մէկը ֆեզմէ բան մը
խնդրէ՝ տու» (Մտ 5.42):

Եթէ լաւ է կարօտեալներուն մարմնական պէտքերը հոգալ,
որուն փոխարէն Տէրը խոստացաւ աշխարհի սկիզբէն պատրաստ-
ուած արքայութիւնը տալ, որչա՛փ աւելի գովելի է լիացնել բարիք-
ներէ աղքատ հոգիները (հմմտ Մտ 5.3): Այնքան աւելի, որքան
նախապատիւ, մեծ եւ պատուական է հոգին՝ քան մարմինը, պատ-
կեր ըլլալով աստուածայինին, մինչ մարմինը երկրորդական եւ հո-
ղանիւթ է, որ Տէրն ալ գործով յայտնեց. որովհետեւ գրուած է, թէ
իրեն հետեւող ժողովուրդը միայն երկու անգամ հացով կերակրեց,
բայց կենարար խօսքին վարդապետութեամբ, — որ հոգիներու կե-
րակուրն է, համաձայն այն խօսքին՝ թէ «Մարդ միայն հացով չ'ապ-

¹ Խրատ-ին մէջ աստուածաշնչական մէջբերումները յիշողութեամբ արձա-
նագրուած են: Ես նշած եմ համապատասխան մէջբերումին գիրքն ու համարը՝
Սաղմոսներու պարագային օգտագործելով Անթիլիասի 2002-ի եւ Նոր կտակարա-
նի պարագային օգտագործելով Անթիլիասի 1993-ի հրատարակութիւնները: Մնա-
ցեալ աստուածաշնչական մէջբերումները գրաբարէ աշխարհաբարի վերածուած
են թարգմանական ընթացքի մէջ եղող բնագիրէն:

րիւր, այլ բոլոր այն խօսութեան, որ Աստուած խօսած է» (Մտ 4.4),— միշտ անոնց հոգիները կը կերակրէր: Նաեւ, իմաստուն ծառային առակով պատուիրեց ճիշդ ժամանակին տալ ծառայակիցներուն կերակուրը. եւ դեռ, կրկնապատիկ քանքարներ շահողին եւ զլացողին օրինակով նո՛յնը ցոյց տուաւ՝ թէ պէտք է տալ ամեն անոր, որ կը խնդրէ (Հմմտ Մտ 24.45–51, 25.14–30):

2. Իսկ ես, ով իմ անձիս սիրելին², ոչ թէ մէկ, այլ կրկին պարտաւորութիւն ունիմ քեզի տալու: Առաջին՝ վերը ցոյց տրուած Տիրոջ հրամանին համաձայն, որ կը պատուիրէ ամեն ուզողին տալ: Երկրորդ՝ ըստ մեր արեւնակցական մօտիկութեան եւ ընտանութեան:

Ասոնք կատարելու եթէ ծուլանամ, կը վախնամ մարգարէներու եւ առաքեալներու ահաւոր փողերու ձայնէն. մին, որ կ'ըսէ՝ «Ընտանիք ու զաւակդ չգրկես» (Ես 58.7), եւ միւսը, որ կ'ըսէ՝ «Իսկ մէկը՝ որ իրեններուն եւ մանաւանդ իր ընտանիքի անդամներուն հոգ չի տանիր, այնպիսին իր հաւատքը ուրացած մըն է, շատ աւելի գէշ՝ քան անհաւատ մը» (Ա. Տմ 5.8): Բայց դուն զգուշ եղիր փութապէս գործով կատարելու այս ըսուածները, նման այն աշխատասէր եւ հաւատարիմ ծառային, որ արթնութեամբ կը սպասէր իր տիրոջ գայլուստին. որովհետեւ առաքեալը կը գրէ՝ «Օրէնքը զիսցողները չէ՛ որ կ'արդարանան Աստուծոյ առջեւ, այլ՝ օրէնքը գործադրողները պիտի արդարանան» (Հն 2.13): Ինչպէս որ ես չտալովս կը դատապարտուիմ՝ իբր տէրունի հրամանը անտեսող, նոյնպէս եւ դուն՝ գործով չհետեւելով: Որովհետեւ Յիսուս ըսաւ, թէ ով որ տէրունական խօսքին դրամը կը թաքցնէ, արտաքին խաւարին մէջ պիտի նետուի. նաեւ, լուծապարտիներուն քով մարդոց ունկնդրութեան դրուածքը, լսողներէն տոկոսով պիտի պահանջուի, իսկ Տիրոջ կամքը

² Ակնարկութիւն Վարդան դիւանադպիրին:

զիսցողները բայց չկատարողները շատ պիտի դանակոծուին (Հմմտ Մտ 25.14–30): Այլ, ան որ շտեմարանապետն է բոլոր բարիքներուն եւ կը կամենայ բոլորին փրկութիւնն ու ճշմարիտ գիտութեան հասնիլը, մեզի ալ պիտի շնորհէ կարելիութիւնը արժանապէս,— իր բարեսէր կամքին համաձայն՝ որպէս հաւատարիմ տնտես աստուածային խօսքին գիտութեան—, օգտուելու իր բարիքներէն, որ երկինքէն իջած հաց է՝ հոգիներու կերակուր, եւ օրէնքով պիտի մատակարարէ մեզի:

Ուրեմն, դուք³ ալ սիրով եւ բարեհաճ հաւանութեամբ ընդունեցէք եւ պտուղ տուէք բազմաբեղուն ու պարարտ երկիրին նման՝ աննախանձ սերմանողէն սերմանուած կեանքի սերմին չորրորդ մասը ընդունելով (Հմմտ Մտ 13.1–9):

3. Արդ, սկսինք այն տեղէն ուրկէ պէտք է սկսիլ՝ ճշմարիտ հաւատքի դաւանութեան համար, որ բոլոր բարիքներուն հիմն ու արմատն է: Որովհետեւ Տէրն ալ ա՛յս եկեղեցիին հիմ դրաւ, ըսելով առաջին դաւանողին, Պետրոսի, թէ դուն քու խոստովանութեամբդ հաստատուն եւ անշարժ ժայռի պէս ես եւ այդ ժայռին վրայ պիտի շինեմ իմ եկեղեցիս (Հմմտ Մտ 16.18), այսինքն՝ բոլոր հաւատացեալներն ու ճշմարիտ խոստովանողները համազոյ եւ միասնական Երրորդութեան: Նաեւ, եկեղեցին շինողը, Պողոս, կ'ըսէ՝ «Մասերն էք այն մեծ կառոյցին, որուն հիմը առաքեալներն ու մարգարէներն են» (Եփ 2.20), եւ՝ ես իբրեւ իմաստուն ճարտարապետ սուրբ Երրորդութեան հաւատքը հիմ դրի (Հմմտ Ա. Կր 3.10), որուն վրայ գեղեցկապէս կը շինուի բոլոր առաքելութիւններու կառոյցը:

³ Հոս յոգնակիի գործածութիւնը ակնարկութիւն մըն է Վարդան դիւանադպիրի ազնուական ծագումին եւ հրաւեր մը Խրատը կարդացողներուն՝ գործարկելու հեղինակին առաջադրանքները:

4. Արդ, ա՛յս է ճշմարիտ հաւատքի դաւանութիւնը: Հաւատալ, որ Հայրն Աստուած է ճշմարիտ էութիւն, կատարեալ գոյութիւն, անեղ, անսկիզբ, անժամանակ, անպատճառ, անիմանալի, անտեսանելի, անճառելի, անհասանելի, պարզ, անզնին, անհուն, անսահման, աներբ, անուր, անբովանդակելի, անայլայլելի, անփոփոխ, գերաբուն, գերազոյ, գերալոյս, գերանճառ: Ո՛չ ուրիշ մէկէ մը ստեղծուած է, եւ ո՛չ ալ ինքզինք ստեղծած է. ոչի՛նչ կար իրմէ առաջ, ո՛չ ալ իրեն հետ՝ գոյ էակ. այլ, ինքն էր սկիզբ եւ պատճառ ամեն բանի, համագոներուն՝ ծնունդով եւ բղխումով ⁴, արարածներուն՝ արարչութեամբ:

5. Իսկ Հօր Միածինը՝ խօսք եւ ծնունդ Աստուծոյ՝ անճառելի, կերպարանք եւ ճառագայթ, նկարագիր էութեան (Հմնտ Եբբ 1.3), կենդանի կնիք, իմաստութիւն եւ զօրութիւն, Հօր աստուածավայել բոլոր կոչումները էապէս ունեցող՝ որպէս նոյնազոյ բնութիւն: Աստուած Աստուծմէ, անեղ անեղէ, անժամանակ անժամանակէ, կեանք կեանքէ, լոյս լոյսէ, ո՛չ կրտսեր Հօրմէն՝ թէեւ ծնունդ, այլ որչափ Հայրը հայր, նոյնքան Որդին որդի. որովհետեւ Հայրն ալ որդիին հայր է եւ որդի չունենալով չի՛ կրնար նաեւ հայրութիւն ունենալ. նոյնպէս ալ Որդին որդի չէ Հօր. այլ երկուքին՝ Հօր եւ Որդիին յատկութիւնները իրարմով կը ճանչցուին:

6. Եւ Սուրբ Հոգին՝ Հօրմէ բղխում անճառաբար, ո՛չ Որդիին պէս ծնունդով, այլ էութենէն երոզութեամբ. «որովհետեւ Հօրմէն կ'ելլէ» (ՅՏ 15.26), ան Հօր էակից եւ Որդիին փառակից է: Նոյն բնութեամբ՝ համագոներուն ամեն բանին հաղորդակից եւ զուգահաւասար, ինչ որ Հօր եւ Որդիին անեղութեան եւ միւս յատկութիւններուն մասին

⁴ Ակնարկութիւն Որդիին եւ Սուրբ Հոգիին:

ըսուեցաւ: Որովհետեւ ո՛չ մէկ առաւելութիւն կամ նուազութիւն կը տեսնուի պաշտելի Երրորդութեան մէջ. այլ, ամեն բանով մէկ են եւ հաւասար, բացի անճնաւորութիւններու յատկութիւններէն եւ անոնց հետեւող արդիւնքներէն. այսինքն՝ թէ Հայրը հայր է, Որդին՝ որդի եւ Հոգին՝ հոգի: Կարելի չէ Հայրը համարել կամ ըսել թէ Որդի կամ Հոգի է, ոչ ալ Որդին՝ Հայր կամ Հոգի, եւ ոչ ալ Հոգին՝ Որդի կամ Հայր: Այլ, Հայրը միշտ Հայր է, Որդին՝ միշտ Որդի, եւ Հոգին՝ միշտ Հոգի Աստուծոյ:

7. Եւ ըստ անճնաւորութիւններու նաեւ յատկութիւնները զատորոշ են. այսինքն, ծնողութիւն եւ ծնելութիւն եւ երոզութիւն: Հայրը երբեք ծնունդ կամ երոզութիւն չէ, ոչ Որդին՝ ծնող կամ երոզ, եւ ոչ Հոգին՝ ծնունդ կամ ծնող: Այլ, ծնողութիւնը միշտ Հօր կը պատշաճի, ծնելութիւնը՝ Որդիին եւ երոզութիւնը՝ Հոգիին. ինչպէս որ անճնաւորութիւնները անփոփոխելի են, նոյնպէս եւ՝ յատկութիւնները: Հայրը համագոներու ծնունդին եւ երոզութեան պատճառն ու սկիզբն է. բայց եթէ կը կարծուի թէ ժամանակական են, պէտք է իմանալ որ անպատճառ են եւ անսկիզբ՝ մշտնջենաբար սկիզբին եւ պատճառին հետ նոյնազոյ բնութեամբ ըլլալով: Համագոներուն մէջ չկայ երիցութիւն եւ կրտսերութիւն, մեծութիւն եւ փոքրութիւն, անեղութիւն եւ արարչութիւն. այլ, ամեն բանով, բացի անճնաւորութիւններէն, հաւասար եւ մի են՝ բնութեամբ, աստուածութեամբ, անեղութեամբ, զօրութեամբ, մեծութեամբ, փառքով, պատիւով, անհասութեամբ, անտեսութեամբ, անճառութեամբ, իմաստութեամբ, բարութեամբ, արարչութեամբ, նախախնամութեամբ: Անեղ եւ իմանալի ու զգալի արարածներու ստեղծիչ, լոյս եւ լոյսի արարիչ, կեանք եւ ամեն բանի կենդանարար, իմաստութիւն եւ բոլորը իմաստուն դարձնող, սուրբ եւ սուրբերը սրբաց-

նող, բարի եւ բարիք բաշխող, զօրաւոր եւ զօրաւորները զօրացնող, կատարեալ եւ կատարեալները կատարելագործող, լի եւ կարօտեալները լիացնող, յաւիտենական եւ յաւիտեանները գոյացնող, անժամանակ եւ ժամանակները սահմանող: Որովհետեւ ժամանակ եւ յաւիտենութիւն, եւ անոնց ենթակայ բոլոր իմանալի եւ զգալի էակները, անով եւ անոր հրամանով եղան եւ կը կառավարուին, կան եւ կը մնան անլոյծ հաստատութեան մէջ:

Ասոնք համառօտ կերպով կը պարզեն Երրորդութեան խոստովանութիւնը, որուն պէտք է միացնել նաեւ Յիսուսի տնօրինութեան խորհուրդը:

8. Որովհետեւ այս երեք անհասանելի անձնաւորութիւններէն մին, նախ քան յաւիտեանները Հօրմէն անժամանակ եւ անմարմին ծնածը, Հոգիին էակիցն ու փառակիցը, համագոններու կամբով եւ հաճութեամբ կը խոնարհի անճառ փառքէն եւ անհուն բարձրութենէն, նորոգելու իր ստեղծած, ապա եղծուած, ապականած պատկերը⁵: Ան իր ամենակարող իշխանութեան բնական զօրութիւնը ի գործ չի դնել, այլ՝ ամենակարող անհուն իմաստութիւնը: Հրեշտակապետին աւետումով կը բնակի ամեներջանիկ եւ փառաւորեալ կոյս Մարիամի Սուրբ Հոգիով մաքրուած արգանդին մէջ, անոր բնութենէն մարմին կը հագնի՝ հոգիով եւ միտքով, եւ որպէս կատարեալ մարդ եւ ճշմարիտ Աստուած անչիոթ միութեամբ կը միացնէ անխառնելիները՝ նոր եւ սքանչելի միութեամբ: Որովհետեւ Աստուծոյ էութեան այնչօղ եւ անմարմին պարզութիւնը ո՛չ նիւթական մարմինի եւ ո՛չ ալ յօգաւոր թանձրութեան փոխուեցաւ, ո՛չ ալ նիւթական մարմինի թանձր բնութիւնը՝ աստուածութեան անօսը եւ աննիւթ պարզութեան. այլ, երկու բնութիւններուն յատկութիւնները անչիոթ պա-

⁵ Ակնարկութիւն մարդ արարածին մեղքով ապականելուն:

Հուեցան եւ անճառապէս միացան, ամեն խառնումէ եւ միութենէ գեր ի վեր մնալով: Մէ՛կ Որդի եւ մէ՛կ Տէր Յիսուս Քրիստոս, երկու կատարեալ բնութիւններէ: Եւ հրակիր որովայնի քուրային մէջ, առաջին անապականութեամբ՝ ամենակարողը վերստին ճուղեց մեր բնութիւնը: Որովհետեւ մարդկութիւնը մեղքի պատճառով լոկ մասամբ ապականած չէր, այլ ամբողջապէս՝ հոգիով, մարմինով եւ միտքով. այս պատճառաւ այս բոլորը զգեցաւ Բանը եւ իրեն միացուց, որպէսզի իր անմեղութեամբ եւ անապականութեամբ մեղանշականը անմեղ դարձնէ եւ ապականածը՝ անապական:

9. Բանը մարդկային բոլոր կիրքերը կրեց, բացի մեղքէն: Այսինքն, անօթեցաւ՝ ան որ բոլոր պարզներուն կերակուր կու տայ. ծարաւեցաւ՝ ան որ իրեն հաւատացողներուն կեանքի ջուրը կը պարգեւէ. յոգնեցաւ՝ ան որ յոգնածներուն հանգիստն է. քնացաւ՝ ան որ արթնութեամբ կը հսկէր Իսրայէլի վրայ. լացաւ՝ ան որ բոլոր դէմքերէն ամեն արցունք սրբեց. աշխարհի վրայ շրջեցաւ երեսուն տարի, իր աստուածութեան փառքը առանց յայտնելու, մինչեւ կատարեալ հասակին լրումը:

Այնուհետեւ, մեղքերէ բոլորովին մաքուրը եւ մաքրութեան անկարօտը մկրտուելու կու գայ. ամբողջիէն⁶ կը մկրտուի, մեզի մաքրութեան շնորհքը ցոյց տալով: Հօրմէն կը վկայուի որպէս սիրելի Որդի եւ անոր կամքին կատարիչ, մեզ Հօրը որդեգիրներ դարձնելով: Կը յայտնուի իր ազգակից Հոգիէն՝ աղաւակերպ իջմամբ, որ մեր վրայ շնորհքին էջքը կը խորհրդանշէ: Հոգիէն անապատ կ'առաջնորդուի, քառասուն օր ծոմ կը պահէ, Փորձիչին կը յաղթէ իբր մարդ՝ յաղթութեան շնորհքը եւ անոր հետեւող յաղթանակը մեզի պարգեւելով եւ մեզի սորվեցնելով պահքով յաղթել Փորձիչին: Գո-

⁶ Ակնարկութիւն Յովհաննէս Մկրտիչի:

ուղը բռնելով եւ հսկան կապելով, այնուհետեւ մեծ զօրութեամբ կը վերադառնայ՝ անիրաւ ստացուածքները առնելու, որոնք յափշտակուած էին խաբէութեամբ եւ ոչ թէ զօրութեամբ, եւ կը սկսի իր վարդապետութեան ու հրաշագործութիւններուն, որով ամբողջ կողովուորը գերողէն կը վերադարձնէ⁷ (Հմմտ Մտ 12.29, Մր 3.27, Ղկ 11.21–22):

10. Այս բոլորի լրումին, ըստ մարգարէներու կանխատեսութեան, կամաւորապէս չարչարանքի կու գայ. որովհետեւ մարմնանալովն ու անմեղութեամբը սրբեց մարդկային բնութիւնը եւ գայն արդարացուց Հօրը, հրեշտակներուն եւ այս աշխարհի կարծեցեալ իշխանին առջեւ, որ իր ունեցածներէն ոչինչ գտաւ անոր վրայ (Հմմտ ՅՅ 14.30), սակայն նախնական մեղքին պարտքը տակաւին կը մնար մեր բնութեան մէջ: Ասոր համար պարարտ եզն ու անմեղ գառնուկը իբր նուէր եւ պատարագ իր անմեղ մարմինը կու տայ Հօր՝ արարածներուն հետ հաշտութեան համար, եւ կը ջնջէ աշխարհի մեղքերը (Հմմտ ՅՅ 1.29):

Եւ որովհետեւ անհնար էր աստուածային անչարչարելի եւ անմահ բնութեան չարչարանք եւ մահ ընդունիլ, ուստի չարչարելի մարմին հազաւ, որպէսզի անչարչարելին չարչարելիով չարչարուի եւ անմահը մահկանացուով մեռնի եւ մեզ՝ պատժապարտներս ազատէ յանցաւորութեան դատապարտութենէն: Ո՛չ թէ ուրիշ մէկն էր որ կը չարչարուէր, ուրիշ մը որ կը մեռնէր եւ կամ ուրիշ մը որ անմահ կը մնար, այլ մի եւ նոյն անձը ըլլալով, անչարչարելին չարչարանքի մէջ անչարչարելի կը մնար եւ մահուան մէջ՝ անմահ:

⁷ Ակնարկութիւն Յիսուսի Սատանային վրայ տարած ամբողջական յաղթանակին:

11. Ոչ այսքան միայն, այլ աւելին. անհուն ու անսահման բնութիւնը ըլլալով, խաչին վրայ էր՝ բայց նաեւ Հօր աջ կողմը, գերեզմանին մէջ՝ բայց նաեւ քառակերպեան ավտոլին վրայ, ստորին դժոխքին մէջ՝ բայց նաեւ բոլոր բարձունքներէն վեր, դալիւրներէն եւ փարիսեցիներէն նախատուած՝ բայց նաեւ Հօր եւ Հոգիին հետ սերովբէներէն սրբաբանուած, մարմինով գերեզմանի մէջ՝ իսկ հոգիով դժոխքի մութ արգելարաններուն մէջ, աստուածութիւնը մարմինէն եւ հոգիէն առանց զատուած ըլլալու: Նո՛յն մարմինով, որով չարչարուեցաւ եւ մեռաւ, յարութիւն առաւ աստուածապէս եւ ինքնիշխանաբար: Աշակերտներուն երեցաւ եւ զանոնք յարութեան հաւատքին մէջ հաստատեց՝ տեսութեամբ, շօշափումով, խօսելով եւ կերակուրի մերձենալով: Երկինք համբարձաւ հայրական սեփական փառքով եւ Հօր աջ կողմը նստաւ (Հմմտ Մր 16.19), ուրկէ բնաւ չէր բաժնուած: Խոստացաւ երկրորդ անգամ գալ հայրական փառքով ու դատողական իշխանութեամբ, ճշմարտապէս յարութիւն տալու բոլորին՝ անվախճան կեանքի եւ մշտնջենաւոր անմահութեան համար, որ այժմ յոյսով նորոգեց:

Համառօտ խօսքերով, ա՛յս է ուղիղ դաւանութեան հաւատքը՝ Հօր եւ Հոգիին կամքով մեզի համար մարդացած Միածին Բանին փրկական տնօրինութեան մասին:

12. Պէտք է նաեւ գիտնալ, որ թէեւ հաւատքին անունը մէկ է, սակայն զանազան մասերու կը բաժնուի:

Հաւատքի մեծ եւ առաջին հիմն ու արմատը վերեւ գրուածն է. ասոր հետեւողութեամբ պէտք է հաւատալ Աստուծոյ մեզի տրուած բոլոր փրկական խորհուրդներուն: Այսինքն, հաւատալ Քրիստոսի տիեզերական Եկեղեցիին, որ ճշմարիտ եւ աներկբայ հաւատքով կը խոստովանի համազոյ եւ պաշտելի Երրորդութիւնը եւ մարդացեալ

Միածինը՝ որպէս կատարեալ Աստուած եւ կատարեալ մարդ, ան-
 չարչարելին եւ անմահ՝ մեզի համար չարչարուած եւ մեռած, յա-
 ռութիւն առած եւ երկինք համբարձած եւ Հօր աջ կողմը նստած, որ
 նաեւ երկրորդ անգամ պիտի գայ: Բոլոր անոնք, որոնք այսպէս կը
 խոստովանին՝ Քրիստոսի մէ՛կ եկեղեցին կը համարուին, մէ՛կ գլու-
 խին՝ Քրիստոսի (Հմմտ Կղ 1.18) մարմին եւ անդամ են, ըստ առաքեա-
 ւին (Հմմտ Ա. Կր 6.15):

Եկեղեցական անշան ականդութեան մը պատճառով Հայհո-
 յական խօսքով չբաժնենք եւ չմասնատենք Քրիստոսի մարմինը, որ
 ան խաչով եւ չարչարանքներով ստացաւ եւ փրկական արիւնով
 գնեց, սրբազործեց եւ իրեն միացուց:

13. Հաւատալ նաեւ սուրբ մկրտութեան, որ բոլոր յանցանքները կը
 մաքրէ եւ մարմինի ախտաւոր ծնունդները անախտաբար կը վե-
 րածնի իբր երկնաւոր Հօր որդիներ, Միածինին՝ եղբայրակիցներ,
 Սուրբ Հոգիին՝ հաղորդակիցներ եւ երկինքի արքայութեան՝ ժա-
 ոանգորդներ:

14. Հաւատալ նաեւ սուրբ սեղանին վրայ պատարագուող Աստու-
 ծոյ Որդիին մարմինին եւ արիւնին, թէ անոնք ճշմարտապէս Քրիս-
 տոսի մարմինն ու արիւնն են: Որովհետեւ ան որ ըսաւ՝ նոյնիսկ եթէ
 երկինքն ու երկիրը անհետանան, խօսքերս պիտի չանհետանան
 (Հմմտ Մտ 24.35), նոյն այդ խօսքով ըսաւ՝ այս է իմ մարմինս եւ
 արիւնս, որ տուի մեղքերու քաւութեան եւ թողութեան համար՝
 հաւատքով եւ սրբութեամբ ճաշակողներուն (Հմմտ Մտ 26.26–28,
 Մր 14.22–25, Ղկ 22.14–20, Ա. Կր 11.23–29), որոնք թէպէտ մե-
 դաւոր են, բայց խոստովանութեամբ եւ ասպաշխարութեամբ
 սրբուած ինծի կը մերձենան այս ճշմարիտ կերակուրը ճաշակելով եւ

իմ մէջս կը բնակին եւ ես ալ՝ անոնց մէջ: որոնք թէեւ մարմինով կը
 մեռնին, սակայն ճշմարիտ կեանքի սերմը իրենց մէջ ունենալով, հո-
 գեւոր գարունի ժամանակ, որ հասարակաց յարութիւնն է, բողբո-
 ջելով կը վերանորոգուին ճշմարիտ եւ անմահ կեանքով, առանց
 առնելու հոգիներու մահուան դառնաշունչ համը՝ յաւիտեան:

15. Հաւատալ նաեւ մեղքերու ասպաշխարութեան, որ մարդասէրն
 Աստուած, որ կ'ըսէ «Ես հաճոմ չեմ առնէր մեղաւորին մահը տես-
 նելէն, այլ [կը ցանկամ] որ ան իր չար ընթացքը փոխէ եւ ապրի»
 (Եզ 33.11), որպէս մեղքերու լուացումի եւ մաքրութեան օճառ
 տուաւ եկեղեցիին: Թէեւ անոր առաջին կամքը մեր սրբութեամբ եւ
 արդարութեամբ անմեղ մնալն է, բայց որպէս մեր բնութեան
 արարիչը՝ մեր տկարութիւնները գիտէ, թէ դիւրաւ շեղող եւ սխա-
 լող ենք եւ միշտ առաքինութեան բարձունքէն վար կ'իյնանք, եւ
 մարտակից ունինք հնարամիտ եւ վարպետ թշնամի մը, իմաստուն՝
 չարիք գործելու: Այս պատճառաւ իսկ, երկրորդ կամքով, ինչպէս
 առաջինով, – ըստ իր բազում ողորմութեան, անոխակալ գթութեան
 եւ անհուն սիրոյն, որով բարեբար Հայրը իր Որդին մեզի համար
 մահուան մատնեց, եւ Միածինը՝ ինքզինք, եւ Սուրբ Հոգին՝ փա-
 ոակիցը –, ասպաշխարութիւնն ալ տուաւ, որպէսզի Քրիստոսի ան-
 դամներէն մեղքով նեխածներն ու հոտածները անով առողջանան եւ
 գլուխին՝ Քրիստոսի պատկանելով՝ վերատին միանան: Արդ, պէտք է
 հաւատալ, թէ ո՛րչափ ալ մեղսալից ըլլանք, գղջումով եւ խոստո-
 վանութեամբ, արցունքով եւ ողորմութեամբ, պահքով եւ աղօթքով,
 եւ ասոնց յարմար բարեգործութիւններով, մեր մեղքերը ձիւնի պէս
 պիտի սալիտականան նոյնիսկ եթէ մուրի նման անմաքրելի ըլլան, եւ
 բուրդի նման պիտի մաքրուին նոյնիսկ եթէ արիւնի չափ կարմիր
 ներկուած ըլլան՝ անջնջելի որդան կարմիրով (Հմմտ Ես 1:18):

16. Հաւատալ նաեւ մեռելներու յարութեան եւ յաւիտենական դատաստանին, որ սկիզբն ու արմատն է բոլոր բարեգործութիւններուն, եւ առանց ասոր անհնար է Աստուծոյ Հաճելի դառնալ: Որովհետեւ եթէ մէկը յարութեան յոյսով չէ ամրացած, ինչո՞ւ ինքզինք առաքինութեան ճիգերու յանձնէ. եւ եթէ դատուելու վախ չունենայ, ե՞րբ կը դադրի մեղանչելէ: Եթէ յարութեան Հաւատալով եւ դատաստանի յուսալով օրէ օր աւելի չարիք գործենք, ի՞նչ չէինք գործեր՝ եթէ չըլլար դատաստանի վախը: Արդարեւ, աներկիւզ մեղքի բոլոր գարշութիւններուն մէջ կ'իյնայինք. սպանութեան, գրկանքի, անիրաւութեան, յափշտակութեան, պոռնկութեան, արուագիտութեան, Հպարտութեան, նախանձի, ատելութեան, եւ ասոնց նման բազմաթիւ ու բազմատեսակ չարիքներու:

Այս պատճառաւ ալ, շատ կարեւոր է Հաւատալ յարութեան եւ դատաստանին, որպէսզի իբրեւ մեր բերանին սանձ ունեցողներ, չարութեան յարձակումը ետ մղելով՝ առաքինութիւններու մէջ առաջ ընթանանք:

17. Հաւատալ նաեւ, թէ յարութիւնը եւ դատաստանը միայն Հոգիներուն Համար պիտի չըլլան, – ինչպէս որ ոմանց թուեցաւ, – այլ՝ մանաւանդ մարմիններուն. որովհետեւ Հոգին անմահ է, եւ մահը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ Հոգիին անջատումը մարմինէն: Այսպէս նաեւ յարութիւնը Հոգիին եւ մարմինին վերստին անլուծանելի միաւորութեամբ կապուելուն Համար է: Եւ ինչպէս որ Հոս լաւ կամ վատթար ընթացքով միասին ապրեցան, նմանապէս ալ այն ատեն միասին պիտի վայելեն կամ տանջուին: Եւ ոչ թէ ըստ ոմանց ցնդած խօսքերուն՝ թէ մեռածին տեղ ուրիշ մարմին մը յարութիւն պիտի առնէ, այլ՝ նոյն մեռածը: Որովհետեւ Աստուած անիրաւ չէ մէկու մը փոխարէն ուրիշ մը պատժելու կամ պսակելու, ըստ առաքեալին՝

«Ուրպէսզի իւրաքանչիւրը իր մարմինով ընդունի հատուցումը երկիրի վրայ իր կատարած բարի կամ չար գործերուն» (Բ. Կր 5.10):

18. Հաւատալ դարձեալ, թէ երկինքի արքայութիւնը եւ յաւիտենական կեանքը պիտի ընդունին անոր արժանացածները. որովհետեւ ա՛յս է, որ կը թեթեւցնէ օրէնքին բեռը, կը քաղցրացնէ պատուիրանին լուծը, կը դիւրացնէ դժուարը, քարքարուտները Հարթ ճանապարհի կը վերածէ եւ անձուկը՝ դիւրակոխի, եւ նեղը լայնէն աւելի ընդարձակ կը դարձնէ: Այս նո՛յն Հաւատքն էր, որ զօրացաւ մարմինի բոլոր ընդդիմադիրներուն դէմ. ոտնակոխ ըրաւ կրակը, բթացուց սուրը, մարտնչեցաւ գազաններու դէմ, խզեց կապանքները, խորտակեց զէնքերը, փշրեց աղեղները, արհամարհեց անօթութիւնը, անարգեց մերկութիւնը, չվախցաւ բռնաւորներէն, խրոխտացաւ մահուան վրայ եւ միանգամայն կործանեց իր դէմ ելած բոլոր ներհակ զօրութիւնները⁸:

19. Հաւատքի այս վայելուչ կարգը կը գտնես Նիկիոյ սուրբ եւ տիեզերական ժողովի ընդհանրական դաւանութեան մէջ, որ Հաւատացեալներուն մեծ եւ փոքր խումբերը օրէ օր կը պանծացնեն բազմաձայն լեզուներով: Որովհետեւ խոստովանելէ ետք Համագոյ եւ պաշտելի Երրորդութիւնը եւ մարդեղութեան տնօրինութիւնը, կ'աւելցնեն՝ «Կը Հաւատանք նաեւ ընդհանրական եւ առաքելական եկեղեցիին, մէկ մկրտութեան, ապաշխարութեան, մեղքերու թողութեան, մեռելներու յարութեան, Հոգիներու եւ մարմիններու յաւիտենական դատաստանին, երկինքի արքայութեան եւ յաւիտենական կեանքին»: Ա՛յս է լրիւ եւ անթերի Հաւատքի խոստովանութիւնը, առաքեալներու եւ մարգարէներու Հիմին վրայ շինուած:

⁸ Ակնարկութիւն սուրբերու հաւատքին:

20. Սակայն կատարեալ փրկութիւն չկայ՝ առանց առաքինի գործերու: Գրուած է՝ «Հաւատո՛ւր առանց գործերու մեռած է» (Յկ 2.26), ինչպէս նաեւ գործը՝ առանց հաւատքի, որովհետեւ, ըստ առաքելալին, դեւերն ալ կը հաւատան (Հմմտ Յկ 2.19). եւ ոչ միայն կը հաւատան, այլ նաեւ կը սարսափին. սակայն առանց գործի ոչինչ կը շահին: Այլ՝ անոնք, որոնք արքայական թագ պիտի պատրաստեն երկնաւոր թագաւորին ընծայելու, եւ մանաւանդ ասով ընծայողներուն գլուխը, Քրիստոս, պիտի պսակուի, ըստ Սողոմոնի, պէտք է հաւատքի մաքուր ոսկիին հետ առաքինութեան զանազան քարեր եւս շարեն: Որովհետեւ այս տեսակէտին հեղինակը, Պողոս, կ'ըսէ. «Ես՝ որպէս փորձառու ճարտարապետ՝ ճառագործիմ ճիւղը դրի. բայց ուրիշն է որ անոր վրայ պիտի շինէ: Ամեն ոք զգուշ պէտք է ըլլայ, սակայն, թէ ի՛նչպէս կը շինէ: Որովհետեւ այդ ճիւղին վրայ շինուածը կրնայ ոսկի, արծաթ կամ թանկագին քար ըլլալ, եւ կամ կրնայ փայտ, խոտ կամ եղէգ ըլլալ», որոնք մարդու մը գործերը կը խորհրդանշեն: Այսինքն, ոսկին՝ խոհական իմաստութիւն, արծաթը՝ բանական առաքինութիւն, պատուական քարերը՝ զանազան եւ բազմատեսակ բարեգործութիւններ: Իսկ փայտը, խոտն ու եղէգը չարագործութիւնը ցոյց կու տան. փայտով առաքեալը կը յայտնէ թանձրական եւ գործով կատարուած մեղքը, որ մարմինին յատուկ է. դիւրաշարժ եւ անհաստատ եղէգով լեզուին միջոցաւ գործուած շատախօսութեան մեղքը, եւ բազմաբոյս խոտով՝ մտածումի բազմաբեղուն եւ բազմակերպ մեղանշումները: Եւ կ'աւելցնէ՝ թէ «Իւրաքանչիւրին գործը դատաստանի օրը պիտի յայտնուի, եւ ատ կրակը պիտի յայտնէ, որովհետեւ իւրաքանչիւրին գործին որակը կրակով պիտի փորձուի»: Եթէ ոսկի է կամ արծաթ, ո՛չ միայն չի՛ փճանար կրակէն, այլ մաքրուելով աւելի եւս կը պայծառանայ. եւ եթէ քիչ մը ժանգ ալ խառնուած է, պիտի սրբուի եւ ճառագայթածե

փայլի: Իսկ եթէ փայտ, խոտ եւ եղէգ է, շուտով կ'այրի եւ կը փճանայ: Եւ որպէսզի չկարծես թէ կիզելի գործերուն գործողն ալ այրուելով կ'ոչնչանայ, կ'աւելցնէ՝ թէ «Ենթական պիտի վարձատրուի»: Եւ որպէսզի չկարծես, թէ ճշմարիտ կեանքի մէջ պիտի ապրի, կ'աւելցնէ, թէ պիտի «կրակին դիմանայ», ցոյց տալով թէ անմահ եւ կիզելի է. միշտ կ'այրի, բայց չի՛ մեռնիր (Ա. կր 3.10–15):

21. Արդ՝ այսպիսի գեղեցիկ, աստուածահաստատ եւ առաքելաչէն հիման վրայ, որ ո՛չ հովերու փչելէն կը շարժի, ո՛չ տեղացող անձրեւներէն կը փչի, ո՛չ ալ բարձրացող գետերէն կը կործանի (Հմմտ Մտ 7.24–25). անոնք, որոնք զանազան փորձութիւններու ենթակայ են, պէտք է շէնք շինեն հոգեկան եւ մարմնական առաքինութիւններէ բաղկացած նիւթերէ, որոնք վերջին դատաստանի ընտրող կրակին մերձենալով կը պայծառանան եւ չեն այրիր:

22. Եւ որովհետեւ բանական անձը իմանալի, երկնայիններուն ազգակից եւ Աստուծոյ պատկեր ըլլալով՝ ամեն բանով մարմինէն աւելի նախադաս եւ պատուական է, արդար է նախ անոր մասերը զարդարել իւրայատուկ եւ բնական առաքինութիւններով:

Եւ որովհետեւ հոգին արարչաստեղծ հրամանով եւ կարգադրութեամբ եռամասնեայ է՝ որպէս խօսք, ցատուձ եւ ցանկութիւն, բնականօրէն ուղիղ կ'ընթանայ եւ երկնայիններուն նմանելէ ոչինչով ետ կը մնայ: Աստուծոյ իւրաքանչիւրը իրենց յատուկ առաքինութիւնները ունին. բանականին առաքինութիւնը խոհականութիւնն է, ցամաքականինը՝ արիութիւնը, իսկ ցանկականինը՝ ողջախոհութիւնը: Խոհականին գործն է խորհիլ ու լաւը գէշէն ընտրել. արիութեան գործը՝ խոհականէն ընտրուածը քաջաբար ու արիապէս կատարել. եւ ողջախոհութեան գործը՝ ըստ ընտրութեան ու կատար-

ման՝ Աստուծոյ Հանդէպ սիրով բորբոքիլ, որով իրմէ նախադաս խոհականն ու արիութիւնը սիրոյ ջերմութեամբ ասելի կը զօրացնէ բնական կարողութիւններով:

23. Բայց պէտք է տեսնել նաեւ ասոնց բարեձեւ կարգաւորութիւնը: Բանականը առաջին կը դասուի՝ որպէս միւսներէն վեհագոյն, եւ իշխան ու հրամանատար անոնց վրայ, որովհետեւ անոր գործն է խորհիլ եւ ըստ այնմ երկուքին, ցասմնականին եւ ցանկականին, անհրաժեշտը աւանդել: Իսկ ցասմնականին գործն է հրամայուածներուն հաւանութեամբ եւ արիութեամբ հետեւիլ եւ ցանկականը սաստել, որպէսզի բանականէն իրեն աւանդուածը ուղիղ ցանկութեամբ ամբողջ եւ անարատ պահէ Աստուծոյ եւ աստուածային պատուիրաններուն հանդէպ: Բանականը ինքնիշխան է իրեն հաւասար եղողներէն՝ ո՛չ ոք իր վրայ իշխանութիւն ունենայով: Իսկ ցասմնականը կ'իշխուի բանականէն եւ կ'իշխէ ցանկականին: Իսկ ցանկականը կ'իշխուի ցասմնականէն եւ ինք ուրիշին չ'իշխեր:

24. Այս կը յայտնէ նաեւ անոնց ներկայութիւնը մարդկային մարմինին մէջ, որովհետեւ բանականին տեղը գլուխին, խեղքին եւ ուղեղին մէջն է: Ինչպէս որ գլուխը վեհ եւ առաջին դասուած է մարմինի անդամներուն մէջ, եւ թագաւորի, իշխանի ու հրամանատարի պէս է ամբողջ մարմինին վրայ, այսպէս ալ խոհականը արքունական աթոռ ունենալով հոն, թագաւորի պէս կ'իշխէ իրմէ ցած եղողներուն, ցասմնականին եւ ցանկականին վրայ: Իսկ ցասմնականին տեղը գլուխէն վար, սիրտին մէջն է: Կ'իշխուի բանականէն՝ որ իրմէ վեր է, եւ կ'իշխէ ցանկականին՝ որ իրմէ վար է: Իսկ ցանկականը կը բնակի երկրամուկներուն եւ հեշտութեան ներքին գործարաններուն մէջ. այս իսկ պատճառաւ կ'իշխուի ցասմնականէն՝ որ

իրմէ վեր է եւ ինք ոչ ոքի կ'իշխէ, որովհետեւ իրմէ ցած գորութիւն չկայ որ իրեն հնազանդեցնէ:

25. Այս պատշաճ կարգաւորութիւնը կը տեսնուի շատ հրաշալի եւ պատկառելի նմանութեամբ, որովհետեւ Աստուած ինքնիշխան եւ թագաւոր ըլլալով բոլոր արարածներուն վրայ՝ կ'իշխէ բոլորին, ինչպէս նաեւ՝ մարդուն, բայց ինք անիշխան է: Իսկ մարդը իր պատկերով ստեղծելով, հրամայեց իշխել իր իշխանութեան տակ ինկող երեւելի արարածներուն վրայ, իսկ բոլոր զգալիները մարդուն իշխանութեան տակ գրաւ, եւ անոնք ոչ ոքի վրայ կ'իշխեն:

26. Արդ, որքան ատեն որ այս կարգաւորութիւնը, ըստ բնական սահմանի, վայելչօրէն կ'ուղղուի մեր մէջ, ամեն ինչ բարեձեւ եւ առաքեալին կարգադրութեան համաձայն կ'ըլլայ (Հմմտ Ա. Կր 14.40) եւ տէրունական պատուիրանին հրամանը անխափան կը կատարուի: Որովհետեւ խոհականը միշտ աստուածայիններուն մասին կը խոկայ, ըստ Սուրբ գիրքին՝ թէ «Այս պատուիրանները որ Բեգի կու տամ, սիրտիդ մէջ արձանագրուած պահել: Զանոնք [շարունակ] սուրվեցուր զաւակներուդ եւ միշտ կրկնէ զանոնք՝ տունին մէջ թէ տունէն դուրս եղած ատեն, քննալու ատեն եւ արթնցած պահուն» (Բ. Օր 6.6–7), եւ ըստ միւս խօսքին՝ թէ ան Տիրոջ «Օրէնքը կը սերտէ գիշեր ու ցերեկ» (Սղ 1.2): Առաւել, որովհետեւ ամեն բարի թէ չար գործ նախ կը մտածեն եւ ապա կը կատարեն, եւ առանց մտածելու մարդ բան չի՛ գործեր, հետեւաբար ով որ բարի եւ ուղիղ կը խորհի, ըստ այնմ նաեւ գործը կը կատարէ:

Եւ երբ խոհականը իր իշխանութիւնը եւ գործը ամբողջականօրէն կը պահէ, կ'իշխէ ցասմնականին վրայ եւ բոլոր բարի գործերը կատարել կը հրամայէ. ցասմնականն ալ արիութեամբ եւ քա-

ջուլթեամբ հպատակելով բոլորին՝ լա՛ւը կը կատարէ: Նոյնպէս ցասմնականը, բանականին հետեւելով, անոր կը հնազանդի եւ կ'իշխէ ցանկականին վրայ: Իսկ ցանկականը ուղիղ եւ լրիւ պահելով բանականը, ցասմնականին հրամանին դէմ չի՛ կենար, այլ հլու ծառայի նման հնազանդութեամբ կը կատարէ բոլոր հրամանները եւ ինք ոչ ոքի վրայ կը հպարտանայ, որովհետեւ իր իշխանութեան տակ մէկը չկայ:

27. Բանականը ուրիշ մաս մըն ալ ունի, որ արդարութիւն կը կոչուի եւ ա՛ն է կառավարիչը, ուղղիչն ու դատաւորը բոլոր մասերուն: Որովհետեւ բանականը անով, որպէս գործիք, բոլորը կ'ուղղէ եւ իւրաքանչիւրը իր բնական շարժումներուն մէջ անսայթաք կը պահէ: Եւ այսպէս ըլլալով, բանականը խոհական է, ցասմնականը՝ արիական, եւ ցանկականը՝ ողջախոհական: Եւ ասկէ ետք մարդուն մէջ Տիրոջ կամքին եւ պատուիրաններուն կատարման ո՛չ մէկ արգելք եւ խափանիչ կայ. ասոր համար ալ Տէրը մեզի գորութիւն տուաւ եւ մեզմէ գործադրութիւն կը պահանջէ: Որովհետեւ բանականը ուղիղը եւ օգտակարը կը խորհի եւ արդարութիւն կը բաժնէ ստորադասներուն, եւ անոնք իրենց գործերը անխափան կը կատարեն: Իսկ ցասմնականը խոհականին ձեռքին մէջ ընտանի գահանի, շունի, նման է, որովհետեւ շուները կրկնակի բնական մղումներ ունին. իրենց տէրերը եւ ընտանիքը կը սիրեն եւ անոնց կը շողորթեն ու կը քծնին, իսկ օտարներուն եւ անընտելներուն գահանային, վայրենի ու պատառող վարմունք եւ արարք կը ցուցաբերեն: Այսպէս ալ ցասմնականը երբ բանականը ուղիղ կը պահէ, բանականին բոլոր բարի խորհուրդները արիաբար սիրող, կատարող եւ ցանկացող կը դառնայ. իսկ հակառակը, անընտել ու օտար խորհուրդներուն եւ գործերուն դէմ կ'ելլէ մեծ ցասումով, կը հեռացնէ

եւ կամ չարաչար կը պատառէ, առանց երբեք թոյլ տալու ընտանիներէն բան մը փճացնել:

28. Նմանապէս, ցանկականն ալ բանականին մէջ ըլլալով, ողջախոհութիւն եւ սէր կը համարուի ու կը կոչուի, արիականին վերակացութեամբ անշարժ մնալով ախտաւոր ցանկութիւններուն հանդէպ, բայց դիւրաշարժ բոլոր բարիքներու սիրոյն եւ բաղձանքին հանդէպ: Եւ արդարութեան օժանդակութեամբ ուղիղ կը կարգաւորէ սիրոյ օրէնքը, առաջին եւ մեծ մասը Աստուծոյ տալով, ըստ անոր օրինադրութեան, որ կ'ըսէ՝ «Սիրէ՛ Տէ՛րը՝ քու Աստուածդ, ամբողջ սիրտովդ, ամբողջ հոգիովդ եւ ամբողջ զօրութեամբդ» (Բ. Օր 6.5), եւ արարածներէն ո՛չ ոք կրնայ զինք փոխարինել: Ինչպէս նաեւ ասոնց ուղղիչը, Դաւիթ, տիրապէս կ'ըսէ՝ «Երկիմբի մէջ ո՛վ ունիմ եւ Բեզմէ զատ, երկիրի վրայ ալ Բեզմէ զատ մէկը չեմ ուզեր: Մարմինս ու միտքս կը տկարանան, բայց իմ միտքիս յենաւանը եւ իմ միակ ունեցածս՝ Աստուած ի՛նքն է յալիտեան» (Սղ 73.25–26): Ան ջուրին ծարաւածի նման կը բաղձար Աստուծոյ ներկայութեան գտնուիլ, եւ կ'աւելցնէր՝ «Դո՛ւն եւ իմ ապաւէնս, եւ ողջերու երկիրին մէջ ինծի վիճակուած բաժինը» (Սղ 142. 5): Իսկ զարմանային Պօղոս, որ իր մեծ սէրը ցոյց կու տայ հրաշալիօրէն, բոլոր գորաւորներուն վրայ համարձակութեամբ խորխտանալով, կ'ըսէ՝ «Ո՛վ կրնայ, ուրեմն, մեզ բաժնել Քրիստոսի սէրէն. նեղութի՞ւնը, վտա՛նգը կամ սո՛ւրը». որովհետեւ «Քեզի համար՝ մարդիկ մեզ կը սպաննեն ամեն օր» (Հռ 8.35–36): Եւ որովհետեւ ո՛չ միայն դառն եւ դժուարակիրները հակառակ են Աստուծոյ սիրոյն, այլ եւ շատ աւելի դիւրիները եւ ախորժեղիները, ասոնք ալ կ'աւելցնէ եւ կ'ըսէ՝ «Համոզուած եմ, որ ո՛չ մահը եւ ո՛չ կեանքը, ո՛չ հրեշտակները, ո՛չ շար ոգիներու իշխանութիւնները, ո՛չ ներկան եւ ո՛չ գալիքը, ո՛չ ալ

որեւէ զօրութիւն, ո՛չ վերին եւ ո՛չ ալ ներքին աշխարհները, ո՛չ ալ ուրիշ ստեղծագործութիւն մը կրնայ մեզ բաժնել Աստուծոյ սէրէն, որ մենք նանչցանք մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի միջոցաւ» (Հո Տ.38–39): Իր ըսած խօսքը այս է. եթէ մէկը բոլոր տեսակի չարչարանքներով եւ մահով չարչարէ եւ սպանէ զիս Քրիստոսէ բաժնուելու համար, յօժարութեամբ յանձն կ'առնեմ բոլոր չարչարանքներն ու մահը, քան թէ Քրիստոսի սէրէն բաժնուիլը: Եւ դարձեալ կ'ըսէ՝ եթէ մէկը ինձի երկիրքը եւ երկիրքի բարիքները տար, ամբողջ երկիրը եւ անոր մէջ գտնուող բոլոր ցանկալի բաները, եւ ո՛չ միայն այս, այլ եթէ ասոնցմէ մեծն ու բաղձալին ալ ըլլար, որոնց մասին ո՛չ լսած եւ ո՛չ տեսած ենք, եւ ասոնցմով ուզէր զիս Քրիստոսի սէրէն բաժնել, բոլորը կ'արհամարհէի, կ'անարգէի, անպէտք աղբ կը համարէի եւ Քրիստոսի սէրը կ'ընտրէի:

29. Ասոր կը յաջորդէ սիրոյ երկրորդ մասը՝ մարդոց հանդէպ մեր ունեցածը, ինչպէս որ Օրէնքին եւ Աւետարանին մէջ հաստատուած է: Որովհետեւ ըսելէ ետք՝ «Սիրէ՛ քու Տէր Աստուածդ ամբողջ սիրտովդ», կ'ըսէ՝ «Սիրէ՛ ընկերդ քու անձիդ պէս», եւ կ'աւելցնէ՝ «Այս երկու պատուիրաններէն կախեալ են Օրէնքը եւ մարգարէներու ուսուցումները» (Մտ 22.37–40): Թէպէտ սիրոյ համար երկու կ'ըսէ, զայն Աստուծոյ եւ ընկերոջ բաժնելով, բայց՝ ան մէկ է, որովհետեւ սէր է: Եւ բոլոր ճշմարտութիւններու աղբիւրը⁹ ճիշդ ըսաւ՝ թէ բոլոր պատուիրանները սիրոյ մէջ կը բովանդակուին, որովհետեւ սէրէն դուրս գտնուող պատուիրան չկայ՝ երբ մէկը ճշմարիտ, անարատ եւ անկեղծ սէր կը ցուցաբերէ Աստուծոյ եւ մարդոց հանդէպ: Եթէ մէկը Աստուած ամբողջ սիրտով կը սիրէ՝ կ'արհամարհէ ամեն բան, որ Աստուծոյ սէրը կը խափանէ. այսինքն՝

⁹ Ակնարկութիւն Յիսուսի:

փառքը, մեծութիւնը, պատիւը, իշխանութիւնը, ստացուածքը, հայրը, մայրը, եղբայրները, քոյրերը, կիներ, զաւակները, նաեւ՝ իր անձը: Ինչպէս Տէրը Ինքն ալ ըսաւ՝ «Ով որ ինձի կու գայ եւ զիս աւելի չի սիրեր քան իր հայրն ու մայրը, կիներն ու զաւակները, եղբայրներն ու քոյրերը, ինչպէս նաեւ իր իսկ անձը, չի կրնար ինձի աշակերտ ըլլալ» (Ղկ 14.26): Եւ բացայայտ է՝ որ անոնք, որոնք ճշմարտապէս սիրեցին Աստուած՝ ո՛չ թէ միայն երկրաւոր ինչքերը եւ փառքը արհամարհեցին, եւ իրենց ընտանիքը եւ զաւակները անտեսեցին, այլ իրենք զիրենք եւս զանազան եւ բազմատեսակ չարչարանքներով մահուան մատնեցին: Իսկ ան որ իր ընկերը անկեղծ եւ անարատ սիրով կը սիրէ, ո՛չ մէկ չարիք կը խորհի կամ կը գործէ անոր հանդէպ. այսինքն՝ զայն չ'ատեր եւ չի՛ նախանձիր, զայն չի՛ զրկեր եւ չ'անիրաւեր, անոր ունեցածը չի՛ գողնար, զայն սպանել չի՛ խորհիր, զայն ոտնակոխ չ'ըներ, անոր նենգութիւն չի՛ պատճառեր, չի՛ ստեր, չի մատներ զայն՝ նոյնիսկ եթէ անոր պատճառաւ շատ վնասներ կրէ, անոր վրայ չի՛ հպարտանար, ամբարտաւան չ'ըլլար, չի՛ կոտիր անոր հետ, չ'արհամարհեր, չի՛ թշնամանար, չի՛ զրպարտեր, չի՛ չարախօսեր, չի՛ նախանձիր, որս չի՛ պահեր, չի՛ բամբասեր, չի՛ տրտնջար (հմտա Ա. Կր 13.4–6), ո՛չ ինք անոր չարիք կը գործէ եւ ո՛չ ալ կ'ուզէ որ ուրիշ մը անոր չարիք գործէ. այլ, ինչ որ բարի է՝ այն կը կամենայ անոր, եւ որչափ որ կրնայ բարիք կը գործէ: Կ'ուզէ որ ան մարմինով առողջ ըլլայ, հոգիով՝ առաքինի, ամեն բանով յաջող՝ կեանքի բոլոր մարգերուն մէջ, նիւթական բարիքներով՝ հարուստ, պատիւով՝ ճոխ, իշխանութեամբ՝ բարձր, բոլորէն՝ փառաւորուած. տունով յաջող՝ իրեն յարմար կիներ, բարի եւ կիրթ զաւակներ ունեցող, միտքով՝ խոհական, խօսքի մէջ՝ վայելուչ՝ բոլորին սիրելի ըլլալու աստիճան: Ան եթէ աղքատ է՝ կը ցանկայ անոր կարիքները գոհացնել. եթէ տկար է՝ բժշկելու կը փութայ. եթէ անոր հակառա-

կող ըլլայ՝ որչափ հնարաւոր է կ'ընդդիմանայ. տրտմութեան տրտմակից կ'ըլլայ եւ ուրախութեան՝ ուրախակից. չկայ երբեք չար բան մը որ անոր կամենայ եւ ո՛չ ալ բարի բան մը, որ չկամենայ:

Եւ աւելին, «Մէքը պատեալ կ'ըլլայ որ ձեր բազմաթիւ մեղքերը ներուիմ» (Ա. Պտ 4.8), ինչպէս աստելութիւնը՝ առաքինութիւնները: Որովհետեւ ինչպէս որ ասելին բարեգործութեան մէջ տեսնելով կը թուի թէ չար է, այսպէս ալ սիրելին չարագործութեան մէջ տեսնելով կը թուի թէ բարի է: Այս բոլորը եւ ասոնցմէ աւելին առաքեալը կը թուէ որպէս սիրոյ մասերը: Ահա կը տեսնե՞ս թէ ինչ որ Օրէնքը, Մարգարէներն ու Աւետարանները կ'ուսուցանեն, սիրոյ մէջ կը բովանդակուի: Ուրեմն, Քրիստոս իրաւամբ կ'ըսէր աշակերտներուն՝ «Ձեր իրար սիրելէն է որ մարդիկ պիտի գիտնան, թէ դուք իմ աշակերտներս էք» (ՅՃ 13.35): Չըսաւ, թէ ինձի աշակերտելու նշանը հիւանդները բժշկելու, կոյրերը լուսաւորելու, անդամալոյծները դարմանելու, դեւերը հանելու, մեռելները յարուցելու կամ լեռները տեղափոխելու մէջ է, այլ՝ զիրար սիրելու մէջ: Որովհետեւ զիտէր, թէ երբ ճշմարիտ սիրով կը սիրեն Աստուած եւ իրենց ընկերները, աստով նաեւ բոլոր պատուիրանները կը կատարուին:

30. Արդ, ինչպէս որ վերը ցոյց տուինք, երբ հոգիին մասերը իրենց կարգաւորութիւնը ուղիղ կը պահեն, որպէսզի իշխանը իշխանութեան մէջ մնայ եւ իշխողը՝ հնազանդութեան, այս բոլոր բարեգործութիւնները անսխալ կը կատարուին: Իսկ եթէ եղծուելով ասպականի վայելուչ կարգը, ծառաները իրենց տէրերուն դէմ կ'ելլեն, իշխանութիւնը կը յափշտակեն եւ տէրերը կը ծառայեցնեն, այսինքն՝ ցանկականը ցաւամտականին եւ ցաւամտականը խոհակականին վրայ կը տիրէ, ամեն բան շփոթուելով կը կործանի, իւրաքանչիւրը հակառակ ներգործութեամբ կը շարժի եւ գործին համաձայն անուն-

ներու փոփոխութիւն ալ կ'ըլլայ. այնուհետեւ՝ խոհականութիւն, արիութիւն, ողջախոհութիւն եւ արդարութիւն չեն կոչուիր, այլ՝ անմտութիւն, սրտմտութիւն, բղջախոհութիւն եւ անիրաւութիւն: Որովհետեւ ո՛չ խոհականը բարին կը խորհի, ո՛չ ցաւամտականը չարին դէմ կը մաքաւի, ո՛չ ցանկականը ողջախոհաբար Աստուծոյ եւ աստուածայիններուն կը ցանկայ եւ ո՛չ արդարութիւնը անոնց ուղղիչ, վերակացու եւ կառավարիչ կը դառնայ, այլ՝ բնականին անբնականի փոխուած՝ չարաչար տապալուծով կը կործանի, ըստ առակողի խօսքին, թէ «Երեւ բաներ կան, որոնցմէ երկիրը կը դողայ, ... Երբ ծառան թագաւոր դառնայ, երբ յիմարը հարստանայ, ... երբ աղախինը իր տիկնոջ տեղը առնէ» (Առ 30.21–23): Քանզի ծառայ սրտմտութիւնը թագաւորեց իշխան խոհականին վրայ, աղախին բղջախոհութիւնը տիկին արիութեան ծառանգորդը դարձաւ, եւ անզգամ անմտութիւնը յագեցաւ փուճ մտածումներու, այսինքն՝ ստութեան, հացով. որով ամեն լաւ վատի փոխուեցաւ, որովհետեւ մոլորած իշխանը ախտերուն ծառայ դառնալէն յետոյ ամեն տեսակ նանրութիւն կը խորհի:

31. Եւ այս է անիրաւ դատաւորը մեր բնութեան քաղաքին մէջ, որուն համար Տէրը Աւետարանին մէջ կ'ըսէ՝ «ո՛չ Աստուծմէ կը վախնար եւ ո՛չ ալ մարդոցմէ կ'ամչնար» (Ղկ 18.2): Որովհետեւ կը խորհի՝ բայց ո՛չ Տիրոջմով. կը դատէ՝ բայց ո՛չ իրաւունքով: Ան որ պէտք էր Տիրոջ օրէնքով խորհէր, չարութեան բոլոր խոկումներուն մէջ կը տարուբերի, եւ բնութեամբ թեթեւ ու դիւրաշարժ ըլլալով՝ շուտով բերապատիկ գարշելի եւ աղտոտ ցանկութիւններ կ'անցընէ միտքէն. ինք գարշելի կը դառնայ մտածումներով եւ իրեն հետ զգայութիւնները կը փոխէ ախտերու: Եւ բնութիւնը անտեսանելի ըլլալով՝ մարդոցմէ չ'ամչնար, այլ նոյնիսկ երբ բազմութեան մէջ ըլ-

լայ, չար յօժարութեան համեմատ կը մղուի ամեն տեսակ պղծութիւններու եւ անօրէն գործ կը կատարէ, թէպէտ ո՛չ մարմինով: Այսինքն, որուն հետ որ ատելութիւն ունէր՝ յօժար կամքով պատիւէ կը ձգէ, ինչքերը կը կողոպտէ, փառքէն կը մերկացնէ, իշխանութեանէն կը տապալէ, անգերծ արգելարանի մէջ կը դնէ, կոճղերու մէջ կ'ամրացնէ (հմմտ Յոբ 33.11), կ'անդամահատէ. եւ ասով ալ չի՛ գոհանար, այլ՝ չարաչար եւ դառն մահուան կը մատնէ: Եւ այս է Որոտման Որդիին ըսածը՝ «Ով որ իր եղբայրը կ'ատէ՝ մարդասպան մըն է» (Ա. ՅՀ 3.15), որովհետեւ թէեւ ո՛չ թէ մարմինով, այլ կամքով եւ յօժարութեամբ սպանեց: Եւ այս՝ սպանութեան կէսն է, որովհետեւ մարդ հոգի եւ մարմին է, — եւ հոգին՝ մարմինէն մեծ—, եւ ան հոգիով սպանեց. ինչպէս որ մարմինը գործերով կը սպանէ, նոյնպէս ալ հոգին՝ կամքով եւ յօժարութեամբ:

32. Եւ եթէ ախտաւոր ցանկութեամբ մէկու մը սիրահարուած է, անարգել կ'երթայ եւ կը շնայ անոր հետ, մինչեւ իսկ եթէ բազմութեան մէջ գտնուի տուփեայր եւ շնալը մարմնապէս անիրագործելի ըլլայ իրեն համար: Որովհետեւ զինք չ'արգիլեր՝ ո՛չ տեղին հեռաւորութիւնը, ո՛չ ճամբուն թշուառութիւնը, ո՛չ փոթորկալի լեռը, ո՛չ տօթագին դաշտը, ո՛չ լայնածաւալ ծովը, ո՛չ պարսպապատ քաղաքը, ո՛չ ամրակառոյց դղեակը, ո՛չ աննուաճելի աշտարակը, ո՛չ կղզուած դուռը եւ ո՛չ պահապաններու վախը. այլ՝ այս բոլորը արհամարհելով, կատարեալ համարձակութեամբ ընթանալով, տուփելիին կը հասնի եւ գարշելի ցանկութիւնը կը կատարէ: Եւ այս է, որ Տէրը կ'ըսէ՝ թէ «Ով որ ցանկութեամբ նայի որեւէ կնոջ՝ արդէն իսկ իր սիրտին մէջ շնութիւն ըրած կ'ըլլայ անոր հետ» (Մտ 5.28). այսինքն՝ հոգիին մէջ: Նաեւ, եթէ կինը այր մարդու ցանկայ, նոյնպէս կը շնայ, որովհետեւ բոլոր ըսուածները ինչպէս այր մարդուն,

նոյնպէս կնոջ համար են: Եւ ինչպէս որ սպանութեան համար ըսինք, նմանապէս եւ ասոր համար կ'ըսենք, որ շնութեան կէսն է, որովհետեւ մարմինով չկատարեց շնութիւնը, այլ՝ հոգիով: Ասոնց նման իմացիր, թէ միտքի բոլոր մղումները բոլոր մեղքերուն համար դիւրաշարժ եւ դիւրակատար են: Եւ որովհետեւ զանոնք գործողը մարդոցմէ անտես ըլլալուն համար չ'ամչնար, նոյնպէս նաեւ ախտաւոր եւ յիմարական ցանկութեան համար Աստուծմէ չի՛ վախնար: Եւ բոլոր մեղքերու պատճառը խոհականին մոլորութիւնը եւ անընտրող յիմարութիւնը կ'ըլլայ. եւ երբ ան, որ միւսներուն վրայ իշխան եւ ուղղիչ էր այսպէս ծառայական ախտերով կը կաշկանդուի, ուրիշներ ասոր մոլար ընտրութեան կը հետեւին. որովհետեւ ամեն ինչ՝ թէ՛ բարի եւ թէ՛ չար՝ նախ կը մտածուի եւ ապա կը գործուի:

33. Իսկ ցամաքական զօրութիւնը կ'եղափոխուի եւ կ'այլափոխուի, որովհետեւ ան, որ երբեմն օտարներուն դէմ կ'արիանար, այսինքն՝ Բանասարկուին եւ անոր չար գործակիցներուն, այժմ կը զինուի ընտանիներուն, այսինքն՝ ամեն բարեգործութեան դէմ. եւ մանաւանդ իր ազգակիցներուն եւ եղբայրներուն վրայ դարձնելով սրտմտութիւնը՝ զազանաբար կը յարձակի: Որովհետեւ անոնց սրտմտութիւնը նման է օձի՝ Սասանայի, իժի եւ քարբի՝ այսինքն անոր դեւերուն. առաւել՝ որովհետեւ իրենց ականջները խցած են ճարտար հմայիչներուն դէմ (հմմտ Սղ 58.4—5)՝ մարգարէներու, առաքեալներու եւ եկեղեցիի վարդապետներու, եւ իմաստուն բժիշկներէն չեն ուզեր ասպաշխարութեան դեղը ատնել եւ ախտէն առողջանալ: Եւ այսպիսիները նուազագոյն թշնամութեան իսկ չեն կրնար համբերել. այլ այսպիսին եթէ պատահի, որ մէկէ մը հակառակութեան կամ արհամարհանքի եւ նախատինքի կասկած ունենայ, անմիջապէս

մեծ բարկութեամբ կ'ընդդիմանայ, կ'աղաղակէ, կը թշնամանէ, կը նախատէ, կը հայհոյէ, կ'անարգէ եւ խելայեղի նման չի՛ գիտեր թէ ինչ կը խօսի: Միեզնած միտքը մեղադրանքի ինչ խօսք որ ծնի, գազաններու արիւնարբու կորիւններու նման սիրտին գառազեղէն լեզուով կը յայտնէ, մինչեւ որ յանդուգն յարձակումէն թոյնն ալ խօսքին հետ դուրս ժայթքէ: Նաեւ, առանց մտածելու ձեռքերը եւ ոտքերը հարուածելու կը շարժէ, եւ յաճախ՝ մինչեւ սպանութեան: Ամեն կերպով դիւահարներու կը նմանի, մանաւանդ դիւահարներէն ալ գէշ է. որքան անոնք կը ջերմանան ակամայ ախտերով, ասոնք՝ կամովին: Եւ որոնց հետ, որ թշնամութիւն ունենան մինչեւ վերջ կ'ատեն, անլուծանելի ոխ կը պահեն, կը նախանձին, կը բամբասեն, նենգութեամբ դարանակալ կ'ըլլան, խօսքով եւ գործով որոգայթներ կը լարեն՝ փառքէ, պատիւէ, իշխանութենէ եւ փարթամութենէ տապալելու համար գանոնք: Եւ ասոնց համար աւելի բաղձալի բան չկայ, քան իրենց նախանձելին թշուառութեան մէջ տեսնել. եւ ոչինչ դժնդակ՝ քան որեւէ բանով զայն ուրախ տեսնել. իրենց թշուառութեամբ այնքան չեն տխրիր, որքան անոնց բարօրութեամբ. որքան հնարաւոր է, բոլորը անոնց հետ թշնամանալու կը մղեն եւ կ'ուզեն, որ անոնք բոլորէն ատելի դառնան: Այսքան եւ ասկէ աւելի է անտեղի բարկացողներուն ատելութիւնը եւ նախանձը:

34. Իսկ ցանկականը, որ այլայլեցաւ ողջախոհութենէն, նաեւ՝ Աստուծոյ եւ ընկերոջ սէրէն, երերալով կը շրջի ամեն տեսակ նիւթական բաղձանքներու մէջ: Որովհետեւ բնական եւ ողջախոհ սէրէն իյնալով, գարշելի ցանկութիւններով կը դառնայ վաւաշոտ տուփանքներու. եւ ո՛չ միայն ցանկութեամբ, այլ նաեւ ամբողջ կորստեան գործով, ո՛չ միայն բնականներու յատուկ, այլ եւ՝ ան-

բնականներու: Ինչպէս որ առաքեալը կ'ըսէ՝ «Նոյնպէս ալ արուները կիներու հետ բնական յարաբերութիւնը ձգած՝ հակաբնական ախորժակներով իրարու ցանկացին. արուները արուներու հետ խայտառակութիւն կը գործէին, եւ իրենց մոլորութեան արժանի հատուցումը կը ստանային Աստուծմէ» (Հռ 1.27): Այսինքն, երկինքէն տեղացող հուրին եւ ծծումբին կիզումը նոր ձեւով մը անձրեւելով հրածին ամպերով, ըստ նորագիւտ հուրին ցանկութեան՝ յաւիտենական եւ մշտավառ բոցին օրինակը կը բերէր: Եւ ո՛չ միայն արուները կ'ամբաստանէ, այլ նաեւ էգերը, ըսելով՝ «Իրենց բնական կարիքները հակաբնական կարիքներու հետ փոխանակեցին» (Հռ 1.26):

35. Կը հրաժարիմ խօսելէ ասոնցմէ աւելի դժնդակ, անբնական եւ բնութենէն դուրս եղող բաներու մասին, որոնք անասնական եւ գազանական պիղծ գործերու կը խոտորին, որ անասուններն ու գազաններն իսկ, թէպէտ բնութեամբ անկապ եւ արձակ ու օրէնքներու սահմաններէն զերծ ըլլալով, ո՛չ իսկ պատուհասի կամ տանջանքի սաստը ունենալով, այլ՝ ստեղծագործութեան ատեն իրենց բնութեան մէջ հաստատուած բնական օրէնքներու հետեւելով, իրենց ընտանի ազգակիցներէն դուրս ո՛չ մէկ ուրիշ տեսակի պատկանող կենդանիի հետ չեն խառնակիր: Ո՛չ ձին արջաուի հետ կամ արջաուր՝ ոչխարին եւ կամ ուրիշները՝ օտար տեսակի հետ. այլ, անասուններու իւրաքանչիւր տեսակը իր ցեղակիցին կը դառնայ. եւ այս ո՛չ թէ անժուժկալութեամբ, այլ՝ սահմանուած ժամանակին արարչագիր հրամանին ծննդագործութեան միայն սպասարկելով, ինչպէս որ ըսաւ՝ «Անեցէ՛ք, բազմացէ՛ք, երկիրը լեցուցէ՛ք» (ՄՆ 1.28): Եւ ասոնք ո՛չ խօսք եւ ո՛չ իմաստութիւն ունին, որպէսզի մտածելով եւ ընտրութեամբ վատթարներէն հեռանան, այլ՝ միայն բնական օրէնքնե-

ըու կը հետեւին: Իսկ մարդիկ՝ պատուած թէ՛ խօսքով եւ թէ՛ լմաստութեամբ,— որոնցմէ լոկ մէկը բաւական էր զանոնք արդարագործութեան չափի եւ սահմանի մէջ պահելու—, ամեն բան արհամարհելով գազաններէն եւ անասուններէն աւելի անմիտ եւ զազրագործ կը թուին:

Գիտեմ եւ լսած եմ ուրիշ աւելի գարշելի եւ աղտեղի բաներ, որոնք այսպիսի անմիտներու կողմէ կը գործուին. բայց չեմ ուզեր խօսքերս զազրելի դարձնել, որպէսզի ողջախոհ մը լսելով տաղտուկ չզգայ. մանաւանդ գիտցողներուն կը թողում, որովհետեւ այժմ բոլորը քաջահմուտ են ասոնց:

36. Արդ, ճշմարիտ ցանկութենէն եւ Աստուծոյ ու բոլոր աստուածայիններու սէրէն այսպիսի մոլորածները, սիրով եւ բաղձանքով ամուր կերպով կը կապուին բոլոր ասպականացու եւ ցնդելի նիւթականներուն, փոխանակելով կեանքին սէրը՝ սնտոխներու, անապականինը՝ ասպականացուներու, անփոփոխելիինը՝ փոփոխելիներու եւ երկնայինինը՝ երկրաւորներու. որովհետեւ ասոնց համար կը քաղցրանայ անցաւոր աշխարհին մեծութիւնը, փառքը, պատիւը, իշխանութիւնը, փարթամութիւնը, որովայնամոլութիւնը, արբեցողութիւնը, զրկանքը, ազահութիւնը, անիրաւութիւնը, յափշտակութիւնը եւ բոլոր սնտոխներու ցնորքը:

37. Իսկ արդարութիւնը կը վերածուի անիրաւութեան, եւ ան որ առաջ լաւագոյններու կ'առաջնորդէր եւ կը կարգաւորէր իրեն ենթակայ մասերը, այժմ ներհակին տնօրէն եւ առաջնորդ կը դառնայ: Այսքան եւ այսպիսի բարիքներու անկարգութիւն եւ չարիքներու կարգաւորութիւն մարմինի անդամներէն յառաջացող՝ բնականներու խտտորումին եւ անբնականներու հետեւելուն պատճա-

ռաւ տեղի կ'ունենան: Ասոր համար շատ զգուշութեամբ եւ արթնութեամբ պէտք է հսկել ամեն մէկուն, որպէսզի իր բնական հոգին, որ Աստուծոյ պատկերն է՝ անձնական առաքելութիւններով զարդարէ. որով սկզբնական լուսատիպ կերպարանքով փայլի եւ նախատիպին նմանութիւնը իր մէջ կերտէ հրաշագարդապէս: Որով տաճար եւ բնակարան կ'ըլլայ անվայրափակ էութեան, ըստ այն խօսքին թէ՛ «Նս ու Հայրս անոր պիտի գանձ եւ անոր հետ բնակիմք» (ՅՏ 14.23):

38. Արդ, մինչ այսպիսի գեղեցկայարմար կարգաւորութեամբ ուղղեցինք առաքելութիւնները, պէտք է անոնց հետեւցնել մարմնական բարեգործութիւնները, առաքեալին համաձայն՝ «Ռպէսզի Աստուծոյ նուիրուած մարդը կատարեալ ըլլայ, ամեն տեսակի բարի գործերու պատրաստ» (Բ. Տմ 3.17): Որովհետեւ ինչպէս որ անձը անդամներով կը զարդարուի, այնպէս ալ մարմինը զգայարաններով կը պայծառանայ:

Հինգ զգայարաններ կան. աչք, ականջ, հոտոտելիք, ճաշակելիք, շոշափելիք: Նախ պէտք է յայտնել, թէ ի՛նչ կը նշանակէ զգայարան, եւ ապա զանոնք իրենց յատուկ ներգործութիւններով զարդարել:

39. Զգայարան կ'ըսուի ան, որ ըստ իր ներգործութեան, դուրսէն ընդունելով ազդեցութիւնները, կը զգայ եւ կը ճանչնայ: Ինչպէս օրինակ՝ աչքը լոյսին ծագումը ընդունելով կը զգայ, կը ճանչնայ եւ կը լուսաւորուի, եւ անով ինչ որ տեսնէ՝ կը զգայ եւ կը ճանչնայ: Ականջը ձայնին հնչումը ընդունելով կը զգայ, թէ որմէ է բացազանջութիւնը: Հոտոտելիքը զանազան հոտերու ազդումները առնելով կ'իմանայ եւ զանոնք իրարմէ կը զանազանէ: Ծաշակելիքը տեսակ-տեսակ կերակուրներու եւ ըմպելիներու քաղցր եւ դառն, ճարպոտ

եւ կծու համը ընդունելով կը զգայ իւրաքանչիւր համադամի ազդեցութիւնը: Շօշափելիքը բազմատեսակ նիւթերու զանազանութիւնը շօշափելով կը զգայ եւ իրարմէ կ'ընտրէ մեծերը եւ ողորկները, կարծրերը եւ փայլունները: Արդ, այս պատճառներով ասոնք զգայարան կը կոչուին:

40. Բայց ասոնք դռներու պէս են մարմինի տան մէջ՝ արտաքին մուտքի եւ ներքին ելքի, ամեն բանի որ լաւ է կամ վատ. ըստ մարգարէին, որ կ'ըսէ՝ «Մահը մինչեւ մեռ պատուհանը բարձրացաւ» (Եր 9.21): Եւ ինչպէս որ դռնէն տուն կը մտցնենք բոլոր պատուական եւ պիտանի գոյքերը, եւ նոյն տեղէն դարձեալ եթէ տան մէջ անպէտք բան մը կայ դուրս կը հանենք, այնպէս ալ բոլոր հոգեւոր հարստութիւնները, — որոնցմով համագգի հոգեղէններու պէս անկարօտ կը ճոխանայ բանական հոգին, — մեր մէջ կ'ընդունինք զգայարաններու դռներէն՝ իւրաքանչիւր ներգործութեան հետ: Եւ երկրաւոր ցանկութեան եւ ստորային սիրոյ աղբը, որոնք որոմնացան թշնամիին սերմերն են (Հմմտ Մտ 13.24—30), իբրեւ վնասակար եւ մահացու՝ ասոնց հետ դարձեալ դուրս հանենք: Եւ ինչպէս որ միշտ փակ չենք պահեր տուններուն դռները, որովհետեւ եթէ միշտ փակ մնան օգտակար հարստութիւնները չենք հաւաքեր եւ տուններն ալ մեզի համար անբնակելի կը դառնան. ոչ ալ միշտ՝ բաց, որովհետեւ այդ ձեւով թշնամիներու, անիրաւ գողերու եւ աւազակներու մուտք ըլլալով՝ պատճառ կը դառնան անձերու կորուստին եւ ինչքերու յափշտակութեան, այլ՝ ժամանակի պատշաճութեամբ կը բանանք եւ կը փակենք, հետեւելով իմաստունին խրատին, որ երկիրքի տակ ամեն բանի ժամ եւ ժամանակ կը սահմանէ (Հմմտ Ժղ 3.1—8), այսպէս ալ մեր զգայարաններուն դռները պէտք չէ՛ միշտ փակել. եւ եթէ միշտ փակ պիտի մնան, բնութենէն ինչո՞ւ հաստատուեցան.

որովհետեւ աչքին գործն է տեսնել, եւ ականջինը՝ լսել, նմանապէս եւ միւսներունը այնպէս ինչպէս իրենց սահմանուած է: Անոնք անպէտք կը դառնան եթէ բնական կերպով չգործեն. այլ, պատշաճ ժամանակին պէտք է բանալ՝ լաւագոյնները հաւաքելու, եւ ուրիշ ժամանակ պէտք է փակել՝ վնասակարները արգիլելու:

41. Ըսելիքս ա՛յս է, թէ պէտք է աչքը փակել ամօթալի հայեացքներէ, եւ բղձախոհ ցանկութեամբ ու վաւաշոտ տուփանքով չզննել էգի կամ արուի գեղեցկութիւնը. որովհետեւ որպէս կորովաճիգ աղեղնաւորէ իր հոգիին մէջ սաստիկ խոցող հարուածներուն նետերը կը ստանայ, որով անմահը մահուամբ կը մեռնի: Որովհետեւ, երբ արտաւոր նայուածքով պղծութեան գործ կը կերպարանէ՝ արդէն կը շնայ անոր հետ, Տիրոջ խօսքին համաձայն որ կ'ըսէ՝ «Ո՛վ որ ցանկութեամբ նայի որեւէ կնոջ՝ արդէն իսկ իր սիրտին մէջ շնութիւն բրած կ'ըլլայ անոր հետ» (Մտ 5.28): Ըստ առաքեալին՝ «Անոնք որ պոռնկութիւն կ'ընեն կամ շնացող են՝ Աստուծոյ արեւայութիւնը պիտի չժառանգեն» (Ա. Կր 6.9—10): Չանց կ'ընեմ բնութենէն դուրս անասնային եւ գազանային պղծութիւնները, որպէս յիշատակութեան անարժան պարագաներ:

42. Դարձեալ, պէտք է աչքը փակել ընդդէմ ընկերներու չար աչքին: Երբ չար աչք ունեցողը տեսնէ, թէ մէկը կեանքի մէջ տէր է յաջողութեան, տունի, զաւակներու, ստացուածքի, իշխանութեան, պատուի, փառքի, բարեհամբաւ անունի, սիրոյ եւ բոլորին մօտ ընդունելութեան՝ սրածայր սուրով կը խոցուի, կը նախանձի եւ աւելի կը նախընտրէ մեծ եւ դժուրակ վնաս կրել. քան թէ դիմացինը այնպէս փառաւոր տեսնել: Շատեր նոյնիսկ մահ կը դաւադրեն անոնց, որոնց չար աչքով կը նային: Եւ ասոր մասին շատ փաստեր ունինք

Սուրբ գիրքէն, մանաւանդ որ մեղքի եւ մահուան սկիզբը ասկէ մտաւ աշխարհ: Որովհետեւ չար աչք բանասարկուն՝ չկարենալով տանիլ նախաստեղծին գերագոյն փառքին տեսքը, անոր մօտեցաւ խաբէութեան հրապոյրով եւ մահուան ճաշակում մատոյց անոր (Հմմտ Ծն 3.1–6): Կայէնի եղբայրասականութիւնն ալ ուրիշ բան չէր. այլ՝ չկրցաւ Աբէլի Աստուծոյ հաճելի դարձած ընծային նայիլ (Հմմտ Ծն 4.2–8): Իսկ Յովսէփի եղբայրները, անոր երազներու բաղձալի տեսութեան նախանձեղով, ուզեցին զայն սպանել եւ ապա օտարականներու ծախսեցին (Հմմտ Ծն 37.12–28), ինչպէս Տէրը՝ չարչարանքի եւ մահուան: Նաեւ, Սաւուղի Դաւիթը սպանելու բազմահար որոգայթները ուրկէ՞ էին (Հմմտ Ա. Թդ 18.6–9), եթէ ոչ՝ զայն ժողովուրդին կողմէ սիրուած եւ պատուած տեսնելէն եւ պարողներէն լսելէն, թէ Դաւիթ բիւրաւորները սպանեց: Իսկ փարիսեցիներու եւ դպիրներու խաչ կանգները եւ փրկութեան Առաջնորդը, որ եկած էր զիրենք բարձրացնելու եւ փառաւորելու, փայտէն կախելը ուրիշ ի՞նչ էր, եթէ ոչ Կենարարին բիւրապատիկ սքանչելիքներուն եւ լուսաւոր վարդապետութեան եւ ժողովուրդէն անոր վայելած փառքին ու պատիւին չկարենալ հանդուրժելը: Թէպէտեւ ան եկած էր, որ մեռնէր եւ իր մահով մարդկային ցեղին դատապարտութիւնը վերցնէր, բայց անոնք չար աչքի նախանձէն խեղդուած, զայն խաչեցին (Հմմտ Մտ 27.35):

Արդ, այսպիսի բոլոր նայուածքներու դիմաց պէտք է աչքը փակել, որպէսզի հոգիները կուրցնող եւ մահացնող տեսութիւնը ներս չընդունուի:

43. Իսկ լաւերուն եւ օգտակարներուն դէմ՝ յօժարութեամբ բանալ եւ ամեն ախտի բիծը, որ գեղեցկագործ տեսութեան արգելք կ'ըլլայ, մաքրել՝ որպէսզի աչքը յստակ նայուածքով կարենայ նայիլ եւ տես-

նել Աստուծոյ սքանչելի գործերը, որուն հետ նաեւ Արարիչին գիտութեան կարենայ հասնիլ վայելչապէս, ըստ առաքեալին, որ կ'ըսէ՝ «Աշխարհի ստեղծումէն ի վեր՝ ստեղծագործութեան ընդմէջէն կ'իմացուին եւ կը տեսնուին Աստուծոյ աներեւոյթ յատկանիշները, այսինքն՝ մշտնջենաւոր զօրութիւնը եւ անոր աստուածութիւնը» (Հռ 1.20):

Արդ, «Երկինքը Աստուծոյ փառքը կը պատմէ», կ'ըսէ Դաւիթ (Սղ 19.1), որ մեծափափաք տեսչանքով աչքերու լուսաւորութիւն կը մաղթէր այսպիսի սքանչելիքներու նայելու. ան կ'ըսէ. «Բա՛ց աչքերս, որպէսզի տեսնեմ Օրէնքիդ հրաշալիքները» (Սղ 119.18). եւ՝ «Լուսաւորէ՛ աչքերս, որպէսզի մահուան քունով չքնանամ» (Սղ 13.3), եւ «Հայեացքս հեռացո՛ւր դատարկ բաներէն» (Սղ 119.37): Ապա, համարձակութեամբ եւ պարծանքով կ'ըսէ՝ «Նս աչքերս չեմ հեռացներ ՏԻՐՈՋՄԷ՛» (Սղ 25.15) եւ «Միշտ Տէ՛րԸ իմ դիմացս ներկայ ունիմ. երբ ան իմ կողքիս է՝ ոչինչ կրնայ զիս սասանեցնել» (Սղ 16.8). այսինքն, միտքի աչքերովս Աստուած միշտ ինծի մօտ եւ իմ աջակողմս կանգնած կը տեսնէի եւ անոր տեսքէն վախնալով եւ պատկառելով, մեղքերէս կը դողայի: Այսպէս ո՛չ միայն Դաւիթի, այլ ամեն մարդու կը պատահի. որովհետեւ՝ երբ մէկը հաւատայ, որ Աստուած իրեն մօտ է եւ զինք կը տեսնէ, ինչպէ՞ս կրնայ մեղանչել: Այսպէս ալ Որոտման Որդին կ'ըսէ՝ «Ով որ Քրիստոսի մնացած կը մնայ՝ չի՛ մեղանչէր» (Ա. ՅՀ 3.6): Որովհետեւ, երբ մարդ մէկու մը մօտ ըլլայ եւ զայն տեսնէ՝ անոր չարիք չ'ըներ. այսինքն, ո՛չ կը շնայ, ո՛չ կը գողնայ, ո՛չ կը սպանէ, եւ ասոնց նման ոչինչ կը գործէ. որչա՛փ դեռ աւելի, երբ ամեն բանի արարիչը, դատաւորը, վրէժխնդիրը եւ գործերու հաստուցողը իրեն մօտ եւ զինք տեսնող հաւատայ, բոլոր մեղքերէն եւ չար գործերէն կը դադրի: Եւ այս գիտնալով Դաւիթ կ'ըսէ՝ «Նս աչքերս չեմ հեռացնէր ՏԻՐՈՋՄԷ՛» (Սղ 25.15): Եւ

Աստուած մարգարէին միջոցաւ կ'ըսէ՝ «Ես Աստուած եմ ամենուրեք, եւ ո՛չ թէ միայն մէկ վայրի Աստուածը» (Եր 23.23), որուն նախանձախնդիրը, Եղիա, ինքզինք միշտ Աստուծոյ ներկայութեան կը համարէր (Հմմտ Գ. Թգ 18.24):

44. Եւ միայն մարմինի գործերը չի՛ տեսներ, այլ եւ միտքի շարժումները. ըստ Դաւիթի՝ «Դուն, արդա՛ր Աստուած, կը քննես մարդոց մտածումներն ու ցանկոյրիւնները» (Սղ 7.9). եւ ուրիշ տեղ, թէ՛՝ «Ես չեմ դատեր այնպէս՝ ինչպէս մարդիկ կը դատեն: Մարդիկ արտաքինին կը նային, մինչ ես՝ սիրտին» (Ա. Թգ 16.7): Եւ միայն սիրտին խորհածը չէ որ կը տեսնէ, այլ եւ այն որ տակաւին ոչ խորհուած եւ ոչ ալ գործուած է. ըստ այնմ՝ «Մամօթ ես բոլոր գործերու» (Սղ 139.3): Եւ ո՛չ միայն չգործուած գործերը կը տեսնէ, այլ նաեւ գրած կը պահէ. ըստ որում կ'ըսէ՝ «Ինձի տրուած կեանքի բոլոր օրերը քու գիրքիդ մէջ գրուած կ'ին» (Սղ 139.16): Արդ, այսպիսի տեսնողը ամեն մարդ պէտք է իրեն մօտիկ համարէ, եւ այն ատեն չի՛ մեղանչեր:

45. Դարձեալ, պէտք է աչքը բանալ արարածները եւ Աստուծոյ սքանչելի գործերը տեսնելու համար. ու մարմինի աչքերուն հետ բանալ նաեւ միտքի աչքերը եւ իմաստութեամբ տեսնել արարածներուն զարմանալի գործերը, որ Դաւիթ տեսնելով կ'ըսէր՝ «Երբ կը դիտեմ երկինքդ, մատներուդ գործը, կը դիտեմ լուսինը եւ աստղերը, որ դուն հաստատեցիր» (Սղ 8.3): Այսինքն, նայիլ երկինքի բարձրութեան եւ ընդարձակութեան, լուսաւորներու պայծառութեան եւ գեղեցիկ կարգաւորութեան, եւ ասոնց յաջորդածներուն՝ ամպերուն, անձրեւին, հովին, ձիւնին, սառնամանիքին, կարկուտին, երկիրին, բոյսերուն, տունկերուն, թռչուններուն, ծովուն,

աղբիւրներուն, գետերուն. եւ ինչո՞ւ զեռ կարգով թուեմ, այլ՝ բոլոր ստեղծուածներուն: Եւ ասկէ, նախ ճանչնալ Աստուծոյ մեծութիւնը, իմաստութիւնը, անչափ զօրութիւնը եւ բարերարութիւնը (Հմմտ Հո 1.19–20), թէ այս բոլորը մեզի համար ստեղծած է: Եւ ասոնցմէ ակելի հրաշային, թէ ինչպիսի՛ նախախնամող զօրութեամբ կը կառավարէ բոլորը եւ կը պահէ զանոնք անխորտակ հաստատութեան մէջ (Հմմտ Կղ 1.17). որովհետեւ այս անհուն ծանրութիւնը աշխարհի մարմինին երկիրի եւ ծովու՝ ո՛չ հիմք, ո՛չ հաստատութիւն եւ ո՛չ ալ սիւներ ունի. այլ, այս ամենքը ոչինչի վրայ հաստատուած են, մանաւանդ՝ Աստուծոյ հրամանին վրայ. ըստ առաքեալին՝ «Իր խօսքին զօրութեամբ տիեզերքը կը պահէ» (Եբր 1.3):

46. Արդ, այս բոլորին եւ այսպիսիներուն պէտք է աչքը բանալ, տեսնել ու ճանչնալ Աստուծոյ անհաս զօրութիւնը, իմաստութիւնը եւ մեծութիւնը: Որովհետեւ երկինքն ու երկիրը եւ անոնց մէջ եղող արարածները՝ որպէս թէ գիրով եւ խօսքով Աստուծոյ մեծութիւնը կը պատմեն: Ինչպէս ըսուած է՝ «Երկինքը Աստուծոյ փառքը կը պատմէ» (Սղ 19.1): Եւ այսպիսի անպատմելի արարչութիւնը տեսնելով, պէտք է միտքը եւ լեզուն գործի մղել Աստուած փառաբանելու եւ բոլոր արարածներուն մէջ արարիչը փառաւորելու: Որովհետեւ ասոնց նայելով Անանիաները բոլոր արարածները Աստուած օրհնելու կը հրաւիրէին, ըսելով՝ «Բոլոր գործերն Տիրոջ, օրհնեցե՛ք Տերը» (Դն 3.57 [գրաբար Աստուածաշունչ]): Եւ շարունակելով կը թուէին, թէ երկինքն ու երկինքին մէջ եղածները եւ օդն ու օդը եղածները Աստուած կ'օրհնեն (Հմմտ Սղ 148.3–4): Եւ ոչ թէ անոնք է, որ Աստուած կ'օրհնեն՝ որովհետեւ խօսք եւ իմաստութիւն չունին, այլ մտաւոր եւ բանաւոր մարդիկը տեսնելով անոնց մէջ եղող սքանչելագործութիւնը՝ արարիչը կը փառաւորեն:

Եւ ո՛չ միայն այսպիսի հրաշագան եւ զարմանազործ տեսքէն հրապուրուած իմաստուն կերպով նայողներ կը փառաւորեն Աստուած, այլ նաեւ այն տեսքերէն, որ շատերուն կը թուի, թէ չարին պատճառէին. որովհետեւ անոնք, որոնք մարմինի աչքին հետ հոգիի աչքն ալ բաց կը պահեն, մեծ շահ կ'ընեն այն բաներէն, որոնցմէ կը վնասեն հոգիով կուրացեալները. բժիշկներուն նման, որոնք յաճախ վնասակարներէն օգտակար դեղեր կ'առնեն, ինչպէս օձերէն կ'առնեն անոնց թոյներուն լուծիչները եւ այլ մահացու դեղերէն՝ մահացնող զօրութիւնները:

47. Եւ եթէ կ'ողէք, պատահած եւ գրուած դէպքերով հաստատեմ ըսածներս. Անտիոք քաղաքին մէջ, գեղեցկութեամբ հոգակուած պոռնիկ մը կար՝ Պեղեգիա անունով, որուն գեղեցկութեան համբաւը ո՛չ միայն այդ քաղաքին, այլ եւ մերձակայ աշխարհին մէջ տարածուած էր եւ ամեն կողմերէ վաւաչոտ երիտասարդներ կու գային անոր մօտ: Ան օր մը բաղնիքէն ելած, եւ բեհեզ ու ծիրանի հագած, եւ ոսկիով, մարգարիտով եւ պատուական քարերով գլուխը, լանջքը եւ վիզը զարդարած, եւ գրեթէ ամբողջ մարմինը, սեւով աչքերը, ճերմակով եւ կարմիրով այտերը, եւ անուշահոտ իւղով օծուած, կու գար լկտի կերպարանքով կ'անցնէր քաղաքին մէջէն, պատուելով այդ հեշտացեալներու շատերէն: Իսկ Նոննոս անունով եպիսկոպոս մը, պոռնիկին անցած պահուն, եկեղեցականներու հետ կը նստէր եկեղեցիի սրահին մէջ, որուն քովէն կ'անցնէր պոռնիկը, եւ ողջխոս ժառանգաւորներէն շատեր իրենց դէմքերը կը դարձնէին զայն չտեսնելու համար: Իսկ սուրբ եպիսկոպոսը շարունակ ապշած կը նայէր անոր. այնքան, որ տեսնողներէն շատեր իրենց միտքէն կը բամբասէին զայն՝ թէ երկար կը նայի պոռնիկին գեղեցկութեան: Իսկ ան յանկարծ փոճկելով դառնապէս կու լար:

Մերձաւորներ, որոնք կը բամբասէին իր դիտելը, մօտենալով կը հարցնէին, թէ ինչո՞ւ պոռնիկին գեղեցկութեան վրայ կ'ապշէր եւ թէ ինչո՞ւ կ'ողբար: Իսկ ան տակաւին արտասուելով կը պատասխանէր. «Վ՛այ ինձի, զաւակներս, որովհետեւ տեսայ այդ կինը, որ իր կարողութեան չափով եւ ամեն հնարներով բազմատեսակ եւ զանազան զարդերով ինքզինք զարդարած էր. եւ այս բոլորը ըրած էր որպէսզի խեղագար եւ մեղսասէր երիտասարդներուն հաճոյ երեւի եւ անոնց ախտաւոր ցանկութիւնը իրեն հետ խառնակելու շարժէ: Իսկ ես երկնաւոր Փեսային հարմանցած եմ, որ ինձի հանդէպ ունեցած իր անճառ եւ սուրբ սիրոյն պատճառաւ իմ գարշութեանս խոնարհեցաւ, խաչով եւ արիւնով զիս զնեց մեղքի ծառայութենէն, լուաց սրբարար աւագանով եւ զարդարեց Սուրբ Հոգիին շնորհքով, տուաւ նաեւ իր գեղեցկացուցիչ պատուիրանները եւ սորվեցուց, թէ ինչպէս անոնցմով օրէ-օր պէտք է հոգիիս եւ մարմինիս մասերը զարդարեմ, որով անճառելի սիրով ան իմ մէջս կը բնակէր եւ ես՝ իր մէջ: Իսկ ես, առակողին համաձայն (Հմմտ Առ 26.11), փխածիս վերադարձայ եւ այն տիղմին մէջ թաւալեցայ, որմէ լուացուած էի, եւ անկէ ստացած շնորհքի զարդարանքները մեղքով աղտոտեցի եւ չփութացի ապաշխարութեան ջուրով անձս վերստին լուալու եւ պատուիրանին պահպանութեամբ զարդարելու որպէսզի հաճելի երեւիմ երկնաւոր Փեսային, որ սիրեց զիս եւ իր անձը ինձի համար մահուան մատնեց»: Եւ այս լսելով, անոր միտքի արթնութեան եւ հոգիին մաքրութեան վրայ զարմացան եւ Աստուած փառաւորեցին:

Ահա, կը տեսնե՞ս, փութացողները եւ արթունները վնասակարներէն կը շահին, իսկ ծոյլերը եւ մեղկերը յաճախ օգտակարներէն կը վնասուին:

48. Արդ, զգայարաններուն առաջին դուռը լաւ փակուեցաւ եւ լաւ բացուեցաւ: Բայց պէտք է նաեւ երկրորդը նոյնպէս փակել բոլոր մահացու եւ կորուստի մատնող բաներու դէմ: Որովհետեւ ինչպէս աչքը տեսնելով դէպի չարութիւն կը խոտորի եւ իրեն հետ ամբողջ մարմինը գործակցութեան կը մղէ, այնպէս ալ ականջը լսելով կ'ապականի եւ ապականութիւն գործող լուրը ներս առնելով, սիրտին շտեմարանին մէջ կ'ամբարնէ՝ յարդին տակ պահուած կայծի նման, որ պատեհ ժամանակին հովէն արծարծուելով այրող բոցը կը բորբոքէ:

Եւ այս սկզբնաւորագոյն մեղքն է, որովհետեւ ամեն բանէ առաջ բանասարկու օձը նախամօր մօտենալով ականջին մէջ թափեց դառնութեան թոյնը. որով ինքը մեռաւ եւ իրմէ ծնածներուն ալ մահուան պատճառ եղաւ: Արդ, ախտաւոր լսելութեան առաջին մուտքը հետեւեալն է. երբ իրարու տուփողներ, այր կամ կին, իրարմէ կակուղ եւ քաղցր խօսքեր կը լսեն, ասոնք երկայրի սուրի նման կը մխուրտ հոգիին մէջ եւ գերի առնելով, ցանկութեան պարանով կ'առաջնորդեն մեղք գործելու:

49. Ասոր կը միանայ նաեւ չար միջնորդներու խօսքը, որ կորուստի տանող պատգամները կը տանի եւ կը բերէ երկու անձերու միջեւ՝ ինչպէս օձը ըրաւ Եւային եւ բանասարկուին միջեւ: Եւ այս շնութենէն աւելի աններելի է. թէեւ դժուրակ եւ չար յանցանք է շնութիւնը, որովհետեւ արքայութենէն դուրս կը հանէ եւ գեհնէնին ժառանգորդ կը դարձնէ, ասկայն մեծագոյն պատճառ եւ մեղքի հարկեցուցիչ ունի մարմինին ցանկութիւնը, սատանային թեկադրութիւնը եւ ախտերուն գարշութեամբ բորբոքելը: Իսկ անօրէն միջնորդը ի՞նչ պատճառաւ այս սաստիկ մեղքին մէջ կը կործանի՝ բնութենէն ո՛չ մէկ հարկ կամ բռնութիւն ունենալով: Արդ, երկու յանցանքներուն

համեմատութեամբ, որոնք մեղքի պատճառ եղան, անօրէն միջնորդը կրկնապէս ու աւելի պատիժ պիտի կրէ դատաստանի օրը՝ գեհնէնի կիզիչ կրակին մէջ:

50. Դարձեալ ականջին միջոցաւ կը լսուին ամեն չար խորհրդակցութիւններ եւ անօրէն գործեր՝ աւագակութիւն եւ գողակցութիւն, որոնցմէ առակի խօսքը կը հրաժարեցնէ ըսելով՝ «Ո՛րդեակս, եթէ մեղաւոր մարդիկ փորձեն քեզ գլխէ հանել, չըլլա՛յ որ անոնց հաւանութիւն տաս: Օրինակի համար, եթէ քեզի ըսեն՝ “Մեզի հետ եկուր, դարան մտնենք եւ սպանենք անցնողը, եւ լոկ հանոյքի համար՝ թակարդի մէջ ձգենք անմեղ մը: Ողջ-ողջ կլլենք գայն, այնպէս՝ ինչպէս մեռելներու աշխարհը կը կլլէ գերեզման իջնողները» (Առ 1.10–12): Նաեւ կը խրատէ ըսելով՝ «Ո՛րդեակս, այդպիսի մարդոց հետ ճամբայ մի՛ ելլեր, հեռացիր անոնց շափոնեղէն» (Առ 1.15):

Նաեւ, մարդոց մասին չարախօսութիւնը ականջով սիրտին մէջ կը մտնէ անփակ լեզուներէ եւ անդուռ բերաններէ, որոնք Սատանայի գործիք եղած, անոր թափած թոյները իրենց լեզուներով ուրիշներու ականջներուն կը մատուցեն եւ զանոնք բարկութեան, ատելութեան, հայհոյութեան, ռիսակալութեան, թշնամանքի, բամբասանքի, մատնութեան, դաւաճանութեան, զրպարտութեան, որոգայթ լարելու, սպանութեան եւ նոյնանման չարիքներու կը մղեն:

51. Այս ալ ականջին ախտն է, երբ ո՛չ թէ միջնորդէ մը, այլ ուղղակի անձէ մը թշնամանք, նախատինք, արհամարհանք, հայհոյութիւն, զրկանք, յափշտակութիւն, տուգանք եւ հեզանք կը կրէ:

Արդ, բոլոր այսպիսիներուն, որ վերեւ յիշեցինք, եւ ասոնց նմանին դիմաց, պէտք է ականջը փակել եւ բնաւ չլսել՝ չիյնալու համար

նախապէս ըստւած չարիքներու մէջ, որովհետեւ այսպիսի ախտեր քաղցկեղի նման կը ճարակեն հոգին: Ընդհակառակը, Դաւիթի հետ բարի նախանձ ունենալ, որ կ'ըսէ՝ «Ականջներս փորձեցի փակել, ամենեւին լուռ մնացի, բայց՝ անօգուտ» (Սղ 39.2): Ով որ կ'ուզէ հոգին փրկել, կամ սկիզբէն չի լսեր, եւ կամ եթէ լսէ՝ չի զայրանար, միտքը չի պահեր եւ չի պատասխաներ:

52. Ականջը եւս լայն բանալ միտքի բոլոր բարի խօսքերուն. այսինքն՝ հաւատքի խօսքի եւ Աստուծոյ պատուիրաններուն, քարոզուող՝ Օրէնքով եւ Մարգարէներով, աւետարանական եւ առաքելական վարդապետութեամբ: Լսել՝ Օրէնքը, որ կ'ըսէ՝ «Տէ՛ր՛՛ մեր Աստուածը, միակ Տէ՛րն է: Սիրէ՛ Տէ՛ր՛՛՛ քու Աստուածդ, ամբողջ սիրտովդ» (Բ. Օր 6.4–5), եւ «Սիրէ՛ ընկերդ քու անձիդ պէս» (Ղկ 19.18). եւ «Պատուէ՛ հայրդ ու մայրդ: ... Մի՛ սպաներ: Մի՛ շնար: Գողութիւն մի՛ ըներ» (Եւք 20.12–15): Եւ՝ մարգարէները, որոնք կ'ըսեն՝ «Հետո՛ւ մնա շարիքէն, եւ բարիք ըրէ, խաղաղութիւն կամեցիր եւ զայն հետապնդէ» (Սղ 34.14): Եւ դարձեալ՝ «Լուացուեցէ՛ք ու մաքրուեցէ՛ք: Գաղթեցէ՛ք շարիք գործել: ... Սորվեցէ՛ք բարիք գործել, փնտտեցէ՛ք արդարութիւնը, օգնեցէ՛ք զրկեալին եւ տէր կանգնեցէ՛ք որբին ու որբեայրիին իրատունիին» (Ես 1.16–17): Եւ՝ «Հացդ անօթիին հետ բաժնես, անտուն աղքատները տունդ ընդունիս, զգեստ տաս անոր՝ որ կը տեսնես թէ մերկ է, եւ ընտանիք ու զաւակդ չզրկես» (Ես 58.7): Եւ՝ սուրբ Աւետարանը, որ կ'ըսէ՝ «Ինչ որ կ'ուզէ՛ք որ մարդիկ ընեն ձեզի, նոյնը ըրէ՛ք դո՛ւք անոնց» (Մտ 7.12), «Սիրեցէ՛ք ձեր թշնամիները եւ աղօթեցէ՛ք ձեզ շարշարողներուն համար» (Մտ 5.44), «Ով որ երեսիդ ապտակ մը զարնէ՛ միւսն ալ դարձուր» (Ղկ 6.29), «Ձեր հարստութիւնը դիզեցէ՛ք երկինքի մէջ» (Մտ 6.20), «Ի՞նչ արժանիք կ'ունենամ՝ եթէ փոխ տամ միայն անոնց, որոնցմէ

կ'ակնկալէ՛ք ձեր տուածը եւս առնել» (Ղկ 6.34): Եւ՝ առաքեալները, որոնք կ'ըսեն՝ «Ձեզմէ՛ արմատախիլ ըրէ՛ք ամեն դառնութիւն, բարկութիւն ու զայրոյթ, պոռչտում ու հայնոյութիւն, եւ առաջըր առած կ'ըլլաք անոնց շար հետեւանմներուն» (Եփ 4.31), «Բարկացած շմնաք մինչեւ իրիկուն» (Եփ 4.26), «Մեղացէ՛ք ձեր մէջ երկրաւոր ցանկութիւնները, այսինքն՝ ձեզմէ՛ դուրս վանեցէ՛ք պոռնկութիւնը, պղծութիւնը, կիրքը, շար ցանկութիւնը եւ ագահութիւնը, ինչ որ կուսպաշտութիւն է» (Կղ 3.5), «Գթասիրտ եղէ՛ք» (Կղ 3.12), «Մէկդի՛ ձգեցէ՛ք ամեն տեսակի շար մտածում ու նենգութիւն, կեղծատրութիւն ու նախանձ եւ ամեն տեսակի շարախօսութիւն» (Ա. Պտ 2.1), «Սիրեցէ՛ք իրար» (Ա. Պտ 1.22), որովհետեւ «Սէրը Աստուծոյ պարգեւն է. ուստի ով որ կը սիրէ՛ Աստուծմէ՛ ծնած է եւ Աստուած կը ճանչնայ» (Ա. ՅՀ 4.7), եւ «Մեր սէրը միայն խօսով ու լեզուով թող չըլլայ, այլ՝ գործով արտայայտուած ճշմարիտ սէր» (Ա. ՅՀ 3.18): Նոյնպէս եւ բոլոր միւս փրկարար եւ հոգին ապրեցնող պատուիրանները, որոնք թիւ չունին:

Ականջները պէտք է բանալ նաեւ ամեն աղաչողի, որ անհրաժեշտ պէտքեր կամ հոգեւոր խրատ կը խնդրէ՝ ըստ մարմինի կարիքներուն, որ աւելի մեծ եւ օգտակար է քան մարմինին կարօտութեան գոհացումը:

Եւ այսպէս, Աստուծոյ կամքին համաձայն կը լիանան ականջները:

53. Եւ հոտոտելիքներդ գոցէ՛ բոլոր ախորժելի եւ ախտաւոր հոտերու դէմ, որոնք սովորաբար վաւաշտաններուն մօտ կը գտնուին, որովհետեւ անուշահոտութեան ամեն տեսակ հնարքներ կը հնարեն իրենց մարմիններուն եւ զգեստներուն ախտաւոր ցանկութեան նիւթ եւ զօրութիւն տալու համար. որով, իրենց հոգիներուն

տուկունութիւնը մեղկացնելով կը թուլացնեն՝ արի կեցուածքի մը պնդակազմ բարձրութենէն գլորելով:

Եւ Հոտտելիքդ բաց՝ Քրիստոսի անուշահոտութեան՝ որ առաքեալներուն միջոցաւ տարածեց ամբողջ տիեզերքի մէջ, ինչպէս Պօղոս ալ կ'ըսէ՝ «Մեր միջոցաւ իր գիտութեան բոյրը կը տարածէ ամենուրեք» (Բ. կր 2.14). եւ թէ՛ «Փրկութեան նամբուն մէջ գտնուողներուն, մեր կեանքերը Քրիստոսի ձեռքով Աստուծոյ ընծայուած անուշահոտ խունկի պէս իրենց բոյրը կը տարածեն» (Բ. կր 2.15): Որովհետեւ անոնք, որոնք ախտաւոր հոտի գարշութիւնը կենդանացուցիչէն աւելի սիրեցին, անոնց մահուան պատճառ եղաւ՝ զանոնք դատապարտելով իրենց անփափաք ըլլալուն համար: Իսկ անոնք, որոնք այս գարշելին արհամարհեցին ճշմարիտ սիրով, անոնց տիրապէս կեանքի պատճառ եղաւ: Նաեւ ասոր փափաքող պանծալի հարսն ալ Երգ երգոցին մէջ կը հռչակէ՝ «Անունդ իսկ կը բուրէ հոտող անուշահոտ իւրի պէս է: Ահա թէ ինչն՝ աղչիկները կը սիրահարուին քեզի» (Երգ 1.3), եւ անախտ սիրով իրենց քաջեցին կեանքդ եւ կեանքիդ միանալով մշտնջենաւոր անմահութեամբ կենդանացան:

54. Անոնք, որոնք կ'ուզեն սրբութեամբ ամենասուրբին հետ հաղորդակցիլ, պէտք է նաեւ իրենց լեզուն փակեն բոլոր վնասակար հեշտութիւններու դէմ:

Թէպէտ Աստուած վեհանձնութեամբ հարկաւորներուն մէջ վայելել շնորհեց, ինչպէս եւ ըսաւ՝ «Ամեն կենդանի արարած ձեզի կերակուր թող ըլլայ, այնպէս՝ ինչպէս բոլոր դպար բոյսերը տուեր էի ուտելու» (ՄՆ 9.3), որովհետեւ որպէս մարմինի արարիչ գիտէր լեզուին տկարութիւնը եւ պէտքերը, սակայն աւելորդութիւնը

արգիլեց որկրամոլութեան պատճառով, որով անմիտները անյագաբար կը խճողեն իրենց որովայնը. չեն գիտեր բնութեան սահմանը, թէ կերակուրը արարիչէն ապրողներուն տրուեցաւ որպէսզի կեանքը, զօրութիւնը եւ առողջութիւնը պահէ մարմինին մէջ, որովհետեւ բնութիւնը Հոսանուտ ըլլալով՝ առածը չի՛ պահեր, եւ այս պատճառաւ թափուածը լեցուելու կը կարօտի: Իսկ անոնք այս անգիտանալով՝ կը կարծեն, թէ իրենց անյագութեամբ աւելի պատիւ կ'ընեն իրենց որովայնին, եւ ո՛չ միայն հոգին, այլ եւ մարմինը՝ որուն օգտակար ըլլալ կը կարծեն՝ կը վնասեն եւ բազմաթիւ ցաւերու կ'ենթարկեն եւ մինչեւ իսկ յաճախ՝ մահուան: Ասոնք անասուններէն աւելի անմիտ են, որովհետեւ անոնք կերակուրի եւ ըմպելիի իրենց պէտքին անհրաժեշտը առնելով, նոյնիսկ եթէ շատ բաներ ըլլան իրենց առջեւ, ո՛չ իսկ կ'ուզեն անոնց նայիլ: Իսկ ասոնք կեանքի միջոցները իրենց անչափութեան համար մահուան կը վերածեն. մարմինը ախտաւոր ցաւերով կը վտանգեն եւ անմահ հոգին յաւիտենական մահուան կը դատապարտեն, մոռնալով առաքեալին զրեհք որբայր, որ կ'ըսէ՝ «Ինչպէս յաճախ կ'ըսէի եւ հիմա ես լալով կ'ըսեմ, մեր մէջ կան շատեր՝ որոնց կեանքը թշնամանք է Քրիստոսի խաչին: Անոնց վերջը կորուստ է, որովհետեւ իրենց Աստուածը իրենց փորձ է: Ամօթալի բաներով կը հպարտանան եւ միայն երկրաւոր բաներու մասին կը խորհին», այսինքն՝ որովայնամոլութիւնը (Փղպ 3.18–19): Եւ զուր տեղ այնպիսիներուն Աստուածը իրենց որովայնը չ'անուաներ, այլ ճշմարտութեամբ, որովհետեւ Աստուծոյ պատիւը անոր պաշտամունքէն կը ճանչցուի եւ պատուիրանին կատարուէն. իսկ որովայնինը՝ անոր սպասաւորութենէն: Արդ՝ անոնք, որոնք որովայնին աւելի կը հնազանդին քան Աստուծոյ պաշտամունքին եւ պատուիրանին՝ բացայայտ է, թէ Աստուած ունին իրենց որովայնը, որուն կը սպասարկեն: Իրաւամբ

այդպիսիները նաեւ խաչի թշնամի կը կոչէ, որովհետեւ խաչին անուներ չարչարանք է՝ ըստ անոր Տիրոջ խօսքին, որ կ'ըսէ՝ «Եթէ մէկը ուզէ ինձի հետեւիլ՝ թող ուրանայ իր անձը, առնէ իր խաչը թող եւ ետեւէս գայ» (Մտ 16.24). այսինքն՝ չարչարանքները: Որովհետեւ ես, կ'ըսէ, մարմինով երկիրի վրայ եղած ատենս խաչի եւ չարչարանքներու ճամբէն քալեցի, որով իմ սեփական փառքս մտայ. եւ ով որ ինձի հետեւիլ կ'ուզէ, խաչին՝ այսինքն չարչարանքներու՝ ճամբով թող գայ, որ նեղ եւ անձուկ է: Որովհետեւ ով որ լայնէն եւ ընդարձակէն ընթանայ, որ որկրամոլութիւն եւ մարմնական այլ հեշտութիւն է, ան ո՛չ թէ կեանքի եւ փառքի կը հասնի, այլ՝ տանջանքի եւ կորուստի (հմտտ Մտ 7.13): Առաքեալն ալ այս կը յայտնէ ըսելով՝ «Քրիստոսի շարչարանքներուն մասնակից կ'ըլլամք՝ որպէսզի իր փառքին ես մասնակից ըլլամք» (Հռ 8.17):

55. Ի՞նչ ըսեմ արբեցողներուն մասին: Արբեցութիւնը չարութեամբ կը գերազանցէ կերակուրներու անյազութիւնը, որովհետեւ անոնք, որոնք շատ կերակուր կ'ուտեն, թէպէտ հոգիին եւ մարմինին կը վնասեն՝ ըստ վերը մեր ըսածին, բայց բանական իմաստութիւնը չեն եղծաներ, որուն միջոցաւ գատորշուեցանք անբան կենդանիներէն. այլ կան եւ կը մնան ամբողջ բանականութեամբ եւ խոհականին ընտրութեամբ: Իսկ արբեցողները կ'ապականեն բանականութիւնը, որ Տիրոջ պատկերն է, որովհետեւ ըստ պատշաճի ո՛չ կը խորհին եւ ո՛չ կը գործեն: Այսպիսով ո՛չ միայն անասուններուն կը հաւասարին, այլ անոնցմէ շատ աւելի անմիտ կը դառնան: Որովհետեւ անասունները թէեւ բանական հանճարէն զրկուած են, բայց ունին բնական շարժումները իրենց կեանքի պէտքերուն համաձայն՝ իրենց օգտակար եղածները ընտրելու համար. այսինքն, իրարմէ կը գատեն կեանք տուող եւ մահացնող կերակուրները, յօշոտող գազաններէ

խոյս կու տան, որոգայթներէ կը խորշին, վախերէ եւ խորխորատներէ հեռու կը մնան, ամառը գով լեռները կ'ելլեն, ձմեռը տաք դաշտերը կ'իջնեն, եւ ասոնց նման ուրիշ շատ բաներով իրենց մէջ խոհականութեան կերպարանքը կը յայտնեն: Տակաւին, ոտքով ուղիղ կ'ընթանան, աչքով անսխալ կը տեսնեն եւ ականջով արագ կը լսեն: Իսկ գինովները ո՛չ միայն բանական իմաստութիւնը եւ խոհական ընտրողութիւնը կը կորսնցնեն, այլ նոյնիսկ այս անասնային բնագոյնները չունին իրենց մէջ, որովհետեւ զգայարաններու բոլոր ներգործութիւնները կը կորսնցնեն. ոտքով չեն կրնար ուղիղ ընթանալ, այլ՝ օրօրուելով, շուտով գետին կ'իյնան եւ իբր մեռած գիակ ուրիշներէ վերցուելով կը տարուին. իրենց աչքը ըստ պատշաճի չի՛ տեսներ, այնքան որ նոյնիսկ բարեկամները եւ թշնամիները իրարմէ չեն կրնար զանազանել. իրենց ականջը յստակ չի լսեր, որովհետեւ շատ մը խօսքեր սխալ կը հասկնան. իրենց լեզուն յօգաւոր եւ կանոնաւոր չի շարժիր խօսք արտասանելու. իրենց ձեռքը պատշաճապէս չի գործադրեր ընելիքները: Իսկ շուայլ եւ անմիտ ծախսերուն մասին, որ գինովը գինարբեցողներու հաւաքոյթին անմտաբար կը ծախսէ եւ յետոյ կը գողայ, ի՞նչ պէտք է ըսել. որովհետեւ շատեր իրենց ապրուստին անհրաժեշտ եղածները մէկ օրուան մէջ կը վատնեն:

Եւ միայն ասոնք չեն արբեցութեան վնասները. այլ, որովհետեւ գինովը խելակորոյս է եւ չի գիտեր ի՛նչ կը խօսի կամ կ'ըսէ, խօսքերով գրգռութեան, հակառակութեան, բարկութեան, սրտմտութեան, կռիւի, թշնամանքի, հայհոյութեան, նախատիւքի, արհամարհանքի եւ անարգանքի կը մատնուի. եւ ասոնցմէ՝ հարուածներու եւ ծեծի, ուրկէ եւ յաճախ սպանութիւններ յառաջ կու գան, որմէ՛ բանտ եւ կապանք, տուգանք եւ ստացուածքներու յափշտակութիւն, անդամներու ջարդ ու չրջապատէն զրկում եւ արտաքսում, եւ կամ մահուան փոխարէն՝ մահ:

Կը տեսնե՞ս, գիտո՞վը ո՛չ միայն անասուններուն կը հաւասարի, այլ խողերէն, շուներէն, գորտերէն եւ ուրիշ գարշելի միջատներէն ա՛լ աւելի վատթար կը դառնայ: Եւ ասոնք մարմինին համար, որոնք շատ չնչին եւ նուաստ են հոգեւորական տուգանքներու հետ բաղդատաբար: Որովհետեւ շուներու, պոռնիկներու, սպանդոններու եւ ուրիշ չարագործներու հետ արքայութենէն կը զրկուի, մշտավառ եւ անշէջ գեհնը կը ժառանգէ՝ ըստ առաքեալին խօսքին, որ կ'ըսէ՝ «Գոմ ձեզ յիսաբէ: Անոնք որ պոռնկութիւն կ'ընեն կամ կոպաշտ են, կամ՝ շնացող, իգացեալ, արուագետ, գող, ագահ, բամբասող կամ յափշտակող՝ Աստուծոյ արքայութիւնը պիտի չժառանգեն» (Ա.Կր 6.9–10):

56. Շատ են նաեւ անոնք, որոնք ո՛չ միայն որկրամոլութեամբ եւ արբեցողութեամբ սահմանէն դուրս կ'ելլեն, այլ Աստուծոյ օրէնքով հաստատուած պահքերը կը լուծեն, ոմանք՝ արգիլուած բոլոր կերակուրներով, իսկ ոմանք՝ ձուկով, գինիով եւ ձէթով: Եւ կը պատրուակեն ըսելով. Աստուած կերակուրներու համար մէկու մը չի բարկանար, որովհետեւ ուտելու համար ստեղծեց զանոնք եւ տուաւ մեզի, որպէսզի իր առատ պարգեւները վայելենք եւ զինք փառաւորենք: Կ'ըսեն. Պէտք է սիրտը չարիքներէ պահել եւ մէկու մը չարիք չպատճառել, որովհետեւ աստուածային պատուիրանները միշտ այս կը սորվեցնեն:

57. Ասոնց կը պատասխանենք՝ թէ ան, որ պահքը օրինադրեց՝ ո՛չ միայն սիրտը չարութեամբ չպղծել կամ ընկերը չտրամեցնել պատուիրեց, այլ՝ նաեւ անոնց կողքին պահք բռնել. արդ, միայն մէկ պատուիրանը պահելը գոհացուցիչ չէ մեզ ուղղելու համար:

Եւ մտիկ ըրէ առաքեալին, որ կ'ըսէ՝ «Մարդ նոյնիսկ եթէ բոլոր

Օրէնքը գործադրէ, բայց մէկ պատուիրանի կատարման մէջ թեւաւնայ, ամբողջ Օրէնքին դիմաց յանցատը կ'ըլլայ» (Յկ 2.10): Արդ՝ ինչպէս, որ մարմինը ո՛չ թէ միակ կերակուրով, այլ բոլոր պիտանի կերակուրներով կը կերակրենք, այնպէս ալ հոգին,– որուն կերակուրը Աստուծոյ պատուիրաններն են,– ո՛չ թէ մէկ հատով կամ քիչով, այլ բոլոր պատուիրաններով պէտք է կերակրել. որովհետեւ Տէրը լոկ չըսաւ, թէ մարդ Աստուծոյ բերանէն ելած մէկ խօսքով կ'ապրի, այլ՝ բոլոր խօսքերով (Հմմտ Մտ 4.4):

58. Իսկ մէկը կրնայ ըսել, թէ արգիլուած կերակուրը միան է եւ ամեն ինչ որ մտեղէն է, որովհետեւ կենդանիներու ծնունդ է. իսկ ձուկը՝ ջուրի եւ ձէթի ու գինին՝ պտուղներու ծնունդ են, ուրեմն պէտք է անխտիր ուտել:

Ինչ անխմաստ եւ յիմար պատճառաբանութիւն. չէ՞ որ բոլոր տարրերը հաւասար են՝ երկիր եւ ջուր, օդ եւ կրակ. եւ նիւթական արարածներէն չկայ էութիւն մը, որ այս չորս տարրերէն գոյացած չըլլայ՝ բանաւորներ եւ անբաններ, կենդանիներ եւ անկենդաններ: Իսկ եթէ դարձեալ ըսէ, թէ Աստուած ըսաւ՝ «Թող երկիրը զանազան տեսակի շնչատու կենդանիներ՝ ամեն տեսակ ընտանի անասուն, սողուն եւ գազան առաջ բերէ» (Մն 1.24). եւ դարձեալ ըսաւ՝ «Թող ջուրերը լողացող կենդանի էակներով լեցուին, եւ թռչուններ թռչին երկիրին վերեւ՝ երկնակամարի տարածքին» (Մն 1.20): Ահաւասիկ անասունները երկիրի ծնունդ են, իսկ ձուկերը՝ ջուրի. արդ, պէտք է ձուկերը ուտել եւ անասունները՝ ոչ: Սակայն սկիզբէն ըսի, թէ երկիրի վրայ մէկ տարրէ գոյացած ոչինչ կայ, եւ ոչ ալ երկուքէ կամ երեքէ. այլ բոլորն ալ՝ չորս տարրէ: Եւ ինչ որ երկիրէ ըսուեցաւ, իրեն հետ ջուրը եւ միւսներն ալ ունի. նմանապէս ինչ որ ջուրէն ըսուեցաւ՝ երկիրի եւ միւսներուն խառնուրդը ունի: Իսկ եթէ դար-

ձեալ կը հակառակիս ջուրէն ըսուածներուն երկիրէ ըսուածներէն նուազ ըլլալը, ինչո՞ւ թոչուններն ալ չես ուտեր, որովհետեւ անոնք ալ ջուրէն են. եւ կամ ինչո՞ւ բոյսերէն եւ սերմերէն հեռու չես կենար, որովհետեւ անոնք ալ երկիրէ են: Իսկ եթէ կենդանութիւնը պատճառ ունիս, ահա եւ ձուկերը կենդանի են, եւ երկիրի վրայ եղող բոլոր կենդանիներէն աւելի մեծ եւ յաղթանդամ են:

59. Այլեւս այս ինչ կամ այն ինչ պատճառը պիտի չթուեմ, այլ սահմանազանցութիւնը. որովհետեւ առաջին պահքին լուծումը, որով անէծքը եւ մահը աշխարհ մտան, միտով կամ ձուկով, գիւնիով կամ ձէթով չէր, այլ՝ պտուղով: Աստուած ըսաւ՝ «Բայց բարիի ու չարի գիտութեան ծառն չուտես» (Մն 2.17), եւ յանցաւորութենէ ետք պատժելով նոյնը երկրորդեց, ըսելով՝ «Որովհետեւ ... կերար այն ծառէն, որմէ փեղի պատուիրեցի չուտել, քու պատճառովդ անիծեալ ըլլայ երկիրը» (Մն 3.17):

60. Արդ, ինչպէս որ աստուածային օրէնադիրները պահքի եւ ուտելիքի օրերը որոշեցին, նոյնպէս եւ կերակուրները զանազանեցին. մարմինի համար զօրաւորները, հեշտալիները եւ ախորժեղիները, որ պատշաճ դատեցին՝ օրինադրեցին պահքի օրերուն չուտել. ո՛չ թէ որովհետեւ Աստուած մեր պահքին կարօտ է, այլ որպէսզի անոր հրամանին հնազանդինք:

Այս եւս մարդոց մէջ կը տեսնուի, որովհետեւ իրենց ձեռքին տակ եղողներուն մեծ կամ փոքր պատճառները այնքան չեն քննարկողքան իրենց հրամանին հանդէպ անհնազանդութիւնը եւ արհամարհանքը. այսպէս ալ ամեն մարդ պէտք է հնազանդի աստուածային օրինադրութեան, որ Աստուած եկեղեցիի առաջնորդներուն ձեռամբ սահմանեց: Եւ այն կերակուրները, որ աստուածային հրա-

մանին համաձայն մարդ իր կոկորդէն կտրեց պահքի օրերուն, հարկաւորներու կարօտներուն տրամադրել յանձնարարեց: Նաեւ բոլոր ապրանքներու, կերակուրներու եւ այլ բաներու աւելորդները առատապէս բաշխել եւ աղքատներուն տալ, որովհետեւ բարեգործութեան արդարութիւնը յաւիտեան պիտի մնայ: Բարերարին խրատին հետեւելով, կերակուրը՝ ցեցի եւ ժանգի ապականացու եւ ցնդելի երկրաւոր նիւթը՝ վաճառականութեան պէս տալ աղքատներուն ձեռքը եւ երկիրքի մէջ գանձել, որ ո՛չ գողերէն կը գողցուի եւ ո՛չ ցեցերէն կը վնասուի, եւ փոխարէն առնել անապական եւ անփոփոխելի երկիրքի արքայութիւնը (Հմմտ Մտ 6.19–20), ըստ բարեգործներու խումբին ուղղուած Տիրոջ երանաւէտ ձայնին, որ կ'ըսէ՝ «Եկէ՛ք, Հօրս կողմէ օրհնեալներ, եւ ժառանգեցէ՛ք այն արքայութիւնը, որ ձեզի համար աշխարհի սկիզբէն պատրաստուած է: Որովհետեւ անօթի էի եւ զիս կերակրեցիք, ծարաւ էի եւ ջուր տուիք, օտարական էի եւ ընդունեցիք զիս, մերկ էի եւ հագցուցիք ինձի, հիւանդ էի եւ հոգ տարիք ինձի, բանտի մէջ էի եւ այցելեցիք ինձի» (Մտ 25.34–35): Անոնք երբ տարակուսեցան այսպիսի փառաւորութեան մէջ տեսնելով զայն եւ ըսուածները անոր համար անարժան համարելով՝ հարցուցին, թէ ե՞րբ քեզ մեզի շնորհակալութիւն յայտնելու չափ կարօտութեան մէջ տեսանք եւ բարեգործեցինք, ըսաւ՝ «Որովհետեւ իմ այս փոքր եղբայրներէս մէկուն ըրիք, ինձի ըրած եղաք» (Մտ 25.40). ես էի, որ անոնց միջոցաւ ձեր ձեռքէն ողորմութիւն կ'առնէի:

Արդ, վերոգրեալներուն համաձայն, այդ բոլոր վնասակարներուն դէմ պէտք է փակել ճաշակելիքը եւ բանալ լաւագոյններուն, ըստ արարչագրի սահմանին, թէ պիտի փոխեմ զայն բնական ներգործութեան:

61. Ասկէ յետոյ պէտք է սանձ դնել նաեւ լեզուին վրայ, որ ըստ առաքեալին՝ «Թէև փոքր անդամ մըն է, բայց մեծամեծ բաներով կը պարծենայ» (Յկ 3.5): Առաքեալը զայն անիրաւութեան զարդ եւ ամբողջ մարմինին ապականիչ կը նկատէ, ըսելով՝ «Անով կ'օրհնենք մեր Տէրը եւ Հայրն Աստուած, եւ դարձեալ անով կ'անիծենք մարդիկը, որոնք Աստուծոյ նմանութեամբը ստեղծուած են» (Յկ 3.9): Եւ քաղցր ու անուշ խօսքերով կը խրատէ՝ ըսելով, թէ պէտք չէ այսպէս ըլլայ, որովհետեւ ինչպէս որ աղբիւրը նոյն ակէն քաղցր եւ դառն ջուր չի բոխեցներ (Հմմտ Յկ 3.11), այնպէս ալ լեզուն, որ որպէս քաղցր եւ շնորհալի գործարան հաստատուեցաւ արարիչէն մեր բնութեան մէջ՝ արդար չէ, որ հայհոյանքի եւ բամբասանքներու, կռիւի եւ հակառակութեան, ստույգեան եւ չարախօսութեան, թշնամանքի եւ զրպարտութեան, քսութեան եւ մատնութեան, խեղկատակութեան եւ դատարկաբանութեան, սուտ երդումի եւ շողորթութեան, եւ այլազան շողակրատութեան դառնութիւնը իրմէ բոխեցնէ: Մանաւանդ անօրէն եւ հոգին կորսնցնող անիծաբանութեան դառնութիւնը, որ որոմնացան թշնամիէն սերմանուած սերմ է եւ անոր կամակատար մշակներէն մշակուած եւ արդիւնագործուած, որ եւ բոլոր յանցանքներէն աւելի դժուակ եւ ծանրագոյն է եւ աւելի կը խաւարեցնէ հոգիին պայծառութիւնը եւ անհրաժեշտ ժառանգորդ կը դարձնէ անչէջ գեհեհի մշտավառ կրակին: Որովհետեւ ըստ Տիրոջ խօսքին՝ եթէ եղբօր յիմար եւ մորոս ըսելը պարտաւոր կը դարձնէ գեհեհի (Հմմտ Մտ 5.22), որչա՛փ եւ աւելի անհնարին եւ դժուակ են անարգանքի եւ նախատինքի խօսքերը՝ ականջին, որպէս միտքի հնոցէն բոխած եւ լեզուէն արձակուած, այնքան որ անասուններու եւ գազաններու օրինակներով կ'անարգեն Աստուծոյ պատկերով ստեղծուած մարդը (Հմմտ Յկ 3.9). որով Աստուծոյ բարկութիւնը եւ վրէժխնդրութիւնը կը շարժեն իրենց

վրայ: Բազմիցս սուրբ եւ անմեղ հոգիներուն կը հայհոյեն, որոնց համար Տէրը ըսաւ, թէ՛ «պիտի չնետէ, ո՛չ այս աշխարհի մէջ եւ ո՛չ ալ հանդերձեալին» (Մտ 12.32):

62. Այս ամբողջ անկարգ արտաբերումին դէմ լեզուն սանձելով, պէտք է զայն դարձեալ գեղեցկապէս շարժել խոստովանելու սուրբ եւ ուղղափառ հաւատքը՝ երեք անձնաւորութիւններու եւ մէկ աստուածութեան, համագոյ եւ հաւասար Երրորդութեան, եւ դաւանելու աշխարհանորոգ ու փրկական տնօրէնութիւնը, եւ օրհնելու ու փառաբանելու անսահման բարերարութիւնն ու առատ պարգեւաբաշխութիւնը, եւ մաղթելու միշտ անձին ու նմաններուն փրկութիւնը, եւ խոստովանելու նախագործեալ յանցանքները՝ անպատկառ յանդիմանութեամբ եւ գովելի ամօթխածութեամբ, իջնելով մեծամեծներէն մինչեւ փոքրերը՝ գործով, խօսքով եւ մտածումով գործուած, եւ խրատելու ու օգնելու անոնց, որոնք հոգեպէս եւ մարմնապէս պէտք ունին անոնց. Գլորածներուն ձեռք կարկառել, սգաւորները մխիթարել, յուսահատութեամբ ինկածները կանգնեցնել, թերահաւատութեամբ փշրուածները բժշկել, ծուլութեամբ վհատածները քաջալերել, արիութեան մէջ տկարացածները պնդակազմել եւ հաստատունները ամրութեամբ զօրացնել: Եւ երբեք չխօսիլ այն ինչ որ ո՛չ իրեն եւ ո՛չ լսողին պիտանի է, այլ՝ խօսիլ ինչ որ հասարակութեան օգտակար է. ըստ առաքեալին, որ կ'ըսէ՝ «Ձեռ խօսեալ միշտ շնորհալի թող ըլլան, աղով համեմուած» (Կղ 4.6), «որպէսզի լսողները Աստուծոյ շնորհովը լեցուին» (Եփ 4.29):

63. Պէտք է նաեւ կարգով շօշափելիքներուն մասին խօսիլ եւ զսպել անոնց յանդուգն յարձակումը, որով միշտ պատրաստ են չարութեան եւ մեղքի մէջ մտնելու:

Նախ, շօշափելիքները պէտք է նուազեցնել գարշելի եւ զագրելի շօշափումէն, որ տեղի կ'ունենայ ամուսնութեան, պրոնկուլթեան, գեղխութեան եւ շուսլութեան մէջ: Ձեռն ակնարկեր զգաստներուն եւ պարկեշտներուն, որովհետեւ անոնք այսպիսի ազդեղութիւններէ կը խորշին: Որովհետեւ բնութիւնը ինքն իրմէ պատշաճ գործիքներ ունի ամեն օգտակար գործի համար. եւ ինչպէս իւրաքանչիւր գործ իր յարմար գործիքներով կը վարուի, նմանապէս եւ ասոնց մէջ իրեններով կը բաւարարուի: Վաւաշտներ կան, որոնք առանց գործակիցի իրենք իրենց հետ կը մաքառին եւ գարշելի ցանկութիւնները ախտերու հոսումով կը կատարեն, որ ո՛չ մէկ բանով պրոնկուլթենէ նուազ է. այլ, նոյն եւ հաւասար ըլլալով շնութեան, գործողները արքայութենէն կը զրկէ եւ գեհեհին ժառանգորդ կը դարձնէ: Ասկէ՛ աւելի՛ պէտք է զգուշանալ, որովհետեւ հեշտութիւնը քիչ է, բայց պատուհասը՝ շատ:

64. Պէտք է նաեւ ձեռքերը գողութենէ արգիլել, ըստ առաքեալին հրամանին, որ կ'ըսէ՝ «Ով որ գողութեամբ կ'ապրէ՝ թող այլեւս չգողնայ, այլ վարժուի արդար վաստակով ո՛չ միայն իր հացը շահելու, այլ նաեւ բարիք գործելու, օգնելով անոնց՝ որոնք կարօտ են» (Եփ 4:28):

Ձեռքերը պէտք է նաեւ կաշառքէ թօթափել, որ կը դատապարտէ մարգարէն ըսելով՝ «Անօրէնութեամբ են անոնց գործերը, եւ անոնց ձեռքը՝ կաշառով լեցուն» (Սղ 26:10): Որովհետեւ կ'ըսէ՝ «Կաշառքը նոյնիսկ յստակատես աշխեր կը կուրցնէ եւ արդար դատաւորներուն ալ վիճակը կ'այլափոխէ» (Ելք 23:8): Անհնար է որ կաշառք եւ իրաւունք միասին ընթանան. ինչպէս որ կրակը մոմը կը հալեցնէ եւ ծուխը մեղուները կը փախցնէ, նոյնպէս ալ կաշառքը՝ իրաւունքը: Իսկ կաշառքէ հեռու մնացածները կը գովաբանուին,

թէ՛ ձեր «ձեռքերը կաշառքէ հեռու պահէք» (Ես 33:15) եւ «Ան՝ որ իր դրամը տոկոսով չի տար, եւ կաշառքի փոխարէն անմեղին դէմ վկայութիւն չի տար: Այսպէս ապրողը երբեք պիտի չսասանի» (Սղ 15:5): Դարձեալ, դրամը տոկոսով վարձու չտալ, որովհետեւ կ'ըսէ իմաստունը՝ «Ով որ տոկոսով ու վաշխով հարստութիւն կը դիզէ, ի վերջոյ կը ժողվէ անոր համար՝ որ բարեհաճ է աղքատներուն հանդէպ» (Առ 28:8): Այլ, Տիրոջ հրամանին համաձայն, թէ՛ եւ չես կրնար փոխ տալ անոնց որոնցմէ ետ առնելու յոյս չունիս (Հմմտ Դկ 6:34), բայց որպէս Քրիստոսի կատարեալ աշակերտ՝ զայն բազմապատկուած առնելու համար արքայութեան մէջ, գոնէ մեղաւորներուն պէս փոխ տուր, որոնք վերստին հաւասար չափը կ'առնեն: Իսկ բնութեամբ անձնուղ դրամը ծննդական դարձնել, Աստուծոյ հակառակ է, որովհետեւ ան կենդանիները ծննդական սահմանեց եւ ո՛չ թէ՛ դրամը: Եւ կենդանիները տարուան մէջ մէկ անգամ կը ծնին, իսկ դրամը՝ ամիսով: Սա ամենէն աւելի դժուարին է եւ դժմ է Աստուծոյ, որովհետեւ դուն որպէս իրմէ աւելի զօրաւոր եւ իմաստուն խորհեցար, թէ՛ կարողացար ընել այն՝ որուն մէջ ան տկարացաւ:

65. Նաեւ, ձեռքը չերկարել մէկը հարուածելու, որովհետեւ Տիրոջմէ զարնել չսորվեցանք, այլ՝ զարնողներուն մեր ծնօտը մատուցել (Հմմտ Մտ 5:39): Եւ ինչ որ խօսքով քարոզեց Տէրը, գործով կատարեց, որովհետեւ իրեն ապտակ զարնող ծառան ո՛չ սաստեց եւ ո՛չ պատժեց (Հմմտ Մտ 26:27–31): Որովհետեւ շատ յաճախ, անկախ սաստկագոյններէն, փոքր հարուածներէն իսկ սպանութիւն կը գործուի:

66. Դարձեալ, ձեռք չերկարենք զրկելու եւ յափշտակելու, մենք՝ որ հրաման ստացանք արդարութեամբ շահուածը սփռելու եւ կա-

րօտեալներուն տալու: Երբ ասոնց Հակառակ եղողներուն եւ օրէնքէն հրաժարածներուն դէմ փակենք մեր ձեռքին կարկառումը, անոնց բարեգործութեան օգտակար եւ պիտանի դռները բանանք, զանոնք մաքուր մաղթանքներով եւ անզբաղ միտքով Աստուծոյ բարձրացնենք, ըստ Դաւիթի խօսքին՝ «Այս սրբավայրին մէջ ձեր ձեռքերը բարձրացուցէք եւ Տէ՛րը օրհնաբանեցէք» (Սղ 134.2), եւ ըստ Պօղոսի՝ «Կ'ուզեմ որ ամենուրեք, երբ այս մարդիկ աղօթքի կանգնին՝ Աստուծոյ բարձրացուցած իրենց ձեռքերը արդար գործերով լեցուն ըլլան, եւ ո՛չ թէ վրէժխնդրութեամբ եւ անիրատութեամբ» (Ա. Տմ 2.8): Որովհետեւ սա բոլոր առաքելութիւններէն աւելի ընտանի եւ Հաճելի է Աստուծոյ. միւս բոլորը իբր Հանդերձանք եւ պատրաստութիւն են Աստուծոյ մօտ մտնելու, իսկ այս՝ Աստուծոյ Հետ դէմ յանդիման խօսակցութիւն է: Որովհետեւ ինչպէս որ երկրագործին բոլոր աշխատանքը պտուղները Հաւաքելու Համար է եւ խոհարարին յոգնութիւնը՝ կերակուրի, այնպէս ալ ամեն բարեգործութիւն, զգաստութիւն եւ պարկեշտութիւն՝ միտքին անզբաղ ճամբայ կտրելու: Որպէս սիրելի բարեկամի մը, Աստուծոյ Հետ աղօթքով խօսակցինք մեր անձին եւ աշխարհի Հոգեւոր եւ մարմնաւոր բոլոր պէտքերը պարզելու եւ Աստուծոյ ամեն բարութեան յաջողութիւն եւ թշնամիի որոգայթներէն փրկութիւն խնդրելու Համար:

67. Առաքելութեան այս մասը միւսներուն նման սահմանաւոր չէ: Զայն առանց սահմանափակումի միշտ գործադրել, ըստ Տիրոջ հրամանին, որ կ'ըսէ՝ «Արթուն եղէք եւ միշտ աղօթեցէք» (Ղկ 21.36), որ մեզի ալ օրինակ դառնալով եւ մեզ յորդորելով, բոլոր մաղթանքները ընդունողը՝ Քրիստոս, յաճախ գիշերը կը լուսցնէր Աստուծոյ աղօթելով (Հմմտ Ղկ 6.12): Եւ առաքեալը անկէ սորված, կ'ըսէ՝

«Անդադար աղօթեցէք: Ամեն բանի համար շնորհակալ եղէք,» (Ա.Թս 5.17–18): Քանզի այսպէս ալ վայել է. նախ, տրուած բարիքներուն Համար զոհանալ եւ ապա զալիքներուն Համար՝ մաղթել: Եւ ոչ միայն անձին, տունին, զաւակներուն եւ ընտանիքին Համար այս ընել, այլեւ՝ բոլոր աշխարհին. իւրաքանչիւրին պէտք եղածը եւ օգտակարը տնօրինել՝ ըստ հոգիի եւ մարմինի. դեռ աւելին, թշնամիներուն եւ ատելիներուն Համար, ըստ խօսքին՝ «Սիրեցէ՛ք ձեր թշնամիները, օրհնեցէ՛ք ձեզ անիծողները, բարիք ըրէ՛ք ձեզ ատողներուն եւ աղօթեցէ՛ք անոնց համար, որոնք ձեզ կը շարշարեն ու կը հալածեն» (Մտ 5.44):

Սա ամեն ատելութիւն եւ ռիսակալութիւն կը վանէ, որովհետեւ անոնց Համար, որ ճշմարիտ եւ անկեղծ սիրով կ'աղօթէ եւ Տիրոջմէ փրկութիւն կը Հայցէ, ինչպէ՞ս կրնայ ռիսակալ ըլլալ: Ան թէ՛ եւ կրնայ մէկու մը Հետ թշնամութիւն ունենալ, բայց նախ պէտք է Հաշտուի եւ ապա աղօթէ, ըստ Տիրոջ խօսքին. որովհետեւ եթէ նախքան Հաշտութիւնը պատարագը խափանել հրամայեց (Հմմտ Մտ 5.23–24), որ ընդունելի չէր, որչա՛մի առաւել աղօթքը. որով, նախ պէտք է Հաշտուիլ եւ ամեն ատելութիւն ու ռիս լուծել եւ ապա աղօթքի մէջ Տիրոջմէ բարիք խնդրել: Եւ այս ընել, որովհետեւ մենք շատ կարիքներ ունինք: Անբաղդատելի են Աստուծոյ Հանդէպ մեր յանցանքները, եւ մեզի Հանդէպ՝ մեր ընկերներունը, ըստ բիւր. քանքարներու եւ Հարիւր դահեկանի թիւին (Հմմտ Մտ 18.21–35): Ուստի, պէտք է պարտապանին քիչը ներել, որպէսզի մեր ալ շատին թողութիւն գտնենք: Որովհետեւ Տէրը ըսաւ՝ «Եթէ մարդոց ներէք իրենց յանցանքները, ձեր երկնաւոր Հայրն ալ պիտի ներէ ձեզի: Իսկ եթէ մարդոց չներէք իրենց յանցանքները, ձեր Հայրն ալ պիտի չներէ ձեր յանցանքները» (Մտ 6.14–15): Արդ, այսպիսի սոսկալի եւ արդար հրամանին պատճառով պէտք է ամբողջ սիրտով ներել պարտա-

կաններուն ու սիրով աղօթել անոնց համար, որովհետեւ ասոր համար Աստուած մեզ մեր մեղքերուն թողութեան վրայ իշխան կարգեց: Ինչ սիրտով որ մենք ներենք մեզի դէմ յանցանք գործողներուն եւ սէր ու գուրթ ցոյց տանք անոնց, նոյն չափով ալ Աստուած մեր յանցանքները կը ներէ եւ իր արարչական սէրը եւ գթութիւնը մեր վրայ կը սփռէ:

68. Առաւօտեան եւ գիշերուան աղօթքի սահմանեալ բոլոր ժամերուն պէտք է Աստուծոյ եկեղեցին երթալ, կամ ուր որ է աղօթքի վայրը, եւ մանաւանդ՝ սոսկալի եւ մեղաքաւիչ պատարագի ատեն: Որովհետեւ եթէ քու Տէրդ իր անբացատրելի սիրոյն պատճառաւ անհուն բարձրութենէն խոնարհեցաւ եւ քու մեղքերուդ քառութեան համար կը պատարագուի՝ Հօր եւ քու միջեւ հաշտութեան միջնորդ եղած (Հմմտ Ա. Տմ 2.5),— որուն համար նաեւ ըսաւ՝ «Աս իմ մարմինս է, որ ձեզի համար տրուած է» (Ղկ 22.19),— որչա՛ն պակասի պէտք է, որ դուն երթաս եւ անոր առջեւ խոնարհիս, գոհանաս եւ շնորհակալութիւն յայտնես անբաւ բարերարութեան համար. ան, որ մեղապարտներու եւ անարժաններու եւ բիւրապատիկ յանցաւորութեամբ իրեն դէմ ապստամբներու փոխարէն՝ իր անձը նուէր եւ հաշտութեան պատարագ կու տայ Հօրը, մեզի պարտապաններու համար: Եւ որովհետեւ մենք միշտ կը մեղանչենք մտածումով, խօսքով եւ գործով, ասոր համար ինք ամեն օր կը պատարագուի, որպէսզի օր առ օր գործուած մեղքերը քաւէ: Եւ եթէ ամեն օր եկեղեցի երթանք սոսկալի խորհուրդին մատուցումին ժամանակ եւ գոհանանք ու շնորհակալութիւն յայտնենք իր մարդասիրութեան համար եւ ճանչնանք իր երախտիքը եւ մեր մաղթանքներն ու արցունքները խառնենք անոր գթութեան եւ բիւրապատիկ երախտագործութեան՝ շնորհք կը ստանանք եւ մեղքերու թո-

ղութիւն կ'ընդունինք: Իսկ եթէ ծուլանանք, արհամարհենք եւ եկեղեցի չերթանք՝ սուրբ խորհուրդի կատարումի ժամուն եւ չաղօթենք ու չգոհանանք անբաւ բարերարութեան համար, եւ մեղքերու թողութիւն չիսնդրենք, այլ մարմնական հոգերն ու սնտոի զբաղումները եւ մարմինի ծուլութիւնն ու հեշտութիւնը նախապատիւ դասենք՝ քան աշխարհը պահող եւ փրկագործող խորհուրդը, ո՛չ միայն անկէ չենք օգտուիր, այլ աւելին, անմեղ բնութիւնը կը բարկացնենք մեր արհամարհանքներուն եւ անտեսումներուն համար: Որովհետեւ եթէ երկրաւոր թագաւոր մը քաղաքի մը բարեգործութեան եւ քաղաքացիներուն նուէրներ բաշխելու համար քաղաք մը դայ, իսկ անոնք ողջոյնի, երկրպագութեան, ծառայութեան եւ շնորհակալութեան համար իր մօտ չգան, այլ արհամարհելով անփոյթ մնան՝ իւրաքանչիւրը իր գործով եւ աշխատանքով զբաղելով, ո՛չ միայն բարիքներու նուէրները չի բաշխեր անոնց, այլ շատ կը բարկանայ եւ կը պատժէ. որքա՛ն աւելի ուրեմն երբ երկնաւոր Թագաւորը դայ անմահ կեանքի եւ պարգեւներու անապակիան շնորհները բաշխելու՝ անտեսենք, ասպականացուները եւ ցնդելիները անապակիանէ նախամեծար դասելով, եւ ան որ միշտ բարեգութ է եւ ողորմած, մեր վրայ աւելի բարկութեան եւ ցասումի կը մղենք, քան թէ ողորմութեան:

69. Ո՛չ միայն աղօթել պէտք է սուրբ պատարագի ընթացքին, այլ նաեւ հաղորդուել փրկական խորհուրդով, որովհետեւ հաղորդուողներուն մեղքերու թողութիւն տուաւ եւ ոչ թէ չհաղորդուողներուն: Որովհետեւ նախ ըսաւ՝ «Աս մարմինս է», եւ ասպա աւելցուց՝ «որ ձեզի համար տրուած է» (Ղկ 22.19): Դարձեալ ըսաւ՝ «Ով որ մարմինէս կ'ուտէ եւ արիւնէս կը խմէ՝ յաիտենական կեանք կ'ունենայ» (ՅՃ 6.54): Եւ դարձեալ՝ «Ով որ մարմինէս կ'ուտէ եւ

արիւնէս կը խմէ՝ մէջս կը բնակի եւ ես՝ անոր մէջ» (ՅՃ 6.56):
 Կը տեսնե՞ս ահա, որ փրկութիւնը ճաշակողներուն համար է եւ ո՛չ թէ չհաղորդուողներուն: Բայց ո՛չ թէ թեթեւօրէն հաղորդուիլ կը հրամայէ, այլ՝ սրբութեամբ: Որովհետեւ առաքեալը կ'ըսէ՝ «Ամեն մարդ նախ ինքզինքը թող քննէ եւ ապա միայն այս հացէն ուտէ եւ բաժակէն խմէ, որովհետեւ ով որ անարժանութեամբ կ'ուտէ եւ կը խմէ՝ այդ ուտելովն ու խմելովը ինքզինքն դատապարտութեան կ'ենթարկէ: Այս է ահա պատճառը, որ ձեր մէջ բազմաթիւ հիւանդներ ու ցաւագարներ կան եւ բազմաթիւ են նաեւ անոնք՝ որ նոյն պատճառով մեռան» (Ա. Կր 11.28–30). այսինքն՝ անարժան հաղորդութեան պատճառով:

70. Թերեւս մէկը արդարեւ ըսէ՝ սկիզբէն չըսի՞ր, թէ ինքն է քաւիչը ճաշակողներու յանցանքներուն, ինչպէս որ ըսաւ՝ «այս է իմ մարմինս որ ձեզի համար կը բաշխուի իբրեւ թողութիւն մեղքերու»: Իսկ այժմ առաքեալը կը մէջբերես, որ կ'ըսէ՝ «ով որ անարժանութեամբ ուտէ եւ խմէ, իր անձին դատապարտուող կ'ըստէ եւ կը խմէ», եւ ահա տարակուսանք մը. որովհետեւ իրարու հակառակ կը խօսին:

Սակայն լսէ՛ դու. ո՛չ թէ իրարու հակառակ կը խօսին, այլ՝ խիստ շատ համաձայն. եւ այսպէ՛ս է: Մարմինի եւ արիւնի վիճակուած հոգանիւթ մարդը ինչպէ՞ս իր սրբութեամբ կ'արժանանայ Աստուծոյ միանալու, եթէ ոչ՝ անոր արիւնին եւ մարմինին ճաշակումով: Որովհետեւ եթէ սերովբէն չէր համարձակեր մօտենալ անոր նմանակին, այլ ունելիի կը կարօտէր (Հմմտ Ես 6.6–7), մարդը, որ սերովբէի նմանելէ շատ հեռու է, ինչպէ՞ս կրնայ ճշմարտութեան մերձենալ: Սակայն բարերար եւ մարդասէր Աստուած, մարդոց հանդէպ ունեցած անչափ սիրոյն համաձայն, զանոնք իրեն միացնել կամենա-

լով, խոստովանութիւնն ու ապաշխարութիւնը սրբութեան միջոց տուաւ անոնց, որպէսզի ամեն ոք ճշմարիտ սիրտով, ըստ իր միտքի գիտակցութեան, իր սիրտին շտեմարանը մտնելով, մանրամասնօրէն փնտռէ հոգիի, մարմինի, միտքի, խորհուրդներու, խօսքերու եւ գործերու բոլոր սխալները, եւ խոստովանի առանց ամօքնալու եւ ծածկելու, իբրեւ թշնամի ամբաստանելով մեղքերը, եւ իր կարողութեան չափով ապաշխարութեան սահման ճշդէ եւ ապաշխարէ ու սրբուի:

71. Սակայն պէտք է գիտնալ, թէ ո՛չ որ կրնայ յիշել կամ խոստովանիլ իր բոլոր մեղքերը՝ հասնելով մինչեւ չնչինները, թէպէտ եւ հազար անգամ ջանայ: Ընդունինք, թէ գործերու մեղքերը կարենայ յիշել եւ խոստովանիլ. իսկ՝ մտածումներունը եւ խօսքերունը ինչպէ՞ս: Եւ եթէ յիմար եւ մորոս ըսելը գեհնի կը դատապարտէ եւ դատարկաբանութիւնը հաշուետուութեան պահանջի կը տանի (Հմմտ Մտ 5.22), ո՞վ կրնայ այս բոլորը մէկ առ մէկ յիշել եւ խոստովանիլ: Արդ, անձ մը ինչ որ մտածեց եւ խոստովանեցաւ, ապաշխարութեամբ սրբեց. եւ ինչ որ չկրցաւ յիշել, զայն Քրիստոսի մարմինը եւ արիւնը կը սրբեն: Եւ կը ճշմարտուի երկուքին ալ, – Տիրոջ եւ առաքեալին, – խօսքը: Որովհետեւ ով որ առանց խոստովանութեան եւ ապաշխարութեան կ'ըստէ եւ կ'ըմպէ, կը դատապարտուի՝ ըստ առաքեալին (Հմմտ Ա. Կր 11.29), եւ ով որ խոստովանութեամբ՝ ըստ Քրիստոսի: Այս կը յայտնէ նաեւ Որոտման Որդին, երբ կ'ըսէ՝ «Եթէ ըսենք՝ “Մեղի շունիմք”, մենք մեզ կը խաբենք եւ մեր մէջ նշմարտութիւն չկայ: Իսկ եթէ խոստովանիմք մեր մեղքերը, վստահ եղե՛ք թէ Աստուած, որ արդար է, պիտի ներէ մեր մեղքերը եւ մեզ պիտի սրբէ մեր բոլոր անիրաւութիւններէն» (Ա. ՅՃ 1.8–9): Կը թուի, թէ ասոր կ'ակնարկէ, որովհետեւ թէպէտ եւ մէկը խոստո-

վանի, բայց կատարեալ թողութիւնը կը պարգեւէ Քրիստոսի մեղսաքաւիչ մարմինին եւ արիւնին հաղորդութիւնը: Այս կը սորվինք նաեւ մարգարէին եւ սերովբէին օրինակէն, որովհետեւ մարգարէն խոստովանեցաւ, թէ պիղծ շրթունք ունի եւ պղծաշուրթն ժողովուրդի մէջ կը բնակի (Հմմտ ես 6.5): Ապա, սերովբէն ունելիով սեղանին վրայ գտնուող կրակէն առաւ եւ բերաւ մօտեցուց մարգարէին բերանին եւ ըսաւ՝ «Ահա կրակը դպաս շրթներուդ. հիմա յանցանիդ վերցուեցաւ եւ մեղքերդ ներուեցան քեզի» (եւ 6.7): Ահա կը տեսնենք, թէպէտ մարգարէն բոլոր մարդոցմէ աւելի սուրբ էր, այնքան որ բնակարան էր Հոգիին, եւ զօրութիւններու Տէրը տեսաւ փառքի աթոռին վրայ, բայց Քրիստոսի մարմինին օրինակին կարիքը զգաց մեղքերէ մաքրուելու համար:

72. Մեր ձեռքերը մաքուր մաղթանքներով Աստուծոյ բարձրացնելէ ետք, զանոնք ուրիշ բարեգործութիւններով ալ զարդարենք՝ տնանկներուն տալով եւ աղքատներուն ձեռք երկարելով. որովհետեւ այս նուազ չի՛ նպաստեր մեղքերու քաւութեան, ըստ որում՝ «հրաժարէ՛ մեղքերէդ՝ արդարութիւն ընելով, ձգէ՛ անօրէնութիւններդ՝ աղքատներուն ողորմելով, եւ այդպիսով, թե՛րես բարօրութիւնդ աւելի երկարի» (Դն 4.27): Զեռքով աշխատիլ եւ տալ կարօտեայներուն, ըստ Պօղոս առաքեալի խրատին, որ կ'ըսէ՝ «Չձանձրանանք բարիք գործելէ, որովհետեւ եթէ յարատեւենք՝ անպայման որ արդիւնք պիտի փառենք իր առեմիսն» (Գղ 6.9): Եւ բոլոր օգնութեան կարօտեայներուն, – վտանգուածներուն, հիւանդներուն, տկարներուն, ծերերուն, – առանց ծուլութեան սպասաւորել, իւրաքանչիւրին կարիքին համաձայն:

73. Նաեւ, ոտքերը պէտք չէ՛ անջատել ընտանի անդամներու միա-

բանութենէն եւ առանց զարդարանքի անխնամ ձգել, այլ՝ իրենց բնութեան յատուկ ներգործութիւններու գործունէութեամբ պսակել զանոնք: Թէպէտ ոտքերը զգայարաններէն չեն, սակայն անոնցմէ ոչինչ նուազ են՝ իշխանական միտքին առաջնորդութեամբ, եւ իւրաքանչիւր բանի մէջ բարի եւ չար ընդդիմադիր գործերու շարժում ունին: Այս պատճառով, պէտք է խոհականին վերակացութեամբ զօրաւոր եւ անքակտելի կապանքով զանոնք արգիլել անօրէնութեան չար ընթացքէն եւ գնացքէն: Զանոնք չչարժել գողերու եւ աւագակներու միանայու եւ հետեւելու, ըստ իմաստունին խրատին, որ կ'ըսէ՝ «Ո՛րդեակա, այդպիսի մարդոց հետ ճամբայ մի՛ ելլեր, հեռացի՛ր անոնց շափղներէն. որովհետեւ անոնք կը փութան շարիք գործելու, եւ չեն վարանիր արիւն թափելու» (Առ 1.15–16): Ոտքերը դէպի պոռնկութեան կամ արբեցութեան տուն չչարժել, որովհետեւ անոնց երկուքին վախճանը դժոխքին յատակը կը նայի (Հմմտ Առ 14.12). ո՛չ՝ խաղերու եւ լիտի տեսարաններու թատրոններ, որովհետեւ շատ չարիքներու պատճառ են. ո՛չ՝ դիւթիչներու եւ կախարդներու, որովհետեւ Աստուծմէ կը հեռացնեն. ո՛չ՝ չար խորհրդակիցներու եւ գործակիցներու, մէկու մը չարիք խորհելու եւ կամ գործելու համար:

Եւ միանգամայն զանոնք հեռացնել ամեն բանէ, որ չարին ներգործութեամբ ոտքին ընթացքով Աստուծոյ հրամաններէն ապստամբութեան կը դառնայ՝ ենթակային կամ ուրիշներուն: Եւ ասոնցմէ արգիլելով, արդարութեան ուղղել, ըստ առակողին՝ «Ես արդարութեան ճամբէն կը քայլեմ, իրատունի շափղէն կ'ընթանամ միշտ» (Առ 8.20): Այսինքն, միշտ Աստուծոյ եկեղեցին երթալ՝ Աստուած փառաբանելու: Երթալ նաեւ խոստովանահայրերու եւ հոգեւոր խրատներ բաշխողներու՝ խոստովանիլ մեղքերը եւ ապաշխարութեան ու բարեգործութեան խրատ ստանալ: Երթալ նաեւ

հիւանդներ այցելելու եւ բանտին մէջ եղողներու, եւ ըստ կարողութեան օգնել: Ամեն ինչ որ Աստուծոյ պատուիրաններուն համաձայն է՝ անոնց երթալ եւ հրաժարելիներէն հեռանալ. այնքան, որ կարելի ըլլայ Դաւիթի հետ ըսել՝ «Պատուէրներուդ պահանջած ձեռով կ'ընթանամ անա» (Սղ 119.32). նաեւ՝ «Ճշմարտութեան նամբան ընտրեցի» (Սղ 119.30). եւ լսել Տիրոջմէ՝ «Դոմ որ ինձի հետեւեցա՛մ պիտի բազմի՛ս տասներկու գահերու վրայ» (Մտ 19.28):

74. Արդ, ահաւասիկ, Աստուծոյ շնորհքով հոգիի մասերուն, միտքի շարժումներուն եւ մարմինի զգայութիւններուն մեղքի բոլոր մուտքերը փակուեցան, եւ առաքինութեան ու սրբութիւններու բոլոր դոները բացուեցան: Որովհետեւ ա՛յս իսկ է ամբողջ մարդը՝ հոգին եւ իր զօրութիւնները, միտքը եւ իր շարժումները, մարմինը եւ իր զգայութիւնները, որ պէտք է վերագրեալներուն համաձայն պահել ամենայն զգուշութեամբ: Հրաժարեցուածներուն հետ ջրնտեղանալ եւ ոչ ալ համարձակելիներէն հեռանալ. որպէսզի չըլլայ, թէ բարի եւ ընտանի կայքերէն սողոսկելով վար քաշուի Աստուծոյ մարդը եւ արատի բիծ խառնուի իր անարատ մաքրութեան՝ եղծանելով նախատիպ պատկերին լուսանկար գեղեցկութիւնը: Որովհետեւ վերագրեալներով ան ամեն բանով առաջին արարչաստեղծ կերպարանքով պիտի զարդարուի. լաւագոյնով բոլորովին հարուստ եւ հակառակով աղքատ: Որովհետեւ կ'ըսէ՝ «Մարդ նոյնիսկ եթէ բոլոր Օրէնքը գործադրէ, բայց մէկ պատուիրանի կատարումին մէջ թերանայ, ամբողջ Օրէնքին դիմաց յանցաւոր կ'ըլլայ» (Յկ 2.10): Ինչպէս օրինակ՝ եթէ մէկը մարմինին բոլոր անդամներով կազմ եւ պատրաստ ըլլայ եւ մէկով տկար, — աչքով կամ ձեռքով եւ կամ որեւէ անդամով, — այնպիսին ամեն ինչով կատարեալներուն հետ չէ, այլ թերի կը կոչուի: Այս խորհուրդով եւ օրինաւոր հրամանով,

Աստուծոյ ընծայուած պատարագը անարատ մատուցել կը հրամայէր, որովհետեւ կաղը կամ միականին կամ քիթը կտրուածը կամ կզակը կտրուածը եւ ուրիշ որեւէ թերութիւն ունեցող կենդանի ընդունելի չէր պատարագի մէջ (հմտտ Ղկ 22.20—22): Եւ Պօղոս առաքեալ բոլոր օրինակները ապագայ բարիքներուն ստուերը կը համարէր (հմտտ Եբր 10.1): Ուստի, ուրիշներու կարգին, այս ալ ստուեր համարելի է, որովհետեւ այն մարմնաւոր պատարագը հոգեւորի ապացոյց էր. եւ ինչպէս որ հոն մարմինով կատարեալները ընդունելի էին, հոս՝ հոգեւորապէս ամբողջացածները եւ անթերիները:

75. Ուրիշ զօրաւոր եւ ազդու յարացոյց մըն ալ ունինք՝ նիւթականէն աննիւթին եւ ախտաւորէն անախտին բաղդատութեան համար: Մաքրեցէք ձեր միտքն ու խորհուրդը՝ ամեն մարմնաւոր եւ ախտաւոր մտածում ի բաց վանելով եւ ձեր հայեացքը անարատ խորհուրդին սեւեռեցէք: Որովհետեւ փեսան Քրիստոս է եւ կը կոչուի փեսայ եկեղեցիի, վերջինը՝ հարս, անախտաբար միացած Բանին, ինչպէս փեսային բարեկամը, Յովհաննէս, կ'ըսէ՝ «Ով որ հաւսը ունի՝ ան է փեսան» (ՅՀ 3.29): Իսկ հարսնածուն, Պօղոս, կ'ըսէ՝ «Կ'ուզեմ որ միայն Քրիստոսը սիրեմ, ինչպէս մաքուր կոյս մը որ իր սէրը կը վերապահէ անոր՝ որ իր ամուսինը պիտի ըլլայ» (Բ. Կր 11.2): Իսկ եկեղեցիին Փեսան, իր եկեղեցի հարսին հետ ըլլալը ասով կը յայտնէ՝ «Կրնա՞ք հարսանիքի հրաւիրեալներուն ըսել որ ծով պահեն, երբ տակալին փեսան իրենց հետ է» (Մր 2.19): Կը թողում երգ երգոցի խօսքը, որ սկիզբէն մինչեւ վերջ նոյնը կը յեղյեղէ՝ մարմնաւորներով հոգեւորները իմացնելով. ասով ուրիշ բան չյայտնելով, քան Քրիստոսի անչափ սիրոյն առաւելութիւնը իր հաւատացեալներուն հանդէպ: Եւ երկրաւորներուն մէջ սիրոյ ուրիշ ի՞նչ տեսակ կար՝ քան փեսային եւ հարսին սէրը, որ կարողանար Քրիստոսի եկեղեցիին

Հանդէպ ունեցած սէրը յայտնել. որովհետեւ այս ալ անոր կը նմանի:

76. Արդ, ինչպէս որ փեսան իր Հարսին մարմինի անդամներուն վրայ թերութիւն մը չ'ուզեր, այլ ամեն ինչով կատարեալ ըլլալը, այսպէս ալ Քրիստոս իր Հարսնացածէն կ'ուզէ մաքուր անձը սրբութեամբ կատարելապէս իրեն նուիրել, որպէսզի հոգիին մասերէն կամ մարմինի զգայութիւններէն ո՛չ մէկ բան նուազի իրենց բնական ներգործութենէն: Եւ ինչպէս որ փեսան, որքան ալ Հարսը մարմինի անդամներով անթերի ըլլայ, կ'ուզէ իւրաքանչիւր անդամի յարմար զանազան զարդեր հագցնել իր Հարսին՝ զգեստէ, ոսկիէ, մարգարիտէ եւ պատուական քարերէ, որպէսզի իրեն հաճելի ըլլալու համար աւելի գեղեցկանայ, այսպէս ալ Քրիստոս կ'ուզէ առաքիչնի հոգին ո՛չ միայն չարիքէ ազատ պահել, ըստ իւրաքանչիւր մասի եւ զգայութեան, — որովհետեւ ան անդամներու անարատութիւնն է՝ երբ մեղքերու խառնուած չէ, բայց ասով չի՛ դոհանար, — այլ կ'ուզէ իւրաքանչիւրը տեսակ-տեսակ ոսկիանման, մարգարտատիպ եւ գոհարակերպ առաքիչութեամբ՝ իւրաքանչիւրին բնութեան յարմար ներգործութիւններով զարդարել: Ասոր համար ամեն մարդ պէտք է փութայ, որպէսզի պատշաճ առաքիչութիւններէ ո՛չ մէկ բանով պակաս մնայ, որուն համաձայն վերի խօսքերը ցոյց տուին, ըստ հոգիին եւ իր մասերուն, միտքին եւ իր շարժումներուն, մարմինին եւ իր զգայութիւններուն. որոնց միջոցաւ երկնաւոր Փեսային աչքին հաճելի պիտի երեւի եւ վառած լապտերով անոր հետ պիտի մտնէ երկնաւոր Հարսնարանին առաջաստը (Հմմտ Մտ 25.10), անխտ միաւորութեամբ վայելելու անզուգական փառքին մէջ, մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսով, որ յաւիտեանս օրհնեալ է. ամէն:

ՔՆՆԱԿԱՆ ՄՕՏԵՑՈՒՄ ԽՐԱՏ-ԻՆ

Ա. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻԻ ՎԱՐՔԱԳՐՈՒԹԻԻՆԸ

ա. ՎԱՐՔ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻԻ
(Սուրբերու կեանքը, Պէյրութ, 1970)

«Հրեշտակ՝ մարմնի մէջ. երկնային զուարթուն՝ կեանքի թէ՛ գործի մէջ, Ս. Գրիգոր Նարեկացի որդին էր երանելի Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին, Վասպուրականի Անձեւացեաց գաւառէն:

Ծնած է 951 թուականին, Աշոտ Ողորմած Բագրատունի թագաւորին, Վասպուրականի Աբուսահլ Արծրունի թագաւորին եւ Անանիա կաթողիկոսի օրով:

Գեղեցիկ շառաւիղ բարեպտուղ արմատէն, Գրիգոր նախ մեծցաւ իր աւագ եղբօրը՝ Յովհաննէսի, եւ կրտսերին՝ Սահակի հետ, իր բարեպաշտ ծնողքին տունը: Ապա՝ Անանիա Նարեկացիի մօտ, որ վանահայրն էր Նարեկ վանքին, Ռշտունեաց գաւառին մէջ, Վանայ ծովին առընթեր: Անանիան Գրիգորի մօրը հօրեղբայրն էր: Ան Գրիգորը եւ Յովհաննէսը քովը առնելով, զանոնք կրթեց աստուածային ուսմանց եւ առաքիչութեան մէջ: Երկուքն ալ յառաջադէմ էին եւ սրբակեաց:

Երբ Անանիա վախճանեցաւ, ուխտին առաջնորդ ընտրուեցաւ Գրիգորի եղբայրը Յովհաննէս վանական, իսկ Գրիգոր քահանայ ձեռնադրուելով, եղաւ գործակից եղբօրը եւ վարժապետ միայնակեացներու:

իր մեծագույն առաքինությունը խոնարհությունն էր, որով իր անձը միշտ ամենն շնորհակալ էր համարելը: Այս պատճառով ալ եղաւ ընդունարան Ս. Հոգիին եւ վառարան աստուածային սիրոյ, որ հետզհետէ իր մէջ աւելի բորբոքելով, իր անձը լման կերպով նուիրեց աստուածային բաներու հայեցողական տեսութեան, ճգնաւորական վարքով եւ խստամբերութեամբ:

Հրաշալի էր աստուածաբանական վարդապետութեան յաւիտենախօս քարոզութեան մէջ: Անոր սրբութեան եւ իմաստութեան համբաւը տարածուած էր բոլոր թագաւորներուն եւ իշխաններուն մօտ:

Երբ տակաւին նորնծայ քահանայ էր, 26 տարեկան, Գուրգէն Արծրունի թագաւորը՝ որդին Աբուսահլի եւ եղբայրը Աշոտի եւ Սենեքերիմի, անոր յատուկ պատուէր մը դրկեց, գրելու Սողոմոնի “Երգ Երգոցի մեկնութիւնը”: Եւ Աստուծոյ մարդը, առանց դիմադրածելու արքունի հրամանին, եւ իբրեւ Աստուծոյ կողմէ հրամայուած, յանձն առաւ խնդիրը, եւ խնդրանքը կատարեց գործակցութեամբ Ս. Հոգիին, որքան համառօտ, նոյնքան ալ բազմիմաստ մեկնութեամբ: Այնքան պարզ եւ վայելչօրէն յօրինած է այս գիրքը, որ կարելի է ըսել թէ մինչեւ հիմա չէ եղած անոր չափ յաջողը: Այս գործը կատարեց 977 թուականին:

Նոյն ժամանակ Վասպուրական արքայութեան հրաշքատ կաթողիկոսը, որուն տեղ նստաւ նախ Ստեփանոս, ապա Խաչիկ անուն մէկը, վասնզի եպիսկոպոսներուն եւ վարդապետներուն միջեւ հակառակութիւն ինկած էր քաղկեդոնական խնդիրներու պատճառով:

Ս. Գրիգոր, գիտնալով թէ պառակտումը դատապարտելի է եւ վնասակար եկեղեցիին, եւ պառակտեալները նոյն ողջմիտ վարդապետութիւնը կը քարոզեն, յորդորեց զանոնք որ իրար սիրեն եւ

միաբանին: Իսկ անոնք որ կը յամառէին բանակոխներուն մէջ, կը խրատէր, կը յանդիմանէր, եւ հուսկ անուղղաները կը վտարէր:

Անգամ մը որ համոզուէր արժանաւոր ուղղութեան մը կամ բեկարգութեան մը, կը ջանար անպայման ի գլուխ հանել զանոնք:

Եւ քանի որ, կ'ըսեն Յայսմաւուրքները, մեծապէս բժախնդի էր եկեղեցւոյ միասնութեան, եւ կ'ուզէր վերստին հաստատել եւ նորոգել ծոյլ եւ մարմնասէր առաջնորդներուն կողմէ անխնամ թողուած եւ գեղձուած եկեղեցական կարգերը, այս պատճառով ալ անպարկեշտ եւ բիրտ մարդիկ զայն կը կոչէին ծայթ, այսինքն՝ թերահաւատ: Այս նախատական անունը կը տրուէր հոռոմացածներու կամ հաւատափոխներու: Դժբախտաբար այս կոչումով կը թշնամանուէին մարդիկ, որոնք հետամուտ էին ճշմարտութեան եւ ազգին շահին:

Ձեռագիր օրինակներու մէջ կը տեսնենք որ Ս. Գրիգորի հայրն ալ՝ երանելի Խոսրով, կ'աւաղէ այս երեւոյթներուն ի տես:

Երբ չարախօսութիւնները բազմացան Ս. Գրիգորի մասին, այն ատեն եպիսկոպոսները եւ վարդապետները, իշխաններով եւ տանուտէրներով հաւաքուեցան, որպէս զի միասին խորհրդակցին անոր մասին: Եւ պատուիրակ մը դրկելով զայն կանչել տուին, եւ ատենանին առջեւ դատեցին, որպէսզի եթէ յանցաւոր է յանդիմանեն կամ արքայրեն:

Երբ եկան զինք տանելու, Ս. Գրիգոր գուարթադէմ անոնց առջեւ ելաւ եւ անայլայլ դէմքով դիմաւորեց պատուիրակները: Եւ գիտնալով անոնց դիտաւորութիւնը, եւ ուզելով իմաստութեամբ յանդիմանել եկողները, ըսաւ անոնց. «Նախ հաց ուտենք, յետոյ կ'երթանք»:

Եւ այն որ աղանձի հեղութիւն ունէր եւ ի սպառ հրաժարած էր խորտիկներէն, տապկել տուաւ աղանձներ եւ դրաւ եկողներուն

առջև որ ուտեն: Եւ օրն էր Ուրբաթ: Իսկ եկողները աւելի եւս գայ-
թակղելով՝ ըսին.

- Ներողութիւն վարդապետ, այսօր Ուրբաթ չէ՞:
- Իսկ ան, որպէս անտեղեակ, ըսաւ.
- Ներեցէք, եղբայրներ, մոռցեր էի թէ այսօր ի՛նչ օր էր:
- Եւ ըսաւ տապկուած աղաւնիներուն.
- Ելէք գացէք ձեր տեղերը, ձեր երամին մէջ, որովհետեւ այսօր
պահք է:

Եւ իսկոյն աղաւնիները թեւեր առնելով՝ թռան ամէնուն առջև:

Եւ եկողները տեսնելով այս հրաշքը, ահով եւ ապուշութեամբ
լեցուեցան եւ ոտքը իյնալով՝ թողութիւն խնդրեցին անկէ: Եւ ա՛յ
այնուհետեւ չհամարձակեցան հետապնդել սուրբ մարդը, եւ վե-
րադաւանալով զիրենք առաքողներուն՝ պատմեցին կատարուած
հրաշքը, եւ հրաժարեցան իրենց խորհուրդներէն: Եւ իր նշանագոր-
ծութեանը համար՝ Ս. Գրիգորը անուանեցին երկրորդ Աքանջե-
լագործ, որ ոմանք նոյնիսկ երկրորդ Լուսաւորիչ:

Եւ նա այսպիսի հրաշագործութիւններով, ճշմարտասէր մտքո-
վը, խստակօրէն վարքովը եւ աստուածաբան վարդապետութեամբը
փայլեցաւ աշխարհի վրայ որպէս արեգակ, եւ ըստ աւանդութեան
մեր ժողովուրդին,- ինչպէս որ ինքը սուրբն ալ լուեկայն կ'ակնարկէ
իր աղօթքներուն մէջ,- արժանի եղաւ տեսնելու մանկացած Աստուա-
ծը՝ բազմած ամենօրհնեալ Աստուածածնի գիրկը, Նարեկի վանքին
դիմացը, Աղթամար ծովուն Առտէր կղզիին վրայ: Եւ զարմանալի չի
թուիր այս, քանի որ սուրբին սրտի հանապազորդեան խորհուրդնե-
րը կեղերոնացած էին մարմնացեալ բանին տնօրէնութեան խոր-
հուրդին մէջ, եւ լեցուած էր Փրկչին, ինչպէս նաեւ սուրբ Աստուա-
ծամօր սիրով, ինչպէս կը տեսնուի յայտյանդիմանութեամբ ճա-

ւերուն, գանձերուն եւ տաղերուն մէջ այս հոգեչնորհ հոետորին:

Երանելիին գլուխ գործոցը, իր բազմապատիկ հոգեւոր գրու-
թիւններուն մէջ, ճանչցուած է իր աննման աղօթամատեանը, որ
Նարեկ կոչուած է անոր վանքին անունէն: Աքանջելի եւ ինքնատիպ
գործ մը՝ արժանի հանգէտ աղօթողի եւ աստուածիմաստ բա-
նահիւսի, գոր շարադրեց 1002 թուին, իր կրօնակիցներու խնդրան-
քով եւ գործակցութեամբ իր եղբօրը Յովհանէսի:

Ասկէ բաւական առաջ յօրինած էր պատմութիւնը Ապարանից
կոչուած Ս. Խաչին՝ որ Յունաստանէն բերուած էր Հայաստան 983
թուին, Մոկաց Ստեփանոս եպիսկոպոսին խնդրանքով: Այս գործին
մէջ գրուած է ներբողեան մը՝ այբուբենական կարգով եւ բարձր ու
վսեմ ոճով ուղղուած Ս. Աստուածածնի:

Նոյնպէս գրեց ընտիր ներբողական ճառեր սուրբ առաքեալնե-
րու եւ Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի մասին: Նոյնպէս՝ քարոզա-
կան գանձեր (շարականներ) տէրունական տօներու եւ սուրբ մար-
տիրոսներու մասին, հանդերձ մեղեդիներով եւ տաղերով, որովհե-
տեւ ինքը կատարեալ քերթող էր, եւ հոետորներու հոետոր:

Ունի նոյնպէս բազմաթիւ այլ գործեր, որոնք դժբախտաբար
կորսուած են:

Աղօթագիրքը աւարտելէն յետոյ նոյն տարին վախճանեցաւ Ս.
Գրիգորի անդրանիկ եղբայրը՝ Յովհաննէս վանականը, եւ անկէ ոչ
շատ ուշ՝ ինքը երանելին Գրիգոր եւս թողուց այս աշխարհը եւ երկ-
րաւոր հրեշտակը միախառնուեցաւ երկնաւոր հրեշտակներու
գունդին, 1003 թուին, 51 կամ 52 տարեկանին, Տէր Սարգիսի կա-
թողիկոսութեան օրով: Մարմինը դրուեցաւ Նարեկի վանքին մէջ:

Տարիներ յետոյ, երբ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը
Սեբաստիա գնաց, իրեն հետ տանելով Վարագի Ս. Նշանը, իրեն
հետ գացին նաեւ բազմաթիւ միաբաններ Նարեկի վանքէն: Հոն ար-

քան նոր վանք մը շինեց անոնց համար՝ նոյնպէս Նարեկ անուանով, Ակնի մօտ, եւ սուրբին նշխարները հոն փոխադրեցին, ուր մինչեւ այսօր կը մնայ որպէս ուխտատեղի, եւ բազմաթիւ հրաշքնր կը գործուին հոն:

Յայսմաւուրքը հետեւեալ հրաշքը կը պատմէ Գրիգորի մասին.

Քիւրտ մը կը տիրէր Նարեկ գիւղին: Այս քիւրտը աղքատ գեղղկուհիի մը հաւ մը տուաւ՝ որ իրեն համար թուխսի դնէ: Կինը թուխս գրաւ հաւը եւ ձագեր ելան: Երեք օրէ ի վեր հաւը իր ձագերովը կը շրջէր: Եւ օր մը անձրեւի վախէն, հաւը գնաց եւ իր ձագերով միասին մտաւ երկանաքարի մը տակ: Եւ կնոջ չար բախտէն՝ երկանաքարը ինկաւ հաւին եւ ձագերուն վրայ եւ զանոնք ճգմեց: Այն ատեն կինը ահաբեկ եղաւ քիւրտի վախէն: Եւ Աստուծոյ յուսալով սկսաւ աղօթել, որպէսզի, – ինչպէս որ սուրբ Գրիգոր աղանձինները ողջնցուցած էր, իր հաւը եւ ձագերը կենդանացնէ: Եւ հաւատքով տարաւ դիակները եւ դրաւ սուրբ Գրիգորի գերեզմանին վրայ: Եւ ինքը Ս. Գրիգորին աղօթելով իր գործին գնաց: Հազիւ թէ ժամ մը անցած էր, ահա տեսաւ որ հաւը գրգալով կուգար ձագուկներով միասին: Սաստիկ ուրախացած, սկսաւ մեծածայն տարփողել սուրբին հրաշագործութիւնը:

Արդ, եթէ Ս. Գրիգոր անբաններուն օգնութեան հասաւ, որպէսզի օգնութեան հասնի բանաւորներու հոգեւոր եւ մարմնաւոր կարիքներուն, որքան եւս առաւել պիտի օգնէ անոնց, որոնք իր բարեխօսութեան կը դիմեն՝ իրենց հոգիի եւ մարմինի առողջութեան համար:

Անոր աղօթքներու ընթերցումը շատերուն պարգեւած է հոգեկան եւ մարմնական ախտերու փրկութիւն» (էջ 591–595):

բ. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ (Վարդապետ)

(Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, Սուրբ եւ տօնի Հայաստանեայց եկեղեցոյ, Անթիլիաս, 1981)

«Գերազանցապէս հրեշտակային սուրբը, որ դարերէ ի վեր կ'ապրի ժողովուրդին հոգւոյն եւ հաւատքին մէջ, միեւնոյն ատեն լինելով Հայ Եկեղեցոյ Հոգեւոր գրականութեան պարծանաց պսակը: Եթէ ոչինչ գիտնային իր մաքուր եւ առաքինի կեանքի մանրամասնութիւններէն, միայն իր աղօթամատեանը, որ մեղքին զգացումէն եւ քաւութեան տենչէն ճենճերող հոգիին ողբերգութիւնն է, պիտի կրնար մեր խղճմտանքին առջեւ ներկայացնել զինքը մեծագոյն սուրբի իր լուսապսակովը: Որդին Խոսրով եպիսկոպոսի Անձեւացեաց, ծնաւ անիկա Ռչտունեաց զաւառի Նարեկ գիւղին մէջ, եւ կանուխ աշակերտեցաւ իր մայրենի ազգականներէն Անանիա վարդապետին, որ Նարեկայ վանքին հիմնադիրն ու Առաջնորդն էր եղած ժ. դարուն սկիզբները: Տարակոյս չկայ սակայն թէ այդ կրթաբանէն ալ առաջ, ընտանեկան մաքուր մթնոլորտի մը մէջ, իր հօրը, այդ հոգեշունչ մատենագրին ազդեցութեանը տակ, ստացեր էր սուրբ դաստիարակութիւն մը, իր միւս երկու եղբայրներուն հետ, որոնք միեւնոյն ուխտին միաբաններէն եղան իրեն հետ: Նարեկայ վանքին աշակերտ եւ միաբան նախապէս, յետոյ նաեւ եղաւ հոն վարժապետ, եւ երիտասարդ հասակին մէջ գրեց Երգ Երգոցին վրայ հոգելից մեկնութիւն մը, Արծրունի Գուրգէն թագաւորին խնդրանքով: Իբրեւ միտք, տիեզերական հանճարներէն մին է Նարեկացի. առաջին միաթիքական իմացականութիւնը Հայոց մէջ եւ մեծագոյն բանաստեղծը: Երգ Երգոցի մեկնութիւնէն զատ, գրած է նաեւ Ճառեր եւ Ներբողներ՝ Ապարանից Ս. Խաչին, Առաքելոց, Ս. Աստուածածնի, Ս. Յակոբ Մծբնայ Հայրապետի, Գանձեր՝ Խաչի, Եկեղեցոյ

եւ Ս. Հոգւոյն վրայ, Տաղեր՝ միշտ հոգեւոր եւ կրօնական ներշնչումներով. ամէնքն ալ բարձր թուիչքով, խորիմաց զգացումներով եւ հոգեկից հոնտորութեամբ, որոնց մէջ կ'արտայայտուի սուրբ սրտի եւ կրօնազգած պարկեշտութեան ներքին կեանք մը: Իր բարոյականին կամ մանաւանդ բարեպաշտութեան վերաբերեալ կարգ մը զրոյցներէն կը հասկցուի թէ, ինչպէս ամէն մեծարժէք անձնաւորութիւն, ինքն եւս զերծ չէ մնացած յաշարկոտներու զրպարտիչ յարձակումներէն. բայց ճշմարտութիւնը յաճախ հրաշալի յայտնութիւններով երեւան եկած, յաղթահարած է ամէնքը, աւելի բարձրացնելով հասարակաց զգացումին մէջ իր սրբութեան համբաւը: Մեռած կը համարուի 1010-ին, իբր վաթնամեայ: Թաղուած էր Նարեկայ վանքին մէջ, Սրբուհի Սանդուխտի խորանին կողքին: 1021-ին, երբ Արծրունեաց Սենեքերիմ թագաւորի հետ Վասպուրականի ժողովուրդէն կարեւոր մաս մը գաղթեց Փոքր Հայք: Սուրբին աճիւններէն մասունք մը փոխադրուեացաւ Ակնայ մօտ, ուր այդ պատճառաւ ուխտատեղի մը կամ վանք մը եւս հիմնուեցաւ, Նարեկայ անուան աղաւաղեալ «Արակայ» կոչումովը» (էջ 218–220):

* * *

Վերեւի մէջբերումներով եւ հատուածներով, Սուրբերու կեանքը եւ Սուրբ եւ տօնի Հայաստանեայց եկեղեցւոյն մեզի կը բերեն Ս. Գրիգոր Նարեկացիի կեանքն ու գործը, առանց արտայայտուելու մեզ շահագրգռող հրատ-ին մասին: Այս կ'արդարացուի անով, որ երկու աղբիւրներն ալ սրբախօսական ու բարոյախօսական բնոյթ ունին եւ բնաւ կարելի չէ մանրամասն, հետազօտեալ ու քննական մօտեցում ակնկալել անոնցմէ:

Բ. ԽՐԱՏ-ԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Գրիգոր Նարեկացիի անունով հրատարակուած եւ անոր գրիչին վերագրուած հրատ-ը բաւական խնդրայարոյց է: Շատ քիչ բան ըսուած է այս մասին եւ ո՛չ մէկ մատենագրական քննական յստակ ու վերջնական կարծիք արտայայտուած է այս գիծով: Մենք շատ հազուադիւր տեղեկութիւններ ու ծանօթութիւններ կրցանք հաւաքել, որ առանձին թուակարգումով ու բաժանումներով կը ներկայացնենք, եւ կը քննարկենք ստորեւ.

Ա. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի, Նարեկայ վանից վանականի, Մատենագրութիւնի, ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1840 ՌՄՁԹ:

- Կը բովանդակէ Նարեկացիի հետեւեալ գործերը.

  1. Մատենան ողբերգութեան
  2. Մեկնութիւն երգոց երգոյն
  3. Պատմութիւն Ապարանից
  4. Ներբող ի Ս. Խաչն
  5. Ներբող ի Ս. Կոյսն
  6. Նորին վերստին ի վերայ գրոյ անուան իւրոյ (ԳՐԻԳՈՐ անուան տառերով սկսող վեց տունէ բաղկացած ներբող մը՝ նուիրուած Աստուածածինի)
  7. Յիշատակագիր նամակ առ Ստեփանոս Մոկ
  8. Ներբող ի Ս. Առաքեալսն
  9. Ներբող ի Ս. Յակոբ Մծբնայ
  10. Գանձ ի գալուստ Ս. Հոգւոյն
  11. Գանձ ի Ս. Եկեղեցի

- 12. Գանն ի Ս. Խաչն աստուածընկալ
- 13. Տաղ՝ ծննդեան եւ յայտնութեան
- 14. Տաղ՝ Բառասնիցն
- 15. Տաղ՝ ի յարութիւն Ղազարու
- 16. Տաղ՝ յարութեան
- 17. Տաղ՝ համբարձման
- 18. Տաղ գալստեան Հոգոյն Սրբոյ
- 19. Տաղ՝ եկեղեցոյ
- 20. Տաղ վարդավառին
- 21. Խրատ (էջ 483–533)

Յիշատակուած վերջին գործը՝ Խրատ-ը կը շահագրգռէ մեզ եւ ուսումնասիրութեանս աշխարհաբարի վերածումը կատարուած է այս հրատարակութենէն:

Խրատ-ին խորագիրն է. «Սրբոյ Վարդապետի յոքներանեան մե- նաւորի Գրիգորի համառոտիւք բան խրատու վասն ուղիղ հաւա- տոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան ի խնդրոյ նորին հարազա- տի Վարդանայ դիւանադպրի»:

Յիշատակելէ ետք Խրատ-ին խորագիրը, հրատարակիչներ հե- տեւեալ ծանօթագրութիւնը գրած են.

«Զոր Բիւզանդացոց¹ տպագիրք յանուն նարեկացոյ մակագ- րեն զճառս զայս, յարեցաք ընդ աներկբայ առ ի մատենագրեալսն, անխախտ պահեալ զվերնագիր օրինակիս մերոյ գրելոյ ի թուիս իբր ՌՃԾ²: Ի նորին անուն եւ Աբրողեր գերմանացի հայագէտ հա- տածս այլ եւ այլ ի ճառէ աստի ածէ ի հայ քերականութեան իւրում. յայտ է թէ չիշխէր այրն օտարագրի անուանց փոփոխումն

¹ Ակնարկութիւն Կոստանդնուպոլսոյ հայոյթեան:
² ՌՃԾ հայկական թուականով կը համապատասխանէ 1150-ի. 1150+551=1701 քրիստոնէական թուական:

առնել ի բնագրին իւրում. որ եւ երէց է ժամանակաւ իբր յիսուն ամոք քան զԲիւզանդացոց առաջին տպագիրն: Այլ թէ անշուշտ նորին երանելոյ իցէ մատենագրեալ ճառս, ի նախնեաց որ ինչ ցարդ առ մեզ գտանին վէպք, չունիմք ասել հաւաստեալ. եւ ի վարս նորա ի Յայսմաւուրս ի մեհեկի իա մի ըստ միողէ թուեալ ամենայն գրութիւնք նորա, գառաջիկայ ճառէդ չյիշատակի ինչ բնաւ: Նմին իրի եւ առ մեօք թուեցաւ ոմանց Գրիգորի սկեւոացոյ արարեալ զսա. թերեւս այնու զի ազգակից է ոճոյ աղօթագրոց սկեւոացոյն ի նոյնօրինակ զանազանութեան միոյ միոյ յախտից եւ յուղղութեանց, անդ խոստովանօրէն մաղթանօք անցեալ ընդ բնաւան, աստ խրատական բանիւ. եւ կամ զի իմաստասիրական ոճ այսր ճառի չմիաբանիցի նարեկացոյ քերթողական ոճոյն: Կալցի զայս որպէս եւ ախորժէ ոք. կամ նախնեացն անփոյթ արարեալ մանր թուել զամենայն գրեալսն ի նարեկացոյն առ ի յետնոցս յիշատակ, եւ կամ չեւ ամենայն պատմական յիշատակացն հնոց առ մեզ հասեալ: Մեք չեւ ի ձեռին ունելով ստուգագոյն ինչ ապացոյց գրաւոր, ոչ իշխեմք զարտուղի յառաջնոց քան զմեզ եր- կատեսակ տպագրաց յանուն նարեկացոյն՝ զճառս զայս յանհա- րագատս գրել նմա» (էջ 483):

Այս ծանօթագրութեան նկատի առնուելիք կէտերն են. Առաջին, այս «ճառ»-ը տպագրիչներ Կ. Պոլսոյ մէջ տպուած օրինակներէ առնելով, միացուցած են այս հատորին մէջ՝ «ան- կասկածօրէն»՝ նարեկացիի գրիչէն ծորած այլ գործերու շարքին. ճառին (կամ խրատին) թուականը «անխախտ» պահած են, այ- սինքն՝ «իբր ՌՃԾ»:

Երկրորդ, կը յիշատակուի թէ Աբրողեր գերմանացի հայագէտը իր Հայ Բերականութիւն-ին մէջ այս ճառէն մէջբերումներ ըրած է՝ նարեկացիի վերագրումը պահելով:

Երրորդ, Վենետիկի այս հատորին տպագրիչները ստոյգ վերագրում մը չեն ըներ. որովհետեւ, նախ, այս մասին «Նախնիներէն ինչ հին պատմութիւններ որ մեզի հասած են հաւաստի ոչինչ կ'ըսեն».

Չորրորդ, Վենետիկի մէջ ալ ոմանք այս ճառը Գրիգոր Սկեւոացիի վերագրած են. որովհետեւ, նախ, այս ճառին ոճը շատ մօտ է Սկեւոացիի Աղօթագիրքի ոճին. նաեւ, նոյնօրինակ ախտեր յիշուած են եւ անոնց դարմանումի միջոցները ճշդուած. սակայն Սկեւոացիի միւս գործերուն ոճը խոստովանական բնոյթ ունի, իսկ հոս՝ խրատական: Երկրորդ, «այս ճառի իմաստասիրական ոճը չի'համաձայնիր Նարեկացիի քերթողական ոճին»:

Հինգերորդ, այս հատորին տպագրիչները յստակ եւ վերջնական հեղինակ մը չեն ճշդեր այս ճառին համար: Որովհետեւ «կամ նախնիներ անպիտի եղան մանրագննին կերպով թուելու Նարեկացիի բոլոր գրութիւնները՝ յետնորդներուն իբր յիշատակ, եւ կամ հիներ յիշատակած են, բայց մեզի չեն հասած հիներու բոլոր յիշատակութիւնները»:

Կեցրակացենն, թէ գրաւոր ստուգագոյն ապացոյց մը չունենալով, չեն համարձակիր իրենցմէ առաջ Նարեկացիի անունով հրատարակուած երկու տպագրութիւններէն տարբեր կարծիք յայտնելով՝ Նարեկացիի չվերագրել այս ճառը:

Այս ծանօթագրութիւնը մեզ կը մղէ գտնելու եւ ստուգելու քահի մը կէտեր.

ա. Մ՞վ է Աբրողեր. ո՞ւր է անոր Հայ Բերականոյթիւնը:

Աբրողերի կամ Շրոտերի յիշեալ գործին մասին չկրցանք բաւա-

րար տեղեկութիւններ գտնել, բայց երկու աղբիւրներ կը յիշեն զինք եւ իր գործը.

1. “Schröder J.J. Արամեան լեզուին գանձ. Hoc est: Joh. Joach. Schroderi Thesaurus linguae armeniacae, antique et hodiernae, cum varia pradios materia, cujus elementum sequens pagina exhibit.- Amstelodami, anno aere Chr. MDCCXI (1711), Armenorum MCLX (1160)” (Կ. Կոստանեանց, Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եւրոպայում, Թիֆլիս, 1910, էջ 120):

2. “Schröder J.J. Thesaurus linguae armeniacae, antique et hodiernae. Cum varia praxios materia, cujus elenchum sequens pagella exhibit. (Index I. Vocum armenorum. II. Vocum latinarum). Amstelodami, 1711. In-8, 410 p. fig.” (Ա. Սալմասեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Երեւան, 1969, էջ 335):

բ. Մ՞վ է Գրիգոր Սկեւոացի, որուն նաեւ կը վերագրուի յիշեալ Խրատը:

1. «Գրիգոր Սկեւոացի, ժամանակակից եւ մտերիմ Ներսէս Լամբրոնացու. ինքն էլ Լամբրոնացի, բայց լինելով վանահայր Սկեւոյ վանքի, կոչվել է Սկեւոացի: Սա պետք է լինի Գրիգոր դիտապետ, առաջնորդ Սկեւոյ, որի քեռորդին եւ աշակերտն է Գեորգ Լամբրոնացին: Ներսէս Լամբրոնացու մահից (‘1198 թ’) հետո եղավ ուսուցիչ սկեւոյ վանքում: Լամբրոնացին նրան էր հանձնած Սաղմոսի մեկնութեան արտագրությունը: Խոստովանահայր էր Լևոն Բ թագավորի, որ հունարենից թարգմանել տվեց նրան Նիկիայի Վահան կամ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի թուղթը առ Զաքարիա Զագեցի կաթողիկոս Հայոց՝ Միտում, 1203 թվին: Գրիգորը իրեն օգնական էր վերցրել այս թարգմանության մեջ՝ իր ընկեր Բարսեղին. իսկ թարգմանությունը սրբագրեցին Նիկիֆօս եւ Մի-

խայել քահանաները, որոնք անշուշտ հույն են, ինչպէս երևում է անունների ձևից (Ձեռ. Վենետ. Բ. 1074): Լևոնի մահվան ժամանակ տվավ նրան վերջին հոգևոր մխիթարութիւնը՝ «1219 թ»³: Իր թողած գործերն են ճառեր, որոնցից հատկապէս հիշելու արժանի են՝ Պատմութիւն վարուց Գր. Լուսաւորչի (որ է Ագաթանգեղոս կերպարանաւորեսայ), Ներբողեան պատմագրաբար ի վարս Ներսէսի Լամբրոնացւոյ, Ներբողեան Ս. Կուսին, Ի յարութիւնն Քրիստոսի, Կանոն ծննդեան (Արեգակն արդարութեան), Վարք Գրիգորի Նարեկացւոյ, Եսայեայ Տէր. ո՞ հաւատաց (Սիսուան 103 բ, Ձեռ. Վենետ. Բ. 306, որ գրել է Լամբրոնի տեր Կոստանդին իշխանի խնդրանք), Աղօթագիրք (տպ. Պոլիս (1742), Մեկնութիւն Եւագրի (սա մի ընդարձակ եւ ընտիր գործ է, որ հասել է մեզ Վենետիկի թիւ 1552 եւ Երուսաղէմի Հե թիւ 240 ձեռագրերով. Սարգիսեան, Եւագր, ներած. էջ ՃՄԳ-ՃՄԸ համոզիչ կերպով ապացուցում է, որ Եւագրի մեկնիչ Գրիգորը Սկեւացին չէ, այլ Գրիգոր Գ կամ Փոքր Վկայասէր կաթողիկոսը, որովհետեւ մի տեղ հիշում է թե ինքը կաթողիկոս է եղած), Ներբողեան ի փոխումն Աստուածածնին (Ձեռ. Վենետ. Բ. 338): Այս վերջին գրվածքը, որ դեռ ևս հրատարակված չէ, Հ. Բարսեղ Սարգիսեանը իր Ձեռ. Վենետ. ցուցակում, հտ. Բ. 339, գնահատում է այս ձևով. «Հիանալի է ներբողեանս թէ լեզուին եւ ոճին բարձրութեան, եւ թէ խորախորհուրդ վարդապետութեանց համար: Իր տեսակին մէջ եզական է, մանաւանդ պերճախօսական ձեւոց առատութեամբ եւ դարձուածներով. ինչպէս նաեւ Ս. Գրոց եւ Հարց գոհարներու ամենաճարտար յեռումներով: Կարծէք թէ երկրորդ Նարեկացի մ'է եւ Բեռնարդոս»³ առ ամենասուրբ Կոյան տաճած մշտաբորբոք սիրովն եւ աստուածային գաղափարակաւնովն: Գիւտաւոր է սրտահաճոյ կոչը ուղղեալ առ Տիրամայրն՝ ժո-

³ Կ'նճթաղրեմ որ Ս. Բեռնարդոս Գլէրվոցիի կ'ակնարկէ (1090–1153):

ղովրդեան ամէն դասակարգի, վիճակի եւ պայմանի համար” (Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր ա., Պէյրուս, 1972, էջ 570–571):

Մեզ շահագրգռող Խրատ-ին մասին ոչինչ յիշուած է հոս:

2. «Իսկ վարդապետն այն Գրիգոր՝ է հռչակաւորն եւ յատուկ Սկեւացի մականուանեալ, վասն բնակութեան յայսմ մենաստանի, այլ ծննդեամբ ի նոյն ինքն ի Լամբրոն աւանէ, վասն որոյ կոչի եւ Լամբրոնացի, կենակից գոյով Սրբոյն, եւ յետ նորա առաջին համարեալ ի գիտունս եւ ի խոհականս ... այսինքն հանգոյն կամ հաւասար լինել իւրումն մեծի քեռւոյ Ներսէսի. այլ եւ խորատեսակն Լեւոնի արքայի յետ Ներսիսի զսա մեծարեաց. սմա ետ թարգմանել ի յոյն լեզուէ գթուղթ «Վահանայ կամ Յովհաննու արքեպիսկոպոսի քաղաքին Նիկիոյ, զոր գրեաց առ երանելին Զաքարիայ կաթողիկոս Հայոց», որպէս ասէ Անաւարգեցին ի Յայսմաւուրս իւր, «Սուրբ եւ մեծ վարդապետն Հայոց Գրիգոր Սկեւացի», կոչելով: ... Եւ յորժամ յետ սակաւուց ի միւսում ամին (1220) ի վախճանել Յովհաննու կաթողիկոսի, եւ ի ժողովին յընտրութիւն յաջորդի, երկպառակութիւն լինէր յիշխանան, ոմանք զսա՝ գ Գրիգոր՝ կամէին կացուցանել, պարագլուխ իւրեանց ունելով Զկոստանդին տէր Լամբրոնի, զեղբորորդի Սրբոյն Ներսիսի. յորոյ խնդրոյ արարեալ իսկ է Գրիգորի զգեղեցիկ ճառն ի խորհուրդ մեծի Ուրբաթուն, ի բանն Եսայեայ, Տէր ո՞ հաւատաց լոյ մերում, ... յայտ է ի պատմութեանէ՝ զի փոխանակ նորա նախամեծար եղեւ Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի ի Կաթողիկոսութիւն: ... որբացեալն Ներսէս գ Գրիգորս զայս եգիտ իւր երկրորդ հայր եւ վարդապետ, եւ բազում թախանձանօք սմա ետ «արձանացուցանել ներբողիւք զվարան. որոյ ի սկզբան սակաւ ինչ եւ գովելի հակառակութեամբ բերեալ, ըստ սրբոցն օրինի, գերազանցութիւն քան զչափ զօրութեանն զայս

վարկանելով, եւ ապա ... յանձն առնու ... Եւ եղեւ ... գրութիւն ճառիս ի ՌԾԴ⁴: Խոհական գրուած է ճառդ, յստակ ոճով շարագրութեան, եւ ոչ սակաւ գեղեցիկ իմաստիւք, այլ անհաս առ ներսիս սեանն: Ըստ այն իմա եւ զայլ գրուածս նորին. որպիսիք՝ վերողրեալ ճառն Աւագ ուրբաթու, եւ ճառն ի Յարութիւն Տեառն, յաւէտ ի Կանայսն Իւղաբերս, ... յորս ընդ յստակութեան լեզուի՝ խոհական ընտրութիւն մտաց երեւի՝ քան ճարտասանական ձեւք: – Ծանօթ է բազմաց նովին յստակ լեզուաւ եւ մտօք՝ միատարր երկայն Աղօթք նորին, պէսպէս նկատմանք տնտեսութեանց Աստուծոյ առ մարդս, եւ մարդոյս կրից եւ յանցուածոց, “ի դիմաց համօրէն մարդկային սեռի”, որպէս ինքն իսկ ասէ ուրեք ի կարգի բանիցն:

Աղօթասիրութեան նորա պտուղ է եւ խոկումն վարուց գերազոյն աղօթիկերի մերոյ՝ Ս. Գրիգորի Նարեկացւոյ, գորոյ զվարս գրեաց Սկեւռացիս: Ուրոյն է նորա Աղօթք որ ի ժամու խորհրդոյ Պատարագին. միւս եւս Աղօթք առ Ս. Աստուածածինն, որոյ սկիզբն է “Ամենօրհնեալ Աստուածածին, տաճար Բարձրելոյն” ...

Ծանօթագոյն եւս է ամենայն պաշտօնասիրաց յեկեղեցիս Հայաստանեայց՝ գեղեցիկ ցոյց ստեղծաբան հանճարոյն՝ այբենակարգ Շարականն որ ի ծնունդ Յովհաննու Մկրտչի, նուագեալ յամի 1198. “Արեգականն արդարութեան ծագման՝ արուեսակղ առաւօտեալ” ...

Այսչափ ինչ է յիմս հասեալ գիտութիւն՝ ի գրուածոց եւ գործոց իրաւապէս հոչակելոյն ի վարդապետս ժամանակին, Գրիգորի Սկեւռացւոյ կամ Լամբրունեցւոյ...» (Հ. Ղեւոնդ Այլշան, Սիսուան, Վենետիկ, ՌՅԼԵ-1885, էջ 100–101): (Սիսուան–ի մէջ Գրիգոր Սկեւռացի կը յիշուի նաեւ 99, 515, 518, 524, 527, 553 էջերուն մէջ):

⁴ ՌԾԴ. հայկական թուակաճով կը համապատասխանէ 1054-ի. 1054+551=1605 քրիստոնէական թուակամ:

Հոս եւս Խրատ–ին մասին ոչինչ ըսուած է: Ո՛չ այդ մասին ակնարկութիւն կայ եւ ո՛չ ալ յստակ վերագրում մը՝ Գրիգոր Սկեւռացիի: Այլշան կ'ըսէ. «Այսչափ ինչ է յիմս հասեալ գիտութիւն...» (էջ 101):

գ. Ո՞վ է Վարդան դիւանադպիր, որուն խնդրանքով գրած է Նարեկացի Խրատ–ը:

Վարդան Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորին դիւանադպիրն էր: Սենեքերիմ թագաւորի յիշատակութեան կը հանդիպինք նաեւ.

ա. «Նարեկացու “Մատեան ողբերգութեան” հին ձեռագրերից մեկի հիշատակարանում (1391) Վարդան գրիչը Գրիգորի մասին գրում է. “... Իսկ Վասպուրականի թագաւորն էր Սենեքերիմ բարեպաշտ յԱրծրունեաց...”» (Արշաւիր Մխիթարեան, Գրիգոր Նարեկացի տաղեր, Երևան, 1957, էջ 11):

բ. «Բերված պարգեւները զանազան վայրերում պահելուց հետո՝ ի վերջո մեծ շուքով ու հանդեսով, որին մասնակցում են եւ Արծրունի թագաւորներ՝ Աշոտ, Սենեքերիմ եւ Գուրգեն եղբայրները, տեղափոխում են Աստուածամոր եկեղեցին» (Մ. Մկրյան, Գրիգոր Նարեկացի, Երևան, 1955, էջ 133):

դ. Նարեկացիի նախորդ տպագրութիւնները ո՞ւր եւ ե՞րբ տեղի ունեցած են:

Նախորդ տպագրութիւնները տեղի ունեցած են Վենետիկէն դուրս՝ Պոլիս (1755, 1774, 1807), որոնց մէջ գտնուող Խրատ–ը Նարեկացիի կը վերագրուի:

Բ. Խրատ–ը կը գտնենք նաեւ ճառք եւ խոստովանութիւնք հաւա-

տոյ արարեալ սրբոց հարց մերոց Գրիգորի Նարեկացոյ եւ Վահրամայ վարդապետի հատորին մէջ, «տպեալ ի հայրապետութեան տ.տ. Ներսեսի վեհափառ սրբազնազոյն կաթողիկոսի եւ ի պատրիարքութեան սրբոյ աթոռոյս Երուսաղէմի տ. Յովհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ ի պատրիարքութեան Պօստյ տ. Յակոբայ սրբազան արքեպիսկոպոսի, յԵրուսաղէմ, ի տպարանի Սրբոց Յակովբեանց, 1856»:

Հարկ կը զգամ յիշեալ հատորին “Յառաջաբան”-էն մէջքերել բաժին մը, ուր արդէն կը պարզուի գրքոյկին բովանդակութիւնը.

«Առաջինն է սրբոյ Գրիգորի Նարեկացոյ ասացեալ Բան ուղիղ հաւատոյ եւ բարի վարուց. որոյ թէ եւ գոն յազգիս կրկին տպագրութիւնը, այլ առ դիւրագնի առնել զայն եւ առձեռն պատրաստ ամենեցուն, գերրորդ իմն փոյթ կալաք առ ի մէնջ ընծայել տպագրութեամբ՝ բաղդատեալ ընդ այլ ձեռագիրս⁵:

Երկրորդն է Վահրամայ վարդապետի Բաբուն կոչեցելոյ, այն է քարտուղար Լեւոն Բ. Հայոց արքայի, արարեալ ճառ հոգեկից ի սուրբ Երրորդութիւնն՝ ըստ խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին: Դարձեալ նորին ճառ երկրորդ ի Մարդեղութիւնն Քրիստոսի: Յերկոսին իսկ ճառս փայլէ լուսաւոր միտք եւ խորին հմտութիւն երեւելի մատենագրիս ի խնդիրս աստուածաբանականս: Առաջնոյ ճառիս չորք օրինակք էին առ մեզ՝ ո՛ր բոլորգիր եւ որ նօտրագործ, զորս ընդ հին տպագրին բաղդատութեամբ ուղղեցաք: Իսկ երկրորդին մի եւ եթ օրինակ՝ գրեալ ի թուին Հայոց ՌՃԺԷ. վասն որոյ ուրեք ուրեք յանկամս թողաք ըստ ընազրին՝ կարօտ այլոց օրինակաց: Շատացեալ առ այժմ այստքիւք մատուցանել իջամբ մտաց հոգեխրաց, թողումք այ-

⁵ Իմ օգտագործած բնագիր աղբիւրներուն մէջէն հնագոյնն է Վեներտիկի հրատարակութիւնը (1840), ապա՝ Երուսաղէմիւնը (1856) եւ յետոյ՝ Կ. Պոլիսիւնը (1956):

լում ժամանակի ընծայել ի լոյս եւ զայլ աշխատասիրութիւնս սրբոց հարց մերոց յայսմ կարգի, ջանալով զայնս ի ձեռս բերել՝ եթէ ողջախոհ ուսումնասիրաց ի նոյն օգնեցեցն մեզ յօժարութիւնք» (էջ ii–iii):

Նախքան այս հրատարակութեան մէջ գտնուող Խրատ-ին մասին խօսելը, հարկ կը զգամ անդրադառնալու Վահրամ վարդապետին, որուն գործին հետ հրատարակուած է Խրատ-ը.

«Վահրամ վարդապետ Սեւեռնցի, կոչված Բաբունի. Լեւոն Գ-ի ատենադպիրն էր Ստում. Լեւոն Գ-ի օժման օրը գրեց “Ճառ ի Մեծի աւուր յայտնութեան” “1271 թ.” հրտր. Այրարատ 1869, փետր. ապր. եւ առանձին տպ. Երուսաղէմ. նրա խնդրով է գրել նաեւ “Ճառ ի Ս. Երրորդութիւնն եւ ի մարդեղութիւն”. ունի դարձյալ. Յաղագս փրկական տնօրէնութեան, Ի մկրտութիւն Տեառն, Ի ծաղկազարդն եւ Ի համբարձումն, Վասն թաղման, Վասն գալստեան Քրիստոսի յԵրուսաղէմ, Դաւանութիւն Վահրամ վարդապետի, Լծմունք գրոց Պորփիրի, Պատասխանիք հարցմանց Հեթմոյ արքայի, թերեւս եւ Հարցում-պատասխանիք, բայց ամենակարեւորն է Ոտանաւոր պատմ. Ռուբինեանց՝ իբր շարունակութիւն Շնորհալոյ Վիպասանութեան, որ գրել է Լեւոն թագաւորի խնդրանօք» (Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր ե., Պէյ-րութ, 1972, էջ 26):

Խրատ-ը կ'ընդգրկէ 1–114 էջերը: Կանխող էջին վրայ գրուած է. «Սրբոյ վարդապետի յոքներանեան մենաւորի Գրիգորի Նարեկացոյ համառօտիւք Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ դիւանադպիր»։ Իսկ էջ 1-ը կը սկսի այսպէս. «Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ Բան վասն ուղիղ հաւատոյ եւ խրատ մաքուր վարուց առաքինութեան»։ Էջատակերուն յիշատակուած են աստուածաշնչական մէջբերումները: Խրատ-ը գլխակարգումներ չունի:

Գ. Խրատ-ը պարունակող երրորդ բնագիրը կը գտնուի Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ հոգեկիր հոետորի Հատորին մէջ, «տպագրեալ արդեամբ՝ բարեպաշտ տիար Գրիգոր Գուլում-ճեանի, ի Հայրապետութեան մեծին գահին Էջմիածնի Տ.Տ. Գէորգ Չ. վեհ. կաթողի ամեն. Հայոց, եւ սրբոյ աթոռոյն Երուսաղէմի տեառն Կիւրղի ս. արքեպիսկոպոսի, եւ ի պատրիարքութեան Թուրքիոյ տեառն Գարեգին ս. արքեպիսկոպոսի, յամի Տեառն 1956, իսկ ի մերումս՝ Ռեն-Ռեն, Իսթանպուլ քաղաքի՝ ի տպարանի Հերմոն Սվաճեանի»:

Կը բովանդակէ Նարեկացիի հետեւեալ գործերը.

1. Մատեան ողբերգութեան
2. Յիշատակարան մատենիս գրութեան
3. Յիշատակ վարուց հոգեկիր հոետորի սրբոյն Գրիգորի
4. Նշանակութիւն խրթին բառից ինչ մատենիս
5. Յուցակ գլխատր տարբերութեանց ինչ մերումս՝ յայլոց ձեռագիր, կամ տպագիր օրինակաց
6. Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողոմոնի
7. Յիշատակարան
8. Ճառս Ապարանից խաչի
9. Ներբող Տիրուհոյն
10. Ներբող երկոտասան առաքելոց
11. Ներբող սրբոյն Յակոբայ Մծբնայ հայրապետի
12. Քարոզ ի գալուստ Սուրբ Հոգոյն
13. Քարոզ ի սուրբ եկեղեցի
14. Քարոզ ի սուրբ խաչն
15. Բժշկութեան շորս հատուածներ՝ Աւետարաններէն քաղուած
16. ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ Հրեշտակական Սրբոյ Վարդապետի, եւ Հայցողին Ջրիատրի, ձգնագրեաց Մաքրափայլ Հեղի-

նակի, Համառօտիւք Բան Խրատու Վասն Ուղիղ Հաւատոյ Իսկ եւ Մաքուր Վարուց Առաքինութեան, Ի խնդրոյ Նորին Հարագաւաի ՎԱՐԳԱՆԱՅ Դիւանապարի

17. Չորս Բերթուածներ, գիրքը տպագրողին կողմէ, նուիրուած Գրիգոր Նարեկացիի

Ինչպէս կը տեսնենք, 16-րդ գործն է Խրատ-ը (էջ 705–767), որ բովանդակութեան տարբերութիւններ ունի Վենետիկ տպագրուած օրինակին հետ բաղդատաբար: Այս Հատորին մէջ Խրատ-ը մասնաւոր գլուխներու չէ բաժնուած. այլ, գրեթէ առանց իմաստային յաջորդականութեան, նոր տողերու կը հանդիպինք միայն: Հարկ կը զգանք ընդգծել, թէ որպէս տպագրութիւն Խրատ-ը ընտիր չէ:

Տպագրիչներ Խրատ-ը կանխած են ներածականով մը, որ կու տանք.

«Մանուցումն առ Աստուածասէր եւ Ընթերցասէր Անձինսդ

Ձեզ նարդենիս եւ զայս գանձս ծածկեալ եւ աղբիւրս կնքեալ կամելով ի լոյս ածել. եւ իբր յոսկեղէն սափորոջ զքաղեալս մանանայ ախորժափորձ կողորդաց ձերոց ի զմայլումն տալ. այսինքն՝ զտետրակս լի արդեամբ, արդիւնաւոր Հրեշտակական Վարդապետին Եկեղեցոյ սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ. զոր ի խնդրոյ Վարդանայ Դիւանապարիս Սէնէքարիմայ Արծրունեաց Արքայի՝ արքունական հրովարտակաց գծագրողին յարմարեալն էր՝ մեք ըստ խնդրոյ ոմանց հոգեսէր բարեպաշտաց հրաման տալով տպեցման, զոր եւ սրբագրեալ ձեռովք մերովք, ի լրումն բաղձանաց նոցա ըստամբայել թող տւաք: Որ ունի յինքեան գլի եւ զկատարեալ դաւանութիւն հաւատոյ առ ամենայն մասունս հաւատալեաց չորեքտասան աստիճանացն՝⁶ եւ զմասանց հոգւոյ եւ զմտաց. եւ զգայութեանց մարմ-

⁶ Ակնարկութիւն դաւանութեան կատարելութիւնը յատկանշող Հայ եկեղեցոյ Հաւատոյ հանգանակի յորտտ-ի Աշած 14 նախադասութիւններուն:

նոյ մտիցն մեղաց դրանց զփակարան. եւ առ առաքլինութիւնս՝ զբանալի, զհայելի եւ զցուցակ: Եւս՝ թէ նորօք՝ այսինքն ներքին եւ արտաքին զգայութեամբք զի՞նչ ըստ հոգւոյ արդիւնաւորիմք. եւ թէ որպէս ընդդէմ մոլութեանց զդրունս գայնս փակեմք եւ բանամք: Յիրաւի այս փոքրիկ գրքուկ՝ բանալի բարեգունից՝ եւ փակարան մոլեկանաց կրից. որ սակաւուք շատացողին է մեծագոյն գանձ: Զի որպէս ասի՝ ի փրկութիւն՝ միմիայն բան բաւական. կորուսելոյն՝ համայն իմաստ է զուր ջան:

Արդ՝ մեք կամելով զճրագն յայսքան ժամանակ ի ներքոյ գրուանի գեղեալն դնել յաշտանակի՝ ի լոյս տալ որք ի տան եկեղեցւոյ մանկունքն իցեն մակաղեալք, յօժար կամօք հրաման տուաք տպեցման: Եւ զի ծանիցի առատաապարգեւի Հոգւոյն սրբոյ այլազանութիւն շնորհացն բաշխման, թէ որպէս միով լեզուաւ զզանազանս գանազանակերպ տայ բանահիւսել շարադրութիւնս: Որպէս սրբոյն Գրիգորի երբեմն զարթօթականս ըստ խնդրոյ կրօնաւորաց՝ խրթնագոյնս տալով յարմարել. եւ այս՝ որ՝ ի խնդրոյ արքունական առն՝ (իւրոյ հարազատի եւ արենակցի) դիւրիմաց կերպիւ շարագրել: Որպէս յայտ է եւ յառակացն Սաղոմոնի եւ յիմաստութեան գրքոյն. զորոց եթէ զշարադրութեանցն կերպ նկատիցես, յայլեայլ անձանց զոգցես զնոսին յարմարեալս: Իսկ եթէ յայսքան ժամանակ զիա՞րդ աղբիւրս այս կնքեցեալ էր եւ գանձս այս ծածկեալ, մի ոք տարակուսեսցի. զի եւ արեւն որ ի ցայգոջ ի մէջ՝ անտես լինի, զհակոտնեայս լուսաւորէ, եւ ի տունջեան ի յայտ գայ: Այսպէս եւ Աստուածն անարգամեծար՝ կամելով յարգել զփոքրիկ բան սրբոյ Վարդապետին, յայտ երբ խորոց. եւ իբր զդանդադամած հուր սեղանոյն (հանեալ ի Նէեմեայ ջրհորոյն⁷) յանդիման արեւոյն ի ցոյց բերելով վերստին արծարծեաց: Ուրեմն այսու գրքիւ ոչ միայն գովելի է

⁷ Հմմտ Բ.Ս՛կ 1.20:

սրբոյն Գրիգոր Նարեկացի, (որ խնդրողին ետ եւ բաղխողին եբաց) այլեւ՝ գովելի է անձն խնդրողին բարեպաշտ իշխանին՝ Վարդանայ դիւանադպրին: Որ թողեալ զհոգս արքունեաց գործոց՝ (ոչ ըստ մոլեկանաց՝ յԱստուծոյ զգանձս խնդրեաց ի լրումն անկատարից մեղաց) այլ ի պաշտօնէ նորա զհոգեցոյց տեսրակս գայս աղերսեաց: Եւ ոչ տրտմեցաւ ընդ դժուարութիւն օրինադրութեան սրբոյ Վարդապետին ըստ մեծատանն ընչեղի՝ մինչ լուաւ թէ երթ վաճառեա գինչս քո եւ տուր աղքատաց: Եւ ոչ գիտեն թէ որք զբազումս առնուն յԱստուծոյ զինչս, այնքան պարտաւորին ի սիրել զնա եւ ծառայել նմա. եւ զնորայն՝ առատապէս նուիրել նորայնոցն: Զի որում շատ տուաւ յԱստուծոյ, շատ խնդրի յընդունողէն, եւ այլն⁸: Ուրեմն եւ ես այժմ փորձեցից զՋերմեռանդիցդ իղձս՝ թէ զո՞րպիսի սէր ունելոց էք առ բան սրբոյ Վարդապետին. եւ որպէս ընթեռնելոց. սիրով զփարիլոց, եւ գործով կատարելոցդ էք՝ որք ի սմին տեսրակի բանքն են: Զի մանաւանդ սպեղանիք արին խօթացելոցդ հոգւով, քան թէ ի խնդիր խրախուսել Հիփոկրատեայ բժշկապետի: Այսինքն՝ ոչ ի խօսողն, որքան ի խօսեցեալսն նկատելով: Եւ այսու՝ սիրահարացն ըղձից բանի սրբոյ Վարդապետին բաւ առնէք՝ թէ ոչ ի զուր ինչ վաստակեալք իցեն ի տպումն սորին:

Արդ՝ ես նուաստագոյն Յակոբ իբր Պատրիարքս⁹ զսորին գաղափարն զոր ընկալեալ էի յԱսպատացի Պետրոս¹⁰ լուսաւորեալ հոգի գերզգօն եւ աստուածաբան վարդապետէն ի հնագոյն գրքէ միոջէ, ետու ի լրումն ըղձից տպել տուողաց սորին: Զորս՝ եւ զիս անարժանս յիշման ի Տէր Յիսուս արժանի արասջիք ով Ջերմեռանդ ընթերցողք. ողջ կալով առ յոյսն բնաւից՝ ի Սուրբ Երրոր-

⁸ Հմմտ Ղկ 12.48:
⁹ Յակոբ Նալեան, պատրիարք Պոլսոյ 1741–1749:
¹⁰ Պետրոս վարդապետ Ասպատացի, տաղասաց (ԺԸ դար) (Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բատոր դ., Պէյրութ, 1972, էջ 260):

դուժիւն եւ ի մի աստուածութիւնն, ամէն» (էջ 705–707):

Այս “Օանուցումն”-ը մեզ կ’առաջնորդէ երկու կէտի խորհրդածումի.

Առաջին, Խրատ-ին պարզ ոճը համեմատելով Նարեկացիի աղօթքներու խրթնագոյն ոճին հետ, Նալեան պատրիարք կ’ենթադրէ, թէ ան արքունական (որ աշխարհական է) եւ իր (Նարեկացիի) համար հարագատ եւ արիւնակից եղող անձէ մը խնդրուած ըլլալով, պէտք էր որ պարզ, դիւրահասկնալի եւ խրատական ոճով գրուած ըլլար:

Երկրորդ, եթէ գտնուի Ասպատացի Պետրոս վարդապետի մօտ եղած «հնագոյն գրքոյկը», որուն վրայէն կատարուած է Խրատ-ին տպագրութիւնը, Խրատ-ին որո՛ւ պատկանելուն հարցը կը լուծուի՝ եթէ հոն հեղինակը յիշատակուած է:

Գ. ԽՐԱՏ-ԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

Վերեւ յիշուած երեք հրատարակութիւններուն կողքին՝ անհրաժեշտ կը նկատեմ նաեւ ակնարկ մը նետել այն աղբիւրներուն վրայ, որոնք կը յիշեն Նարեկացիի Խրատ-ը եւ անոր մասին կարծիք կը բանաձեւեն.

Ա. Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, *ա. հատոր, Վենետիկ, 1909–1912:*

Մեր գործածած եւ Վենետիկ հրատարակուած օրինակին մէջ գտնուող Խրատ-ին մասին գրելով, Ղազիկեան կը յիշէ մեր դիտել տուած ծանօթագրութիւնը եւ կ’աւելցնէ երկու տեղեկութիւն.

ա. «Գեր. Սուք. Սոմալ¹¹ իր Quadro-ին մէջ կը գրէ այս առթիւ. “È da notarsi però che il Trattato sulla dottrina cristiana, in cui dottamente vengono compendiate i fondamenti principj, e le massime della santa religione, per sentimento dei migliori critici non appartiene a questo Gregorio Nareghense, sebbene sotto il di lui nome sia stato pubblicato a Costantinopoli nel 1774, e si trovi citato da Giovanni Gioachino Schröder prima ancora del riferito anno. Si crede anzi, e con maggior fondamento, ch’esso debbasi attribuire ad altro Gregorio, detto l’Iscevrese (Սկեւոացի), il quale visse sul principe del secolo terzodecimo.” (էջ 66)» (էջ 472–473):

¹¹ Ո՞վ է Սոմալ. “Somal S. P. Quadro delle opere classiche dei SS Padri e di altri scrittore anticamente tradotte in armeno. Venezia, S. Lazzaro, 1825, In-8” ... “Somal S. P. Quadro della storia letteraria d’Armenia. Venezia, S. Lazzaro, 1829, In-8, VIII + 241 p.” (Սալմալեան, Գոյն, էջ 302):

բ. Կը կարգանք դարձեալ «Zenker¹² Հատ. Բ. 206. «Un traité sur la doctrine chrétienne publié sous le nom de Grégoire Narégatzi, imprimé à Constaninople en 1774 et cité par Schröder, est probablement l'ouvrage de Grégoire d'Isguévre (Գրիգոր Ալեկուացի): Voyez Somal, Quadro, p. 66» (էջ 473):

«Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք, ի Վենետիկ, ի տպարանի սրբոյն Ղազարու, 1827, հատորին մէջ կը կարգանք. “Նարեկեան գուարթնոյն,— կ'ըսեն հրատարակողք ի յառաջաբանին,— հոգեշարժ Ողբերգութեանց մատենան, ինքնագիւտ եւ յոգնադիմակ ստեղծաբանութեամբքն Հայկազանցս սիրելի, ահաւաստի վերստին ելանէ ի լոյս՝ հանդերձ այլովք ամենեւումբք, որ յանուն նորին գրչի մնացուածք են տառից յայտնիք առ մեզ, անեղծք եւ անթերիք ... Զայլ եւ այլ գունակս ընթերցուածոց օրինակաց աւելորդ վարկաւ ժողովել եւ յայս տիպ. որ բազում անգամ, այլ եւ արդ իսկ այլուր տուեալք են ի մէջ՝ Հատ լիցին:

Զնորին գհետ գան Պատմութիւն Ապարանից, Ներբողեանք ի փայտն կենաց, եւ ի սուրբն կոյսն, յերանելի յառաքեալան եւ ի սուրբն Յակոբ Մծբնայ, գանձք երեք եւ տաղք գանազան եւ մեկնութիւն Երգոց երգոյն, յորս յամենեսին երեւի այլ եւ այլ հասակ եւ կերպարանք ոճոյ Նարեկեան գրչին:

Է մերոյս Գրիգորի եւ այլ գրած վայելուչ ի մեկնութիւն յովբեան Ով է դային, զոր չեղեւ մեզ վստահելի առ ժամս ընդ սոսին ածել ի տիպ միով եւեթ ընտիր՝ այլ հնտտի օրինակաւ, յուսով սպասեալ՝ զլաւագոյնն հայրենասէր վաստակոցս ընդունել փոխարէնս ի հայրասէր մերազանց”» (էջ 472):

Ուրեմն, Վենետիկի այս առաջին հրատարակութեան մէջ չենք հան-

¹² Ո՞վ է Զեմգեր. “Zenker J. Th. Catalogus universi cleri archidiaecesis Leopoliensis ritus Armeni pro anni domini. Leopoli, 1859” (Սպամապետն, 1859, էջ 173):

դիպիր Նարեկացիի Խրատ-ին, բայց 1840-ի հրատարակութիւնը թէեւ կու տայ զայն, սակայն ծանօթագրութեամբ մը կը լուսաբանէ տպագրութեան պարագան:

1700-ին Կ. Պոլիս հրատարակուած օրինակին մէջ եւս Խրատ-ը չկայ: Նաեւ՝ 1726-ի եւ 1755-ի պոլսական օրինակները չունին զայն: 1763-ին լոյս տեսած օրինակին մէջ կը գտնուի Խրատ-ը, ուր կը կարգանք. «Գրիգորի Նարեկացոյ, Հրեշտակական Սրբոյ Վարդապետի, եւ Հայցողին Ձրիատրի, Ճգնազգեաց Մաքրափայլ Հեղինակի: Համառօտիւք Բան Խրատու վասն Ուղիղ Հաւատոյ: Իսկ եւ Մաքուր Վարուց Առաքինութեան: Ի խնդրոյ Նորին Հարազատի Վարդանայ Դիւանադարի» (էջ 482):

Յետոյ կայ “Մանուցումն առ Աստուածասէր եւ ընթերցասէր անձինսք”, ուր կը կարգանք. «... Արդ՝ ես նուաստագոյն յակօբ իբր Պատրիարքս՝ զսորին գաղափարն զոր ընկալեալ էր յԱստապատցի Պետրոս լուսաւորեալ հոգի գերզգօն եւ Աստուածաբան Վարդապետէն ի հնագոյն գրքէ միջէ, ետու ե լրումն ըղձից տպել տուողաց սորին¹³» (էջ 482):

“Յիշատակարան Տպեցման սրբոյ Մատենիս” մէջ կը կարգանք. «Յաւելեալ ի սմա եւ զգիրք իմն փոքրիկ սոյն հեղինակիս, որ կոչի Բան խրատու վասն ուղիղ Հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ Վարդանայ դիւանադարի յօրինեալ: Որ քաղաքիս մեծի՝ Աստուածաբան Պատրիարքին շնորհելովն՝ եղաւ ի վերջոյ» (էջ 482–483):

1774-ին Կ. Պոլիս տպագրուած Հատոր երկրորդ ներբողինաց նաւից շորեցունց արժանատուաց գովեստից՝ ասացելոց ի սրբոյ հո-

¹³ Մեր օգտագործած Կ. Պոլսոյ հրատարակութեան մէջ եւս այս ստղերուն կը հանդիպինք: Այս ենթադրել կու տայ, թէ 1763-ին լոյս տեսած օրինակին վրայէն տեղի ունեցած է մեր ունեցած օրինակին տպագրութիւնը՝ անոր “Մանուցումն” ալ կցելով:

րէն մերմէ Գրիգորէ Նարեկացոյ-ն մէջ կայ Խրատ-ը. «Այսինքն. Ապարանից սրբոյ Խաչին: Սրբուհւոյ Կուսին Մարիամու Աստուածածնին: Առաքելոցն երկոտասանից. եւ Եօթանասունեւերկու Աշակերտացն Քրիստոսի. Սրբոյն Յակօբայ Աբանչեղազոր՝ մծբնայ Հայրապետին: Հանդերձ հետեւեցելով փոքր գրքկաւ բանիւ հաւատոյ» (էջ 484–487):

«... Խրատքը ճիշդ նախընթաց տպագրութեան ոճովը. մինչեւ 239 էջը (մէջը սխալմամբ 139 գրուած է)» (էջ 487):

1782-ին Կ. Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած օրինակը «... նոյն է ըստ ամենայնի հինգերորդ տպագրութեան¹⁴ հետ» (էջ 488):

1807-ին, Կ. Պոլիս՝ Գիրք աղօթից... մաղթանաց «Յաւելեալ եւ եւս ինչ ի վերայ նոցունց՝ ի բանից սրբոյն, եւ յայլմէ. եւ համեմատեալ նախապէս սրբագրեցեալ ընտիր օրինակաց» (էջ 490):

Իսկ «Յիշատակարան»-ը կ'ըսէ. «... Որպէս յայսմիկ ռազմապատ՝ եւ թղթոց եւ այլոց նիւթոց գործարանիս պիտանացու երոց՝ հագուագիւտ եւ թանկագին վայրկենի, զօգնութիւնն աներեւոյթ ի թիկունս հասուցեալ մեզ, ոչ միայն ղե գլխոց Աղօթականին Հատոր (որ ի բազում ամաց հետէ, որպէս թէ՛ օրէն եղեալ, առանձին տպեցաւ՝ ուր եւ տպեցաւ) այլ եւ Ներբողականին. ուր եւ Բան խրատու վասն ուղիղ Հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքիւնութեան՝ ասացեալ մակագրին ի ներքոյ եղեալ՝ համայն Քրիստոնէիցս հարկաւոր գիտելեաց եւ գործելեաց կրթարան՝ ճոխաբանութիւնն» (էջ 492):

Ղազիկեան կը յիշատակէ նաեւ 1856-ին Երուսաղէմ հրատարակուած մեր գործածած օրինակը (էջ 499), որուն անդրադարձանք արդէն իր տեղին:

Բ. Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր ա., Պէյրութ, 1972:

¹⁴ 1763:

«Գրիգոր (սուրբ) Նարեկացի, որդի Խոսրով եպիսկոպոսի Անձեւացեաց. ծնվել է “951 թվին”. մանուկ հասակից որբ մնաց մորից, ինչպէս ակնարկուած է ինքն էլ Նարեկ ՄԱ. “Առ մայրն իմ որ երկնեաց, եթէ կասեցան գլթութիւնքն ընդ նահանջել կենդանութեանն”:

Աշակերտեց Անանիա Նարեկացուն, որ իր մոր հորեղբորորդի էր եւ Նարեկայ վանքի ու դպրոցի հիմնադիրը: Նշանավոր եղավ իբրեւ սրբակյաց վանական նույն վանքի եւ խորհրդապաշտ (միստիկ) բանաստեղծ: Ժ դարի մեր նշանավոր մատենագիրն է. իր գործերն են Նարեկ աղօթագիրքը (գրված “1002 թ”), Մեկնութիւն Երգ երգոցի (“977 թ”), Պատմութիւն եւ ներբող Ապարանից Ա. Խաչին, Գովեստ երգաբանութեան Տիրուհւոյ կամ Գովեստ կուսի, Ներբողեան գովեստի ի համօրէն գունդս առաքելոցն, Բան նուիրական գովեստի ի մեծ հայրապետն Ա. Յակոբ Մծբնայ, Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքիւնութեան (երկբայելի), Մեկնութիւն Ո՛վ է դայի, Ընդդեմ Թոնդրակեցոց, Ներբող Շողակաթի, Խրատք վասն աղօթից եւ վասն արտասուց յուսոյ եւ սիրոյ (Ձեռ. Վենետ. Բ. 1059), Տաղ գալստեան Հոգւոյն “Յանկարծահնչեաց հայրաշարժ բղխումն հրահոսավտակ բոցաշաւիղ եռանդն” (Ձեռ. Վենետ. Բ. 1064), Երկինքն ի յերկիրս եւ երկիրս ի յերկինքն, վայրէջք ի խոնարհ եւ վերելք ի բարձունս (անդ), եւ այլ գանձեր ու տաղեր, որոնց մեծ մասը հավաքված է մի հատորի մէջ՝ “Գրիգորի Նարեկայ վանից մատենագրութիւնք” (տպ. Վենետիկ 1840): ... Նարեկացին մեռավ “1003 թ”, 53 տարեկան հասակում եւ թաղվեց Նարեկայ վանքում, ուր այժմ էլ ցույց են տալիս գերեզմանը (Սրուանձտեանց, Հնոց եւ նորոց, էջ 14)» (էջ 543–546):

Գ. Մաղաբիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, ա. հատոր, Պէյրութ, 1959:

«Նարեկ աղօթագիրքին թուական նշանակուած է, 451 = 1002 տարին (Նար. 268), իսկ միւս գրուածներուն, Առաքելոց եւ Յակոբ Մօքնայի ներբողներուն, դանձերուն եւ տաղերուն ժամանակները որոշակի չեն նշանակուած, եւ Հարկաւ առիթներու համաձայն դանազան ատեններ պատրաստուած են; իսկ Ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարոց խրատին (Նար. 483) հեղինակութեան ստուգութիւն ճշգրիտ մատենագրութեամբ զբաղողներուն կը թողունք» (էջ 1180):

Գ. Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգութեան, գրաբարից թարգմանեց Մկրտիչ Խերանյան, Երևան, 1960:

Այս թարգմանութեան յառաջաբանին մէջ Մ. Մկրեան կը գրէ. «Նրա այն բոլոր երկերը, որոնք հին ձեռագիր կենսագրականներու մ հիշատակվել են, հասել են մեզ: Բանաստեղծի առաջին գրվածքը համարվում է 977 թվականին գրած Սողոմոնի “Երգ երգոց”-ի մեկնությունը. այնուհետեւ նա գրել է “Ապարանից խաչի պատմությունը”, “Գանձեր”, “Ներբողներ”, “Տաղեր” եւ այլ ժանրի գործեր: Նարեկացու վերջին ստեղծագործությունը նրա հանճարեղ “Մատյան ողբերգության” պոեմն է, որը նա ավարտել է վախճանվելուց մի տարի առաջ՝ 1002 թվականին» (էջ xii):

Կարեւոր է մատնանշել, թէ «... եւ այլ ժանրի գործեր» գրելը, առանց մանրամասնելու եւ բացայայտելու, մեզ կը տանի «ժանր» բառին ետին գտնուող գործերուն: Այս ենթադրել կու տայ նաեւ լուռ առնչութիւն մը Խրատ-ին, որ եթէ ոչ ստուգապէս, գոնէ ենթադրաբար կրնայ վերագրուել Նարեկացիի, որպէս “Երգ Երգոց”-ի մեկնութենէն, Գանձերէն, Ներբողներէն, Տաղերէն եւ “Մատնան ողբերգութեան”-էն տարբեր «ժանր»-ի գործ մը:

Ե. Նարեկ, Աղօթամատեան Ս. Գրիգոր Նարեկացու, արդի հայերէնի վերածեց թորգոմ եպիսկոպոս, Անթիլիաս, 1970:

Յառաջաբանին մէջ՝ “Ս. Գրիգոր Նարեկացի, ակնարկ մը իր կեանքին եւ գործերուն վրայ”, կ’ակնարկուի խնդրոյ առարկայ Խրատ-ին եւ կ’ըսուի. «... Խրատ վասն ուղիղ Հաւատոյ եւ մաքուր վարուց» տիտղոսուած ճառ մը որ իրաւամբ անհարազատ կը նկատուի...» (էջ 17):

Սակայն, սրբագանը ո՛չ կը ճշդէ անհարազատութեան պատճառը եւ ո՛չ ալ Խրատ-ը ուրիշի մը կը վերագրէ:

Զ. Մանուկ Աբեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, գիրք առաջին, Պէյրութ, 1955:

Կը կարդանք. «Նա եղել է քաջ մեկնիչ Ս. Գրքի, գրել է մեկնություններ եւ ճառեր՝ “Վասն աղօթից, պահոց եւ արտասուաց”, “Վասն գղջման եւ արտասուաց եւ աղօթից”, եւ մի ուրիշը՝ “Խրատ հոգեւոր թէ որպէս կարասցէ մարդ որոշել զմիտս յերկրաւորաց եւ զայս կեանս արհամարհել եւ Աստուծոյ միայն ցանկալ եւ արքայութեան նորա” [Ծանօթ.] Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկաց վանից վանականի մատենագրութիւնը, Վեմետիկ, 1840»: “Այս գրուածքը «Խրատ ոգեշահ, թէ որպէս կարասցէ մարդ զմիտս որոշել յերկրաւորաց» վերնագրով՝ ձեռագիրների մէջ կայ նաեւ Անանիա Սանահնեցու անունով: Տես «Արարատ», Էջմիածին, 1901, էջ 274»» (էջ 550):

Այս վերեւ յիշուած Խրատ-ը չի կրնար մեր ուսումնասիրած Խրատ-ը ըլլալ, սակայն նիւթի տեսակէտէ՛ կրնայ նմանութիւն մը ունենալ անոր հետ:

Աբեղեան նաեւ կը գրէ. «Երկերը:- Մենք մինչեւ այժմ դժբախտաբար չենք կարող ասել, թէ նրանից որքան երկեր են մնացել: Յայտնիները հետեւեալներ են (1՝ 1. Գանձեր (թուով երեք), 2. Տաղեր ու մեղեդիներ (քսանից աւելի), 3. Մի թուղթ թոնդրակեցիների

դէմ, 4. “Մեկնութիւն Երզոց երգոյն”, որ գրուած է Վասպուրականի Գուրգէն թագաւորի հրամանով Հայոց ՆԻԶ-մեր թ. 977 թուին, 5. “Պատմութիւն Ապարանից խաչին, եւ Ներբող Ս. Խաչի եւ Ներբող Ս. Աստուածածնի”, որոնք գրուած են Մովսէս Կալիկոպոս Ստեփանոսի խնդրով 989 թուից յետոյ եւ Ողբերգութիւնից առաջ, 6. “Ներբող առաքելոց”, որ գրուած է Ողբերգութիւնից առաջ, 7. “Ներբող Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին”, 8. “Մատեան ողբերգութեան”, որ մեր բանաստեղծի ամենամեծ երկն է» (էջ 553–554):

Խրատ-ը չկայ թուակարգուածներուն մէջ:

է. Հենրի Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Հատոր Բ., Երևան, 1958:

Գաբրիելյան այս Հատորին մէջ վերլուծած է Ս. Գրիգոր Նարեկացիի «միստիցիզմը»: Ան օգտագործած է նաեւ ԽՐԱՏ-ի 1856-ի Երուսաղէմի հրատարակութիւնը:

Նարեկացիի միստիցիզմին ելակէտը Աստուած ընդունելէ ետք, կը գրէ. «Աստվածն այն է, որը “ոչ որեւէ մեկից է եղել եւ ոչ էլ ինքն է իրեն ստեղծել, ոչ մի բան չկա նրանից առաջ, եւ ոչ էլ նրան Հավասար, այլ ինքը ամեն բանի սկիզբ եւ պատճառ է լինում. այն է՝ Համագոյնների ծնունդով եւ լինելությամբ, իսկ ստեղծվածներին՝ արարչությամբ” [Ծանօթ.] Ծառք եւ խոստովանանք հաւատաց արարեալ Սրբոց հարց մերոց Գրիգոր Նարեկացոյ եւ Վահրամ վարդապետի, Երուսաղէմ, 1850, էջ 8¹⁵, գրուած է Նարեկացին: Մարդը, պիտի աշխատի ոչ թէ մտքով Հասնել աստուծուն, քննել ու զննել նրա որպիսութիւնը, այլ “Հավատալ գԱստուած Հայր էութ-

¹⁵ Հոս թէ՛ գիրքի խորագիրին եւ թէ՛ տպագրութեան թուականին մէջ սխալներ կան. պէտք է ըլլայ. «Ծառք եւ խոստովանութիւնը հաւատոց արարեալ սրբոց հարց մերոց Գրիգորի Նարեկացոյ եւ Վահրամայ վարդապետի, Երուսաղէմ, 1856»:

թիւն ճշմարիտ»» [Ծանօթ.] Ծառք, էջ 5 (էջ 43):

Նիւթի եւ աստուածութեան յարաբերութեան մասին խօսելով, կը գրէ եւ կը մէջբերէ. «... նյութը տիառնագործվելով՝ չի անէանում աստվածության մեջ եւ ոչ էլ աստվածութիւնն է նույնանում դրա հետ, այլ տեղի է ունենում կողմերի խառնուրդ, որն իրենց ինքնութիւնը պահպանածների միասնութիւնն է: Նա գրուած է. “Ոչ անբացատրելի պարզութիւնը եւ աստվածային էութիւնն անմարմին լինելը փոխվեց մարմնի նյութական եւ բաղադրյալ ծանրութիւն, եւ ոչ էլ մարմնի հյութավոր եւ թանձր բնութիւնը եղավ աննյութ աստվածական պարզութիւն, այլ երկուսի էական Հատկութիւնն էլ անշփոթ կերպով պահելով եւ անպատմելիորեն միացրեց իրար քան ամեն խառնում ու միութիւն» [Ծանօթ.] Ծառք, էջ 10–11: Ուրեմն, նյութը երբեք չի նույնանում աստծո հետ, եւ ոչ էլ սա է նույնանում նյութի հետ, երկուսն էլ գոյութիւն ունեն կողք-կողքի առանց փոխադարձ ձուլման ձգտման կամ կարողութիւն» (էջ 49):

Խրատ-ին մէջ բացայայտուած զգայարանական ներգործութեանց բաժինէն օգտուելով, կը ճշդէ. «“Մտքի տեսութիւն” առարկան տրվում է զգայարանների միջոցով: “Զգայնութիւնն այն է, որ ըստ յուր գորութիւն, ինչ ներգործութիւն էլ դրսից ընդունում է, զգում է եւ ճանաչում” [Ծանօթ.] Ծառք, էջ 51: Եվ Նարեկացին մեկ առ մեկ քննութիւն է առնում զգացութիւնն օրգանների դերն այդ տեսակետից: Զգայութիւնն օրգանները կարող են մեզ տալ նաեւ վատ զգայութիւններ, բայց դրանից չի հետեւում, թե Հարկավոր է այդ օրգաններն անգործունէութիւնն մատնել, ասում է նա: “Զգայութեանց մեր դրուես ոչ Հանապազ պարտ է փակել”: Նարեկացին ծայրահեղ ասկետիզմին կողմնակից չէ: Զգայութիւնն օրգաններն ստեղծված են արտաքին աշխարհի հետ Հարաբերութիւնն մեջ մտնելու, այն տեսնելու եւ ճանաչելու համար: “Ական

գործ է տեսանելն, եւ ունկան՝ լսելը, նմանապէս եւ այլոցն ըստ ինքեանց սահմանի՝ [Ծանօթ.] Ծառք, էջ 52–54, գրում է Նարեկացին» (էջ 51):

Նարեկացիի թոնդրակեցիներու հանդէպ դիրքորոշումին մէկ տպաւորութիւնը նկատելով Խրատ-ին մէջ յիշատակուած նախադասութիւն մը, կը գրէ. «Թոնդրակեցիները պատասխանեցին, թե հարկավոր է փոխել այդ իրականութիւնը, հարկավոր է պատժել մեղավորներին, նոր ու արդար կարգեր սահմանել երկրի վրա: Դրա համար Նարեկացին թոնդրակեցիներին անվանեց խառնակիչներ եւ անիծեց որպէս աստվածուբացներ: Դեռ ավելին. նա Հայտարարեց “Եթե վայելչական կարգը եղծվելով ոչնչանում է եւ ծառաները դուրս են գալիս տերերի դեմ եւ իշխանութիւնը հափշտակում, եւ տուփական զգայնականութիւնը բանականութեան է տիրում, իսկ բանականութիւնը՝ խոհականին, ամեն բան խառնակվում է, վայրիվերո կործանվում եւ յուրաքանչյուրը դեպի հակառակ գործողութիւնն է շարժվում”» [Ծանօթ.] Ծառք, էջ 39 (էջ 52):

Ը. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հատոր 3, Երևան, 1977:

«Գրիգոր Նարեկացի (951–1003), հայ բանաստեղծ, փիլիսոփա, երաժիշտ: ... Գ. Ն-ուց մնացել են բավական թվով գործեր՝ “Մեկնութիւն երգոց երգոյն Սողոմոնի”, չորս ներբող, գանձեր, տաղեր. (թվով 30-ից ավելի), “Մատեան ողբերգութեան” պոեմը, թղթեր եւ այլ գործեր» (էջ 218–219):

Հոս եւս չէ յիշատակուած Խրատ-ը. բայց պէտք է դիտել տանք, թէ այլ գործեր եւս չեն յիշատակուած: Աւելի ճիշդ եւ արդար կ'ըլլար, եթէ փոխանակ «եւ այլ գործեր» ըսելու, խմբագրողներ յստակեցնէին նաեւ մնացեալ գործերը:

Թ. Հայր Միքայէլ Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, Հատոր Բ., Վենետիկ, 1785:

«... Արար սա եւ զճառս եւ զներբողեանս եւ զգանձս գեղեցիկս, եւ զմեղեղիս բազում: Արար եւ զմեկնութիւն ո՛վ է դային ի գրոցն Յոբայ: Արար դարձեալ եւ զհրահանգութիւն հաւատոյ եւ վարուց ի խնդրոյ ազգականին իւրոյ վարդանայ՝ որ էր դիւանադպիր սենեքերիմայ արքային արծրունեաց. եւ զայլ յորվագոյն գրուածս եւ խրատական ճառս հոգեղիս» (էջ 853):

Փ. Հայր Գարեգին Զարբհանալեան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (դ–ժգ դար), Վենետիկ, 1897:

«Նալեան պատրիարքին տպագրութեան մէջ կայ նաեւ հոգեւոր խրատ մը որ Հրահանգ հաւատոյ կը կոչուի. եւ ուսկից իրմէն առաջ ալ Շրոտէր գերմանացին վկայութիւն կը բերէ իր Արամեան գանձարանին մէջ, եւ Նարեկացոյ երկասիրութիւն կը համարի: Մեր տեսած գրչագրաց մէջ այս հրահանգին վերնագիրն է. “Արեւոյ վարդապետի յոքներանեան մենաւորի Գրիգորի՝ համառօտիւք բանք խրատու վանս ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ նորին հարագատի Վարդանայ դիւանադպիրի”։ Այս վերնագիրին մէջ որովհետեւ Նարեկացոյն անունը չի գտնուիր, հաւանական կ'ընենայ թէ ուրիշ համանուն Գրիգորի մը երկարասիրութիւն ըլլայ, որ հայերէն լեզուի կարգաւորեալ հմտութիւն, եւ աստուածաբանական իմաստից ալ ներհուն եւ քաջավարժ տեղեկութիւն ունեցեր է: Ոմանք ալ կարծեցին թէ Գրիգորի Սկեւոացոյ կամ Լամբրոնացոյ աշխատասիրածն ըլլայ: Նարեկացոյն չըլլալուն գլխաւոր ապացոյցն ալ այն կ'ընենայ որ Վարդան անուամբ եղբայր չունէր Նարեկացին, այլ ըստ աւանդելոյ պատմութեան՝ երեք եղբարք էին ասոնք, Սահակ, Յովհաննէս եւ Գրիգոր» (էջ 548–549):

ԺԱ. Բարբէն աթ. կթղ., Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, 1961:

«Թիւ 131, ՆԱՐԵԿ – Յանկ գրոց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացւոյ. եր 540–542» (էջ 815–818): Միայն այս յիշուած է եւ ամբողջական ցանկը չէ տրուած Յուցակ-ին մէջ:

Թիւ 105, ՀԱԻԱՔԱՇՈՅ (այլ եւ այլ հեղինակներու կողքին յիշուած է Խրատ-ը եւ տրուած է անոր բովանդակութեան ամբողջական պատկերը՝ բաժանումներով միատեղ):

«Մերոյ վարդապետի յոֆնեանեան մենատրի Գրիգորի, համառաւիւք բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան, խնդրոյ նորին հարագատի վարդանաւ/դիանադարի. “Տէրունեանն հաւանեալ խրատու որ ըստ պարգեւասէր եւ յոքնառատ բարեբարութեանն ... անախտ միաւորութեամբ յանգուգական փառան վայելել ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր որ է օրհնեալ յաւիտեանս ամէն”. (եր. 109–169):

Այս գրուածքը այլ եւ այլ մասեր ունի, որոնք նշանակուած են ստորին լուսանցքներու վրայ.

- “Հաւատոյ դաւանումն վասն անձնաւորութեանցն”. (եր. 111–112):

- “Դաւանումն երից անձանց եւ մի բնութեան Աստուծոյ ի կատարեալ բնութեանց անչիոթ միացեալ”. (եր. 113–114):

- “Վասն Հաւատոյ, վասն անարատ մարմնոյ եւ արեան Տեառն, վասն դարձի եւ ապաշխարութեան”. (եր. 117):

- “Վասն դատաստանաց եւ Հատուցման”. (եր. 118):

- “Վասն Հաւատոյ”. (եր. 119–120):

- “Վասն գործոց եւ Հատուցմանց”. (եր. 121–122):

- “Վասն զգայարանաց”. (եր. 123):

- “Վասն բանականին եւ մասանց սորին”. (եր. 124–125):

- “Վասն սիրոյ պատուիրանին”. (եր. 126):
- “Վասն եղբայրսիրութեան”. (եր. 127–128):
- “Յաղագս ողջախոհութեան եւ բղջախոհութեան”. (եր. 129):
- “Վասն շնութեան”. (եր. 130):
- “Վասն ցամաքականին”. (եր. 131):
- “Վասն նախանձու”. (եր. 132):
- “Վասն անսահման խառնակութեան”. (եր. 133):
- “Վասն գարշ գործոց”. (եր. 134):
- “Խրատ առաքինի վարուց”. (եր. 135):
- “Վասն Ե. զգայութեանց մարմնոյ”. (եր. 136–137):
- “Վասն չար նախանձու”. (եր. 138):
- “Վասն ականն”. (եր. 139):
- “Վասն ի ծածուկ տեսողին Աստուծոյ”. (եր. 140–141):
- “Վասն ամենայն եղելոցս յանգուցից յարարչէն”. (եր. 142):
- “Վասն ողջախոհեացն”. (եր. 143):
- “Զգուշութիւնք ախտից”. (եր. 144–145):
- “Վասն անփակ լեզուի”. (եր. 146):
- “Վասն զբարին խօսելոյ”. (եր. 147):
- “Վասն սիրոյ”. (եր. 148):
- “Վասն ի հոտ գիտութեան”. (եր. 149):
- “Վասն յորովայնի, վասն արբեցողաց”. (եր. 150–151):
- “Ե. զգայութեանցն”. (եր. 152):
- “Պահոց պնդութեանն, վասն ձուկն եւ ձէթ եւ գինի ոչ ուտելոյ”. (եր. 153–154):
- “Վասն լեզու”. (եր. 155–156):
- “Վասն կարճել ի մեղաց”. (եր. 157):
- “Վասն կաշառոց եւ տոկոսեաց”. (եր. 158):
- “Վասն աղօթից”. (եր. 159–161):

- “Վասն սո/ւրբ պատարագին ժամու” (հր. 162):
- “Վասն մարմնոյ եւ արեանն: Վասն անարժան Հաղորդելոց” (հր. 163):
- “Վասն խոստովանութեան” (հր. 164–166):
- “Վասն ոտիցն ընթացից” (հր. 167):
- “Վասն մաքրութեան մտաց” (հր. 168):
- “Ի քրիստոս եւ յեկեղեցի” (հր. 169)» (էջ 667–671):

ԺԲ. Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Լիակատար վարժ եւ վկայաբանութիւն սրբոց ուր կան ի հին տօնացոցի Եկեղեցոյ հայաստանեայց, ի Վենետիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու, յամի Տեառն 1810:

«... Արար եւ զմեկնութիւն Ով է դային՝ որ ի գիրս Յորայ. թող զայլ գործս՝ որ չերեւին ի միջի» (էջ 496):

Խրատ-ին մասին ոչ Հաստատում կայ եւ ոչ՝ Հերքում:

ԺԳ. Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933:

«Ընդունուած է սակայն որ Նարեկացիի գլուխ գործոցն է իր Աղօթագիրքը: Տեսակին մէջ անհասար գրուած մը, գոր ՆԾԱ (= 1002) թուականին աւարտած է Հեղինակը, իրեն աշխատակից ունենալով իր Հարազատ Յովհաննէս եղբայրը: [Ծանօթ.] Իր միւս եղբայրն էր Սահակ, որ հօրը գործերուն ընդօրինակութիւնն ըրած է: Բայց որովհետեւ Վարդան անունով եղբայր մըն ալ չէ ունեցած Նարեկացին, անհարազատ պէտք է համարել իրեն ընծայուած խրատ դասանութեան ընդարձակ գրութիւնը, որուն ոճն ալ արդէն չի կրնար Նարեկացիի ոճին հետ համեմատուիլ» (էջ 172):

ԺԴ. Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները եւժը դարեր, Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երևան, 1976:

«Նարեկացոց մնացել են բավական թվով գրվածքներ: Ինչ որ նրա երկերից հիշատակված են հնագույն կենսագրականներում, բոլորն էլ հասել են մեզ. դրանց թվում են “Մեկնութիւն Երզոց երգոյն Սողոմոնի”, չորս Ներբողներ (Նվիրված Ս. Խաչին, Աստուածածնին, Առաքյալներին եւ Հակոբ Մծբնա եպիսկոպոսին), Ապարանից խաչի պատմութիւնը, գանձեր, տաղեր (թվով 25-ից ավելի), “Մատեան ողբերգութեան” պոեմը, թղթեր ու այլ գործեր» (էջ 181):

ԺԵ. Մխիթար Անեցի, Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983:

“Մխիթար Անեցու պատմութեան ձեռագիրը եւ ներկայ հրատարակութիւնը” բաժնին մէջ, կը կարդանք. «Մխիթար Անեցու Պատմութեան մեզ հասած հատվածի պետերբուրգյան հրատարակութեան համար հիմք էր ծառայել Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանի ձեռագրերից մեկը: Վերջինիս մահից հետո, 1879 թվականին, 81 այլ ձեռագրի հետ այն եւս բերվում է Էջմիածին եւ մուծվում Գեորգյան Հավաքածու (№. 95, Մաշտոցի անվան մատենադարան №. 2678) [Ծանօթ.] Տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի», հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 54–55» (էջ 43–44):

Ապա կը տրուի բովանդակութիւնը, որուն «Թ. 25ա-34բ.»-ն է. Գրիգորի սրբոյ վարդապետի ... բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութենէ, ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ» (էջ 45):

ԺԶ. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, Հատոր ա., Երևան, 1965:

«576, ժողովածու. Գրիգորի կր-ի Բանք խրատու» (էջ 352–353):

«1217, ժողովածու. Գր. Սկեւոացոյ Դաւանութիւն» (էջ 503):

«2178, ժողովածու. Գր. Սկեւոացոյ Դաւանութիւն» (էջ 739):

«2678, ժողովածու. Գրիգորի /Նարեկացի, թե՞ Սկեւոացի/ Դաւանութիւն» (էջ 851):

«3087, ժողովածու. Գրիգորի վրդ-ի /Նարեկացի, թե՞ Սկեւոացի/ Դաւանութիւն» (էջ 938):

Այս թիւերուն վրայ աստղեր նշանակուած են եւ Գրիգոր Սկեւոացիի անուան տակ կը կարդանք. «(Մանոթ. թիւ 576, 581, 1217, 2178, 2678, 3087 ձեռագրերում եղած Բան խրատու վասն ուղիղ Հաւատոյ. “Տէրունեանն Հաւանեալ խրատու...” նյութը վերագրվում է ե՛ւ Նարեկացուն ե՛ւ Սկեւոացուն, ուստի Համարները կրկնում ենք երկուսի էլ անվան տակ»):

Յիշուած թիւ 581-ը աստղ չունի: 581, ժողովածու. Խրատը (Անանիա... Գր. Նարեկացի, անանունք) (էջ 354):

ԺԷ. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, Հատոր բ., Երևան, 1970:

«8697, ժողովածու. Գր. Նարեկացոյ Խրատ վասն Հաւատոյ» (էջ 796):

ԺԸ. Բարգէն աթոռակից կաթողիկոս, Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանուց եւ շրջակայից, 1957, Անթիլիաս:

«111 Հաւաքածոյ (Դաւիթ Անյաղթ, Գր. Նարեկացի, Ն. Շնորհալի, Գիրք բնութեան, եւ այլն)

գ. “Մերոյ վարդապետի յոբնեւանեան մենատրի Գրիգորի, Հա-

մառաւտիւրք Բան խրատու վասն ուղիղ Հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ նորին Հարազատի, Վարդանա՛ դիւանադարի”:

Վարի լուսանցքին վրայ.- “Գրիգորի Նարեկացոյ Խրատ վարուց եւ գործոց”, էջ 179–252» (էջ 565–567):

ԺԹ. Հայր Գարեգին Զարբհանալեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, Մխիթարեան, 1883:

«Նարեկացի (Ս. Գրիգոր)» (էջ 482–493):

Ի. Նորայր եպս. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հատոր ե., Երուսաղէմ, 1960:

«652, ժողովածոյ, նամականի. Ն. Շնորհալի. Բովանդակութիւն. Ա. էջ 1. Ս. Վարդապետին յոքներանեան մենաւորի Գրիգորի Նարեկացոյ, Համառաւ/օ/տիւրք բան խրատու վասն ուղիղ Հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան ի խնդրոյ նորին Հարազատի Վարդանայ դիւանայդարի. Տէրունեանն Հաւանեալ խրատու...» (էջ 235):

«698, Նարեկ. ... Խօսեցաւ այլեւս յարտաքոյ ճառերս յաւելի քան զգիրքս, բայց մեք ոչ պատահեցաք եւ ոչ որոնեցաք գրել աստ» (էջ 304):

ԻԱ. Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Մերոյ հօրն Եւագրի Պոնտացոյ վարժ եւ մատենագրութիւնմ թարգմանեալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու, Վենետիկ, 1907:

«Ժ. դարուն Նարեկայ անապատի մեծ ճգնողը՝ Գրիգոր Նարեկացին եւ՝ թէպէտեւ Եւագրի եւ իր գրուածներուն բացորոշակի յիշատակութիւն չըներ – ինչպէս նաեւ միւս հոգեւոս Հայրերուն, – սակայն ու՛ ուշի ուշով կարդացեր է անոր գէթ երկու գրութիւննե-

ըը, այսինքն՝ Նարեկը՝ զոր յօրինած է իր միաբան Հարց խնդրանօք, եւ Խրատները (Ծանօթ.) Որում խորագիրն է. “Սրբոյ վարդապետի յոգնեբանեան մեծաւորի Գրիգորի, համառօտիւք բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան, ի խնդրոյ նորին հարագատի՝ վարդանայ Դիւանադպրի”։ Հ. Յովհ. Չօհրապեան 1749ին ընդօրինակելով զայս, Կ. Պոլսի Պատրիարիքաբանի թիւ 87 գաղափարէն, կը գրէր փակագծի մէջ թէ. “Որ երեւի լինել Գրիգորի Սկեռացոյ”։ Սակայն իրաւամբ Նարեկացոյ անուամբ եւ Նարեկ գրոց հետ հրատարակեց զայն Յակ. Նալեան, եւ անկէ յառաջ ալ Սքրոտէր գերմանացիին՝ Արամեան զանձին մէջ։ Հ. Մ[ի]ք. Չամչեան (տես Պատմ. հտ. ք. եր 853) ոչ միայն Գր. Նարեկացոյ վաւերական գործ կ’ենթադրէ, այլ վարդանն ալ Արծրունեաց Սեմեքերիմ թագաւորին դիւանադպիր եղած, բայց առանց պատմագրէ մը կոչում ընելու։ Սակայն վաւերականութեան ամենագօրեղ կոուանը տուած է արդէն Խրատներու հեղինակը։ Արդ՝ սա ազատաբար մէջ բերելէն ետք բոլոր իր հաւատալիքը, ապա այսպէս կը գրէ. “Չայս վայելչական կարգ հաւատոց գոցես եւ յընդհանրական դաւանութիւն սուրբ եւ տիեզերական ժողովոյն Նիկիոյ” եւ այլն։ Եւ իրօք, երբ մենք կը գտնենք Նարեկին մէջ (եր. 201 եւ 428) երկիցս Նիկիական հաւատոյ դաւանութիւնը, այլ եւս տարակուսելու բանաւոր պատճառ չունինք՝ որ Խրատներուն վրայ խորագրուած մեծաւոր Գրիգորը՝ նոյն ըլլայ Նարեկի հեղինակին հետ։ *Իր հարագատին վարդան գիւանադարի յանձնարարութեամբ, պիտի տեսնէ ակներեւ Եւագրի ճառերու ազդեցութեան նորաբանչ ծնունդը ասոնց գրողին մէջ. եւ կարելի ալ չէ որ նա կարգացած եւ ներշնչուած չըլլար Նիտրիոյ մեծ խորհողէն, ինչպէս եւ Եփրեմ Խուրին Ասորիէն։ Եւ ստուգել՝ բոլոր մարդկային այն խորհուրդները, կիրքերը, ներգործութիւնները եւ վարդա-*

պետականները, զորոնք Եւագր յունական նրբամտութեամբն իմաստասիրած է իր Ընդդէմ պատասխանի առ դեւան ճառին եւ Վեցհարիւրականերուն մէջ, նոյնը արթունն եւ զուարթունը Գրիգոր՝ բանաստեղծօրէն խտացուցեր է – իր տեսակին մէջ եզական – աստուածային Ողբերգութեան մէջ, իբր ի խնկանոց սրտին. եւ Բան Զ.ի երրորդ եւ չորրորդ պարբերութիւնները՝ այդ ամենուն այլաբանական ուրուագիծը կը ներկայացնեն մեզ՝ ըստ հոգեգրողին Գրիգորի, զոր կը բարգաւաճէ ամբողջ գրքին մէջ։ Իսկ Խրատներուն մէջ կընանք ըսել՝ որ Գրիգոր աւելի բացորոշ եւ դրական ոճով ներկայացուցեր է Եւագրի “Արդիւնաւոր եւ գիտնաւոր” ճառերու հրահանգները։ Եւագրի քով (գէթ ըստ մեր բնագրին) յիշեալ ճառերէն վերջ եղած է Նիկիական հաւատոյ դաւանութիւնը. իսկ Նարեկացին՝ ընդհակառակն՝ զայս դրած է իբրեւ նախկին հիմունք իր տալիք տեսական եւ գործնական խրատներուն։ Գրիգոր եւս՝ համաձայն Եւագրի՝ եռամասնեայ կը համարի հօգին՝ (ըստ կարողութեանց կենդանական անհատին) “ունելով բան, ցատումն եւ ցանկութիւն՝ արարչաստեղծ հրամանաւ եւ դրութեամբ. որով ուղիղ բանականին վարեալ՝ ոչինչ ի վերնոցն վերջանայ նմանութենէ. եւ իւրաքանչիւր սոքա ունին ինքեանց յատուկ առաքինութիւնա։ Եւ է բանականին առաքինութիւն՝ խոհականութիւնն, եւ ցամառականին՝ արիութիւնն, իսկ ցանկականին ողջախոհութիւնն։ Եւ խոհականին գործ է խորհելն եւ ընտրել զլաւն ի վատթարէն. իսկ արիութեանն՝ զառ ի խոհականէն ընտրեալն՝ քաջապէս եւ արիաբար կատարել. իսկ ողջախոհութիւնն՝ ըստ ընտրութեան եւ կատարման ի սէրն որ առ Աստուած բորբոքել”։

Երկուքն եւս, այսինքն թէ Եւագր եւ թէ Գրիգոր, ասոնցմով մարդս երեքպարսպեան աշտարակներով ամրացած քաղաքի մը կը նմանեն, որուն բանն՝ է կառավար, զգայարանները՝ իբրեւ պատուհաններ, ուսկից ներս կը խուժեն հրապոյրք եւ փորձութիւններ,

եւ կ'ընդդիմամարտին ներքին մարդոյն: Ահա հակընդդէմ այս խորհրդոց եւ լաւութեանց մանրամասնութիւնքն են որ ի հանդէս կը բերուին երկուստեք, եւ հոգեշահ հրահանգներ կը տրուին՝ մարդը կատարեալ պատկեր ընելու Արարչին, եւ այլն: Չանց կ'ընեմ դնել նմանութեանց մանրամասնութիւնները» (էջ ձկ-ձկԱ):

ԻՔ. Հայ հանրագիտակ, խմբ. Հայր Մկրտիչ Պոտուրեան, Պուքրէշ, 1938:

«“Գրիգոր Նարեկացոյ վանից վանականի մատենագրութիւնք” ... Բ. տպագրութիւնը հոն (Վենետիկ) տեղի ունեցած է 1840-ին (535 էջ) որուն մէջ աւելցուած են “Բան խրատոյ վասն հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան՝ ի խնդրոյ նորին հարազատի Վարդանայ դիւանադպրի”։ (Դուրեան Եղիշէ պատրիարք կը գրէ թէ Գրիգոր Նարեկացի Վարդան անունով եղբայր ունեցած է եւ այս Խրատ Դասանութիւնը Նարեկացոյ չ'ընծայեր. ինչպէս եւ Մխիթարեանք զայն աւելի Գրիգոր Սկիւռացոյ կը համարեն») (էջ 560):

ԻԳ. Նորայր եպս. Պողարեան, Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, 1971:

«Նարեկացիի ծանօթ գրութիւններն են հետեւեալները, ամէնքն ալ հրատարակուած բազմիցս եւ շատերը արժանացած մէկէ աւելի թարգմանութեանց:

- 1. 977.- Մեկնութիւն Երզոց երգոյն, զոր գրած է Անձեւացեաց Գուրգէն թագաւորին (968–1003) խնդրանքով:
- 2. Ներբողեան Ս. Առաքելոց.- Գրած է Աղօթագիրքէն առաջ (Հմմտ ԶԲ, Բ.):
- 3. չ. 1000.- Պատմութիւն Ապարանից խաչին - Ներբող սրբոյ խաչին - Գովեստ Ս. Աստուածածնի: - Գրած է Մոկաց Ստեփանոս եպիսկոպոսին խնդրանքով: Ասոնց, ինչպէս նաեւ միւս ներբողնե-

րուն եւ գանձերուն աշխարհաբար թարգմանութիւնը տպուեցաւ Պոլիս 1955ին:

4. 1002.- Աղօթագիրք = Նարեկ.- Կը բաղկանայ 95 գլուխներէ, բաժնուած 367 հատուածներու: Արձանացուցած է գործակցութեամբ իր անդրանիկ եղբօրը Յովհաննէսի, “Նարեկայ մեծափառ եւ բարձրապատիւ ուխտի վանականի”։ Անոր մասին կ'ըսէ ուրիշ տեղ մը. «որ գիտնականն է եւ հանճարեղ իմաստասէր՝ քան զիս առաւել յամենայնի»։ Նարեկը կը համարուի հայոց հոգեւոր գրականութեան բարձրակէտը: Միջագային չափանիշով առաջնակարգ եւ անմրցելի աղօթագիրք մըն է այն: Նարեկի աշխարհաբար թարգմանութեանց մէջ լաւագոյնը կը նկատուի Թորգոմ արքեպս. Գուշակեանի հրատարակածը:

- 5. Ներբող Ս. Յակոբայ Մծբնայ հայրապետին:
- 6. Թուղթ “զոր գրեաց ի հոյակապ եւ յակնաւոր ուխտն Կճաւայ”։ - Թոնդրակեցիներու աղանդին մոլորութեանց դէմ զգուշացուցիչ խրատական մը: - Տպ. Բագմավէպ, 1893, էջ 59 եւ 113: Գիրք թղթոց, 1901, էջ 498–502:

7. Գանձեր, երեք հատ: Ա. Ի գալուստ Սրբոյ Հոգւոյն: Բ. Ի սուրբ եկեղեցի: Գ. Ի սուրբ խաչն աստուածընկալ:

8. Տաղեր եւ մեղեդիներ, մօտ երկու տասնեակ: Ասոնցմէ մէկ քանին յօրինուած են ժողովրդական արուեստով եւ կը ներկայացնեն բանաստեղծական բարձր արժէք: Արեւելեան աշխարհաբարի վերածուած են Արշաւիր Մխիթարեանի կողմէ եւ տպուած Երեւան, 1957ին» (էջ 157–159):

Ինչպէս կը տեսնենք, հոս ոչ մէկ ակնարկութիւն կայ Խրատ-ին: ԻԳ. Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան եւ այլ երկաւիւրօթիւն (Հագարամեակի հրատարակութիւն), Անթիլիաս, 2003: «“Խրատ Վասն Ուղիղ Հաւատոյ եւ Մաքուր Վարուց Առա-

քինութեան՝ գեղեցիկ գործին հարազատութիւնը վերջնականորէն ստուգուած չէ, եւ ոմանք զայն Գրիգոր Վարդապետ Սկեւոսցիի գործ կը համարեն: Այդուհանդերձ, շատերու կարծիքով Նարեկացիին է անիկա, եւ ուստի կը պահենք այստեղ, ինչպէս անիկա զրուած է Վենետիկեան վերոյիշեալ հրատարակութեան մէջ» (էջ 7):

ԻՆ. Հրաչյա Թամրազյան, Գրիգոր Նարեկացիին և նորպլատոնականութիւնը, Երևան, 2004:

«Այս խրատն ավանդաբար վերագրուել է Գրիգոր Նարեկացուն, չնայած Նարեկացիագետների մոտ տարակարծութիւնների տեղիք է տվել» (էջ 76): [Տե՛ս ծանոթագրութիւն թիւ 83-ը, էջ 396–401]: «Ըստ նորագույն, առավել հիմնավորված վարկածի, խրատն իրոք պատկանում է Գրիգոր Նարեկացուն» (էջ 76):

ԻԶ. Պողոս Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացիին եւ հայ միջնադարը, Ս. Էջմիածին, 1996:

«Դ. “Համառօտիք բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան”» (էջ 137): «Եվ ամենակարևորը՝ մեզ զբաղեցնող խնդրի տեսանկյունից նայելով Խրատին, անտարակույս, կարող ենք եզրակացնել, որ այն պատահականորեն, առանց լուրջ հիմնավորման է կապվել Նարեկացու անվան հետ: Իրականում այլ մատենագրի գործ է» (էջ 149–150):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Արդար գոհունակութեամբ կ'արձանագրեմ, թէ այս հատորով Խրատ-ին զբաբար բնագիրը, աշխարհաբարի վերածումը, անգլերէն թարգմանութիւնը եւ ուսումնասիրութիւնը ահալաւանակ դուրս եկան Հայ եկեղեցիի հայրաբանական հարուստ գրականութեան գանձանակէն:

Ձանազան բանասէրներու կողմէ յայտնուած կարծիքները արձանագրած եմ միայն եւ շատ քիչ անգամ խօսքս ըսած, յստակ այն պատճառով, որ տրամադրութեանս տակ չունենալով անհրաժեշտ սկզբնաղբիւրները, կարելի չէր վերջնական, նոյնիսկ ոչ-հանգամանաւոր, վճիռ տալ Խրատ-ին հեղինակային պատկանելիութեան մասին: Կը գիտակցիմ, թէ Ս. Գրիգոր Նարեկացիի վերագրուած այս Խրատ-ը քննականորէն ներկայացնելու համար շատ աւելին կը պահանջուի՝ յատկապէս անոր հեղինակած այլ գործերուն հետ ոճային բաղդատութիւն կատարելու առաջանդրանքով:

Անկախ օգտագործած աղբիւրներէս, այս հատորի ուսումնասիրական բաժինին համար, նամակագրութեամբ զիմեցի.

Ա. Մեսրոպ Մաշտոցի անուան մատենադարանին, Երևան, ուրկէ Բաբգէն Չուգասեան գրեց ինձի. «... Ձեզ հետաքրքրող խնդրի շուրջ հայտնում ենք, որ Գրիգոր Նարեկացու “Բան վասն ուղիղ հաւատոյ եւ խրատ վարուց եւ գործոց” գրութիւն վավերականութիւնը հաստատող տվյալներ ու աղբյուրներ մեզ հայտնի չեն: Նարեկացու “Ողբերգութեան մատեան”-ի գիտական-համեմատական

բնագիրը կազմողներից բանասեր Պողոս Խաչատրյանի բանավոր կարծիքով այդ գրությունը Նարեկացու գրչին չի պատկանում, սակայն պետք է դա եւս ապացուցել»:

Բ. Շնորհք պատրիարք Գալուստեանին, Կ. Պոլիս, որ պատասխանեց. «... Իսկ գալով ձեզի ղրկուած Նարեկ-ի վերջաւորութեան “Բան վասն ուղիղ Հաւատոյ...” գրութեան, արդարեւ թէ՛ Օրմանեան (Ազգ. Հտժ. 813) եւ թէ՛ նոյն Նարեկի նախորդ 1955-ի տպագրութեան մէջ (էջ 15) “իրաւամբ անհարագատ կը նկատուի”: Ամէն պարագային օգտակար եւ պիտանի գրութիւն մըն է, հոգ չէ թէ որու կողմէ գրուած լինի»:

Գ. Մխիթարեան վանք, Վենետիկ, եւ ստացայ Հայր Սահակ Ճեմ-ճեմեանէ Հետեւեալ պատասխանը. «... Հարցում մը ըրած էիք՝ խնդրելով լուսաբանութիւն մը, որու կը պատասխանեմ սիրով: Նարեկացիի “Խրատ վասն ուղիղ Հաւատոյ...” որ 1840-ին տպագրուած է մեր մօտ, պէտք է այլ տպագրութիւն մը ունեցած ըլլայ Յ. Նալեանի հրատարակութեան յաւելուածին մէջ, ի Պոլիս: Նալեանի հրատարակութիւնը ԺԼ. դարու գիրք ըլլալով՝ մենք չունինք. ունեցած օրինակնիս զոհ գնաց 1975-ի մեծ հրդեհին. դուք կրնաք ունենալ եւ ստուգել: Նալեան այդ հրատարակութիւնը կատարած է՝ Պոլսոյ պատրիարքարանի ձեռագիրներէն մին հիմ ունենալով: Գրութեան խորագիրը չըսեր թէ Գր. Նարեկացիի է. այլ “Սրբոյ վարդապետի յոքնեանեան մենաւորի Գրիգորի համառօտիւք բան խրատու՝ վասն ուղիղ Հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան, խնդրոյ նորին պարագատի Վարդանա դիւանադպրի”: Ձեզի կը մնայ, սիրելի եղբայր, ուսումնասիրել խրատին լեզուն, եւ ապացուցանել թէ գրութիւնը Նարեկացիին է կամ ոչ: Նմանապէս ստուգելի է թէ ով է “պարագատ”ն “Վարդան դիւանադպրի”, եւ թէ երբ ապրած է:

Մեր ձեռագրատան մէջ նոյն խրատէն ունինք միայն մէկ օրինակ, ընդօրինակուած մեր միաբաններէն՝ Հ. Յովհաննէս Ջօհրապեանէ: Օրինակութիւնը կատարուած է Պոլիս, գուցէ այն ձեռագրէն՝ որ Նալեան օգտագործած է իր հրատարակութեան համար: Ջօհրապեան իր ընդօրինակութեան վերջը՝ գրած է ծանօթութիւն մը, որու համաձայն այս ԽՐԱՒ-ը գուցէ Գրիգոր Սկեւոսցիի ըլլայ: Ջօհրապեան կը գրէ. “Ի թվականութեանս Հայոց ՌՄՆԳ, յամսեանն Մալիսի ընդօրինակեցաւ բանս խրատու, որ երեւի լինել Գրիգորի Սկեւոսցույ, հաւատարմութեամբ յերկրեալ ըստ գրչագիր գաղափարին, որ ընդ այլ պէսպէս քարոզս եւ բանս այլոց գրեալ ի մի տուի պահի ի պատրիարքարան հայոց որ ի Կոստանդնուպոլիս, ընդ 87-րդ թուով, յուժնուս կամ յինսուս ամաց գրեալ նօտրգիր”: (Ձեռ. Ս. Ղազարու, թիւ 1310):

Վերեւ իմ մէջ բերած խորագիրս, ուր յիշատակութիւնը կայ “պարագատի Վարդանա/յ/ դիւանադպրի”, առած եմ մեր այս յիշեալ օրինակութենէն:

Նալեանի հրատարակութենէն առաջ այս խրատը պէտք է օգտագործուած ըլլայ գերմանացիէ մը, որ ձեզի կը թողում ստուգելը: Մեր ներքին գործածութեան համար ունինք ձեռագրաց ցուցակ մը, ուր այս ԽՐԱՒ-ին քով կը նշանակէ սապէս. “Ի նմին ճառէ բերէ վկայութիւն յանուն Գրիգորի Նարեկացույն Աբրողեբ գերմանացի հեղինակ Արամեան գանձուն, որ բազմօք յառաջ քան զաւուրս Յակոբայ Նալեան տպագրեաց զգործ իւր”:

Այս բան կրցայ ստուգել այս ԽՐԱՒ-ին մասին, թողլով մնացածը ձեզի, որու համար սրտանց կը մաղթեմ յաջողութիւնս»:

Դ. Եղիշէ պատրիարք Տէրտէրեանին, Երուսաղէմ, որմէ պատասխան ստացայ:

Կ'ընդունիմ, թէ Խրատ-ին առնչութեամբ նախնական աշխատանք մըն է աւարտաճառս, որ, կը հաւատամ, թէ որպէս քրիստոնէական կեանքի ուղեցոյց կընայ իր օգտակարութիւնը ունենայ, եւ նաեւ որպէս նախաքայլ նկատուիլ հայագիտական ու հայրաբանական առաւել մանրամասնեալ ուսումնասիրութեան:

Որպէս վերջաբան կը կրկնեմ Յովհաննէս Թումանեանի մաղթանքն ու վճիռը. «Մի կոթող էլ կայ, որ թերեւս մի օր հայութիւնը կը բարձրացնի Վանայ ծովի ափերին, Նարեկայ ժայռերի վրայ, որ նա էլ երկնքին պատմի, “Ի խորոց սրտի” Աստծու հետ խօսի ու դէպի վեր ուղղի “Ձայն հառաչանաց հեծութեան սրտի ողբոց աղաղակի” ... Եւ կատարեալ կը լինի: Թող լսեն ե՛ւ երկինքը, ե՛ւ երկիրը: Եւ պէտք է լսեն, որովհետեւ այստեղ արդէն հայի լեզուն չի, որ խօսում է, բերանը չի, որ պատմում է, կրակուած սիրտն է, որ այրում է, երկիրը բռնած, տանջուած հոգին է, որ մոնչում է մինչեւ երկինք» (Ամէնուն տարեգիրքը, 1960, էջ 134):

CONCISE INSTRUCTION ON THE ORTHODOX FAITH AND VIRTUOUS AND PURE LIFE BY THE HOLY VARTABED AND MOST BLESSED MONK GREGORY

WRITTEN BY REQUEST OF HIS RELATIVE
CHANCELLOR VARTAN

1. Loving the Lord's instruction, who bestows upon all abundantly according to his benevolent and generous goodness, without reproach, for which he said: "*For everyone who asks receives, and everyone who searches finds*" (Mt 7:8).¹ He also superbly provided the intelligible bread of knowledge and wine of wisdom for those rational people, who were longing for them. Through the loud voice of preachers, he called them to the feast, as told by the author of Proverbs, and he dictated for us to do the same by saying: "*Give to the one who asks of you*" (Mt 5:42).

If it is right to fulfill the physical needs of the indigent people, to whom the Lord promised to give instead the kingdom prepared from the beginning of the world, then how much more praiseworthy is to fill up the souls of those who are poor in spirit (cf. Mt 5:3)? The soul is paramount, greater and venerable than the body, being the image of God, while the body is secondary and earthly. Actually, our Lord demonstrated this, because it is written that he only twice fed by bread the people who followed him, but he was always feeding them at the proper time by his teaching of the life-giving word, which is the food for the soul, according to the word that "*one does not live by bread alone but by every word that comes from the mouth of God*" (Mt 4.4).

---

¹ *Instruction* has quoted the biblical references by memory. I have identified and quoted them according to the New Revised Standard Version Updated Edition (NRSVUE) of the Holy Bible.

Likewise, by the parable of the wise servant he recommended to give food to his fellow-servants on time, and by the example of talents—about giving twice as much to the one who invested his talents, as well as to the one who did not invest his talents—he showed that it is necessary to give to the one who asks for it (cf. Mt 24:45–51, 25:14–30).

2. My dear², toward you I have not one but two obligations. First, because of the above-mentioned command of the Lord, which orders us to give to those who ask, and second, because of our blood relation and the fact of being reared together.

If I fail to do that, I fear from the loud voice of trumpets of prophets and apostles, one of them saying: “*Not to hide yourself from your own kin*” (Is 58:7), or the other saying: “*Whoever does not provide for relatives, and especially for family members, has denied the faith and is worse than an unbeliever*” (1 Tim 5:8). But beware and hasten to live out the things I say to you, like the diligent and faithful servant, who was watchfully waiting for his Lord’s return, because the apostle says: “*For it is not the hearers of the law who are righteous in God’s sight but the doers of the law who will be justified*” (Rom 2:13). As I would be condemned if I do not give as an ignorer of the Lord’s words, so you would be condemned if you do not follow by deed the words that you receive. It is said that the one who hides the coin of the Lord’s word, will be thrown into the external darkness, and so is said that the word uttered by those who deposited coins

² Refers to chancellor Vartan.

with bankers into the ears of people. Those who know the will of the Lord and do not act according to his will, shall receive a severe beating (cf. Mt 25:14–30). But he, who is the master of all storages of goods, and wishes everybody to be saved and reach the knowledge of truth, will grant us also the opportunity to act according to his good will as a faithful servant of the word of knowledge; the word, which is the bread from heaven as food for souls, and to distribute it to us through the law.

You³ should readily and favorably accept from the good sower, and give abundant fruit like a fruitful and fertile land, taking the fourth part of the seed of life (cf. Mt 13:1–9).

3. Now, let us begin from where it is worthy to begin with—from the confession of faith, which is the foundation and the root of all goodness. The Lord also set this as the foundation of the Church by saying to the first confessor, Peter, that by your confession you are like a firm and immovable rock and I will build my Church on this rock (cf. Mt 16:18)—that is all the believers and true confessors of the consubstantial and united Trinity. Also, the builder of the Church, Paul, says: You are “*built upon the foundation of the apostles and prophets*” (Eph 2:20), and like a skilled architect I laid the foundation of the faith in the Holy Trinity (cf. 1 Cor 3:10). Upon this the building of all virtues is beautifully erected.

4. Therefore, this is the confession of orthodox faith: To believe

³ In the Armenian text this ‘you’ is in plural, which refers to the noble descent of chancellor Vartan, and at the same time it invites all the readers of *Instruction* to adhere to the teachings of the author.

in God the Father, true essence, perfect being, uncreated, without beginning, beyond time, beyond reason, inconceivable, invisible, ineffable, unattainable, simple, inscrutable, immense, infinite, placeless, unembraceable, unalterable, unchanging, sublime, beyond being, beyond light, beyond expression. Not created by anyone nor created himself, nothing is before him, no one is equal to him. He is the beginning and cause of all, by begetting and by bringing about the procession of the consubstantial Ones,⁴ and by creating the creatures.

5. And his Only-Begotten Word and offspring beyond understanding: the form and radiance, representation of essence (cf. Heb 1:3), living seal, wisdom and power, having all the God-befitting designations of the Father, who essentially has these by having the same nature. God from God, uncreated from the uncreated, timeless from the timeless, life from life, light from light. Not junior to the Father though he is begotten, but as much as the Father is Father, the Son is Son, because the Father is the Father of the Son. If he had not been the Son, he could not have possessed Fatherhood, and the Son could not have been the Son without the Father. The properties of both are known by their relations with each other.

6. The Holy Spirit proceeds from the Father ineffably, not like the birth of the Son but proceeding out of the essence of the Father, as “*the Spirit of truth who comes from the Father*” (Jn

---

⁴ Here are meant the Son and the Holy Spirit.

15:26). He is consubstantial with the Father and glorified with the Son. He is the same in nature, united and equal to the consubstantial Ones and the things that have been said about the qualities of being uncreated, and the rest of qualities of the Father and the Son are also said about him. There is nothing superior or inferior inside the venerable Trinity but they are similar, equal, and alike in everything except the properties of Persons, and things that follow them—that the Father is Father, the Son is Son, and the Spirit is Spirit. One should not acknowledge or call the Father Son or Spirit, nor the Son Father or Spirit, and nor the Spirit Father or Son but the Father should always be called Father, the Son always Son, and the Spirit always Spirit of God.

7. Now they are distinguished according to their individual properties and attributes. Parenthood, begetting and procession, because the Father is never a begetting or a procession; the Son never begets nor proceeds; and the Spirit is never begotten or begets. Begetting is always proper to the Father, the being begotten is always proper to the Son, and procession is always proper to the Spirit, because as the Persons are unchangeable, so their attributes are. The Father is the cause and the beginning of the consubstantial Ones—by begetting and by procession. But anyone who thinks that the two consubstantial Ones were created in time, should know that they are without cause and without beginning, because they have the same nature as the One who everlastingly was the beginning and the cause of all things. Neither senior nor junior, not greatness and smallness, not uncreatedness and creation should be known in consubstantial Ones,

but except for their personal attributes they are equal and same in nature, divinity, uncreatedness, power, greatness, glory, honor, inaccessibility, invisibility, ineffability, wisdom, goodness, creation, providence. The Father is uncreated and the creator of intelligible and sensible beings; he is light and the creator of light, life and life-giver of all, wisdom and giver of wisdom to all, holy and sanctifier of saints, good and giver of goods, mighty and the empowerer of those who are empowered, perfect and perfecter of the perfect ones, full and filler of the needy, eternal and giver of eternal life, timeless and definer of times, because time and eternity, and all intelligible and sensible creatures subject to them came into being by his command, are governed and remain in indestructible firmness in and through him.

These briefly define the confession of the Holy Trinity. To them one must also add the mystery of the [divine] economy.

8. One of these unattainable Persons, begotten from the Father timelessly and incorporeal before the ages, consubstantial and of the same glory as the Spirit, by the consent and at the pleasure of consubstantial Ones, descended from his ineffable glory and infinite grandeur for the restoration of the effaced and corrupted image⁵ created by him. For this he did not apply his natural almighty power but utilized his immeasurable wisdom. Through the annunciation of the archangel, he dwelt in the womb of the Most-blessed and glorified Virgin Mary, which was cleansed by the Holy Spirit. From her nature he is clothed with the body to-

---

⁵ Refers to the corruption of human beings because of sin.

gether with the soul and mind, and as a perfect man and true God mixed the unmixable things into an unconfused union by a new and wonderful mixture. Because neither the simplicity of uncompounded and incorporeal essence of divinity was changed into material and compounded denseness of the body, nor the thick nature of the body changed into the thin and immaterial simplicity of divinity, but kept the properties of each nature without confusion, connecting them ineffably, above any natural mixture and union—one Son and one Lord Jesus Christ from two perfect natures. In the furnace of the fire-bearing womb the Most-ingenuous fused again our nature into the initial incorruption. And since mankind was corrupted not merely in part by sin but completely in his soul, body and mind, the Word clothed himself in all those, and connected them to himself so that he could by his innocence and incorruption turn the sinful humans into innocent humans, and the corrupted humans into incorruptible humans.

9. The Word bore all human spirit, except sin. This means that he felt hunger in order to give food for all the living; he felt thirst in order to give the water of life to his believers; he who is the rest for the believers, worked; he who watches over Israel with a sleepless eye, slept; he who wiped away tears from the faces of all, wept; he walked thirty years on earth, without revealing the glory of his divinity until reaching the full age.

Then the All-holy one, free from sin and not in need of purification, came to be baptized. He was baptized by the son of a

barren woman⁶, showing us the grace of purity. He was attested by the Father as the beloved Son and performer of his will, thus making us the adopted sons of the Father. He was revealed by the dove-like descent of the kindred Spirit, symbolizing the descent of the grace on us. He was led to the desert by the Spirit, fasted for forty days, defeated the Tempter, gave the grace of victory to us and taught us to defeat the Tempter by fasting. Catching the Haughty one and tying up the Giant, he then returned by his great power to take back his possessions, which were unlawfully seized by deception and not by strength. And then he began to spread out his doctrine and perform his miracles by which he recovered the entire pillage from the one who held them captive⁷ (cf. Mt 12:29, Mk 3:27, Lk 11:21–22).

10. At the consummation of all these, according to the prediction of the prophets, he voluntarily came to sufferings. Through his incarnation and sinlessness he cleansed our human nature and justified it before the Father, the angels and the supposed prince of this world—because this one did not find anything from his own in him (cf. Jn 14:30)—but the debt of the sins of our forebears remained in our nature, and this is why he gave his sinless body as an offering and sacrifice of reconciliation to the Father for the creatures and as a fattened calf and an innocent lamb he took away the sins of the world (cf. Jn 1:29).

And since it was not possible for the divine nature, which is

⁶ Refers to John the Baptist.

⁷ Refers to Jesus' full victory over Satan.

not subject to suffering and death, to undergo suffering and death, he clothed himself in the body subject to suffering so that the one who is not subject to suffering might suffer and the one who is not subject to death might die, and thus liberate those who are subject to punishment from condemnation for transgressions. It was not that one suffered and another did not, or one died and another remained immortal, but one and the same who was impassible in his suffering and immortal in his death.

11. Not only this, but being an infinite and incomprehensible nature, he was on the cross and on the right hand of the Father, in the grave and on the four-sided throne, in the lower parts of hell and above all heights, confronted by scribes and pharisees and praised by seraphim with the Father and the Spirit, his body in the grave and his soul in dark dungeon of hell, his divinity not separated from his body and soul. Divinely and sovereignly, he rose from the dead with the same body in which he suffered and died. He appeared to his disciples and confirmed their faith in the resurrection by his appearance, touch, talk and sharing of food. He ascended to heaven in the glory proper to his Father and sat at the right hand of the Father (cf. Mk 16:19), from where he never was departed. He promised to come again with the glory of the Father and with judgmental authority to truly raise all into eternal life and everlasting immortality, which now he had renewed by hope.

This is the summarized confession of orthodox faith of the salvific economy of the Only-Begotten Word according to the will of the Father and the Spirit.

12. But we should also know that though the name of faith is one, it is nevertheless divided into many parts.

The greatest and the first foundation and root of faith is the above-mentioned, and one should follow this, and believe in all the salvific mysteries given to us by God. That is to believe in Christ's universal Church, who by true and indubitable faith confesses the consubstantial and worshipped Trinity and the incarnate Only-Begotten as perfect God and perfect man; the impassible and immortal one, who suffered and died for us, rose and ascended into heaven and is seated at the right hand of the Father, and who will come again. All those who confess these, are considered the one Church of Christ, body and members of one head, Christ (cf. Col 1:18), as told by the apostle (cf. 1 Cor 6:15).

One should not, over small matters of ecclesiastical tradition, rend and divide with damning words the body of Christ procured by the cross and sufferings, and redeemed, sanctified and united to himself by his salvific blood.

13. We should also believe in holy baptism, which cleanses all sins. Those born corruptly of body are thus born incorruptibly as children of the Heavenly Father, into brotherhood with the Only-Begotten, communion with the Holy Spirit, and as heirs of the Kingdom of Heaven.

14. We should also believe in the body and blood of the Son of God offered on the holy altar, that they are the true body and

blood of Christ. He, who said that even if heaven and earth will pass away, my words will never pass away (cf. Mt 24:35), by the same word said this is my body and blood for the expiation and forgiveness of sins for those who partake them with faith and holiness (cf. Mt 26:26–28, Mk 14:22–25, Lk 22:14–20, 1 Cor 11:23–29), and although they be sinful, they are cleansed by confession and repentance, and they come to me by eating this true food. They dwell in me and I in them. Though they die bodily, they have the seed of true life in them, in the spiritual spring—which is the general resurrection—and will be renewed and bud in true and eternal life, not tasting forever the bitter death of souls.

15. We should also believe in the repentance of sins; that God, who loves humans, says: *“I have no pleasure in the death of the wicked but that the wicked turn from their ways and live”* (Ez 33:11) gave as soap for washing and cleansing of the Church. Though his first will was that we might stay in sanctity and justice in sinlessness, but as the creator of our nature he knows our weaknesses—that we are easy to slip and err, that we always veer down from the height of virtue, that we have a cunning and crafty enemy adept at evil-doing. That is why by his second will, as with his first will—according to his abundant mercy, non-malignant benevolence and great love, by which the loving Father sacrificed his Son for us, and the Only-Begotten sacrificed himself and the co-glorified Holy Spirit—gave us confession, so that those members of Christ who were rotten and polluted by sins, might be healed and reunited to the head, to Christ to whom

they belonged. That is why we should believe that no matter how enormous our sins, by repentance and confession, by tears and mercy, by fasting and praying, and other good deeds suitable for these, they will be whitened as snow, and if they are stained with blood as with an inerascible cochineal, they will become clean like a fleece (cf. Isa 1:18).

16. We should also believe in the resurrection of the dead and in the eternal judgment, which is the beginning and the root of all good deeds. We could not please God without it! If we are not secure in the hope of resurrection, how could we pursue the works of virtue? If we do not fear of judgment, how will we stop sinning? For if we, who believe in resurrection and expect judgment, are sinning everyday, what would we do if we had not the fear of judgment? Then we would perform all kinds of abominable sins: Murder, appropriation, lawlessness, robbery, fornication, sodomy, pride, envy, hatred, and similar various and manifold evil deeds.

That is why it is immensely important to believe in the resurrection and the judgment, so that as if having bridle on our mouths, we will repel the offence of the evil and advance in virtues.

17. We should also believe that the resurrection and judgment will not be only for souls, as some thought, but also for bodies; especially for bodies because soul is immortal. Death is nothing else but detachment of the soul from the body, and resurrection is tying them into an indivisible union. As they lived together in

this world in a good or bad course, similarly they will enjoy or suffer together. Nor as some babbled will another body be raised instead of the one, which died, but the same which died. For God is not unjust to punish or crown one for another, as told by the apostle “*each may receive due recompense for actions done in the body, whether good or evil*” (2 Cor 5:10).

18. Again, we should believe that the worthy ones will receive the Kingdom of Heaven and eternal life, because this makes the burden of law easy and the yoke of the commandment sweet, makes difficult things effortless, makes rocky paths smooth, makes narrow ways easy to go, and makes tight tracks broader than the spacious ones. This same belief vanquished the opposing forces of the body: It stamped out the fire, blunted the sword, fought the beasts, cut the fetters, thwarted the weapons, broke the bows, disdained hunger, disregarded nakedness, opposed the tyrants, assailed death, and defeated all the hostile powers that rose against it⁸.

19. You can find this proper order of faith in the universal confession of faith of the holy and ecumenical council at Nicaea that the believers, great and small, day after day offer up in various languages. For after professing the consubstantial and revered Trinity and the dispensation of the incarnation, they attach to this that “*We believe in one, holy, catholic and apostolic Church, in one baptism, repentance, remission of sins, resurrection of*

---

⁸ Refers to the faith of the saints.

the dead, eternal judgment of souls and bodies, the Kingdom of Heaven and life eternal.” This is the complete and flawless confession of faith, built on the foundation of the apostles and prophets.

20. However, there is no perfect salvation without deeds of virtue, because it is written that “faith without works is also dead” (Jas 2:26), as well as works are dead without faith. For the demons also believe, as told by the apostle (cf. Jas 2:19); not only do they believe but also tremble. However, without works they gain no benefit. Those who will prepare a royal crown to offer to the Heavenly King, and by which their head, Christ, will be crowned, they have to adorn the pure gold of faith with various precious stones of virtues, as told by Solomon. Referring to this, Paul says: “Like a wise master builder I laid a foundation, and someone else is building on it. Let each builder choose with care how to build on it. ... Now if anyone builds on the foundation with gold, silver, precious stones, wood, hay, straw” these are works: Gold is prudent wisdom, silver is rational virtue, precious stones are various good works, while wood, hay and reed are the evil deeds. Wood signifies dense sins committed by works, which is characteristic of the body; flexible and inconstant reed shows sins of chatter committed by tongue; easily grown hay shows the sins of prolific and sundry movements of mind. And Paul adds to these that “the work of each builder will become visible, for the day will disclose it, because it will be revealed with fire, and the fire will test what sort of work each has done.” For if it is gold or silver, not only will it not perish in fire but will become brighter

through purification, and if it had any mixture of rust, it will become clean and glitter. If it is wood, hay and reed, it will be easily consumed and eradicated. So that we do not think that with the work that is burned the builder will also be consumed and perish, he adds that “the builder will be saved,” and so that we do not think that the builder will live on in the real sense, he adds “but only as through fire,” meaning that the combustible builder also has immortality; that he is always burned and never dies (1 Cor 3:10–15).

21. Now, those who face various temptations on such beautiful, God-founded and apostle-laid foundation—which is not moved by the winds and does not collapse from the rains and does not fall down from the raising waters of the rivers (cf. Mt 7:24–25)—should erect their building with materials of spiritual and physical virtues, which become more radiant when coming close to the fire of the last judgement, and are not destroyed.

22. And since the rational person by being intelligible, akin to the heavenly creatures and an image of God is prior and more precious in every way than the body, it is appropriate first to adorn its parts with its own and natural virtues.

And since soul consists of three parts—reason [*բան*, logos], spirit [*ցասուն*, thymos] and appetite [*ցանկութիւն*, eros]—by the divinely established command and order, when it is governed with upright nature, does not fall short of imitating the heavenly beings. Each of these parts has its own virtue: The virtue of reason is prudence, the virtue of spirit is courage, and the

virtue of appetite is temperance. The function of prudence is to choose the good from the bad. The function of courage is to bravely carry out what prudence has chosen. The function of the good sense is to ignite in love of God according to that choice and its implementation, thus reinforcing the predominant virtues of prudence and courage in their natural faculties.

23. It is worthwhile also to see their proper arrangement. Reason is preferred as more sublime than the others and is like a prince and commander of the others, because its task is to rationalize, and according to that convey to both spirit and to appetite what is necessary to each of them. The work of spirit is to approve and implement the orders with courage, and to have command over appetite, so that it could keep the entrusted things whole and holy with commendable longing towards God and the divine commandments. Reason is sovereign, and none of the other two dominate over it. Spirit is dominated by reason and dominates over appetite. Appetite is dominated by spirit and does not dominate over anything.

24. This is also demonstrated by their position in our body. Reason is in the head and in the cortex of the brain and in the brain. As the head is the most sublime and is perceived as the first among the members of body, it is the king, the prince and the commander over the whole body, so reason, having its royal seat there, is able to dominate over the lower ones—spirit and appetite. Spirit is in the heart—lower than the head. It is dominated by reason, which is higher, and dominates over appetite, which

is lower. Appetite resides in the kidneys and in the lower organs of belly, that is why it is dominated by spirit, which is higher than appetite, and appetite does not dominate over anything, for there is nothing lower than appetite to dominate over.

25. This appropriate arrangement is seen in a wonderful and weighty parallel. God, being sovereign and king over all creatures, dominates over all of them, including man, but he is not dominated by anyone. God created man in his image and ordered him to dominate over all visible creatures who were under his jurisdiction, and in turn all the sensible creatures are under the jurisdiction of man, and they do not dominate over any other thing.

26. Now, as long as this arrangement is beautifully directed to us according to the natural order, everything takes place properly and according to the rules of the apostle (cf 1 Cor 14:40), and the orders of Lord's commandments are fulfilled without hindrance; thus, reason always contemplates divine things, according to the Holy Scripture: *"Keep these words that I am commanding you today in your heart. Recite them to your children and talk about them when you are at home and when you are away, when you lie down and when you rise"* (Deut 6:6–7), and according to the other saying: *"Their delight is in the law of the LORD, and on his law they meditate day and night"* (Ps 1:2). Additionally, every deed, either good or bad, we first think and then implement, and without thinking we do nothing. Therefore, anyone who thinks properly and honestly, in the same way

he carries out the work.

When reason implements its authority and acts wholesomely, then it dominates over spirit and commands to carry out all kinds of good works, and spirit, by submitting to all commands, carries out what is good with courage and heroism. In the same way, spirit, following reason, remains in the obedience of reason and dominates over appetite. Appetite, wholesomely following reason, does not rebel against the commands of spirit, but like a complying slave, obediently carries out all commands, and does not rebel against any of them, because no one is under its dominion.

27. Reason has also another part called justice, and this is the governor, the administrator and the judge of all parts because through it, as through a tool, reason directs all, keeping each part unflinchingly in its natural moves. Thus, reason is prudent, spirit is courageous, and appetite is chaste. Henceforth, nothing obstructs or blocks the will of God to be actualized in man. For this purpose, Lord gave us strength and requires implementation. Reason meditates upon the right and useful things, and justice distributes it to the subordinates, and they implement it without hesitation. Spirit is like a tamed beast, i.e., a dog, in the hands of prudence, because dogs have dual natural impulses—they love their lords, flatter them but are hostile to foreigners, and manifest savage and devouring behavior and action towards them. So is spirit, when keeps reason honestly and becomes a courageous and beloved implementer of everything that was fairly contemplated by reason, but with great outburst stands

against the alien thoughts and works, and drives away or severely devours them, thus not allowing them to damage any of the domesticated creatures.

28. Likewise, when the appetite is controlled by reason, it becomes moderation and love under the guidance of courage; it is unmoved by filthy desires and easily moved to the love and longing of all good things. By the assistance of justice, it orderly arranges the law of love, giving the greatest love to God, according to God's commandment, which says: *"You shall love the Lord your God with all your heart and with all your soul and with all your might"* (Deut 6:5). No one of the creatures can replace this, as David says about it: *"Whom have I in heaven but you? And there is nothing on earth that I desire other than you. My flesh and my heart may fail, but God is the strength of my heart and my portion forever"* (Ps 73:25–26). He wanted to be in God's presence like a thirsty man who longs for water, and added: *"You are my refuge, my portion in the land of the living"* (Ps 142:5). Amazingly, Paul shows splendidly the advantage of his love, because he boasts over all difficulties by saying: *"Who will separate us from the love of Christ? Will affliction or distress or persecution?"* (Rom 8:35), because *"for your sake we are being killed all day long"* (Rom 8:36). And since not only the bitter and difficult things are against God's love but also the easy and desirable ones, so he also adds them, and says: *"For I am convinced that neither death, nor life, nor angels, nor rulers, nor things present, nor things to come, nor powers, nor height, nor depth, nor anything else in all creation will be able to sepa-*

rate us from the love of God in Christ Jesus our Lord” (Rom 8:38–39). What he says is this: If anyone would torture and kill me with all kinds of torments to separate me from Christ’s love, I will endure all tortures and death with joy, rather than to be separated from Christ. And again, he says: If someone gave me the heaven and all goods in heaven, the whole earth and desirable things on earth, and not only this but even if there were things greater and more desirable than these, which we have not even see or hear about, and by means of them anyone would try to separate me from Christ’s love, I would despise and neglect them all as useless filth, and would choose Christ’s love.

29. This is followed by the second part of love—the one towards men, as established in the Law and Gospels, because after saying: “*You shall love the Lord your God with all your heart,*” he adds “*you shall love your neighbor as yourself,*” and then “*on these two commandments hang all the Law and the Prophets*” (Mt 22:37–40). Though it refers to two loves, allocating them to God and to the neighbor, but it is one, because it is love. The Source of all truth⁹ told correctly that all commandments are contained in love, because there is no commandment outside love, when one shows love towards God and men, which is fair, unblemished and without hypocrisy. When one loves God with all his heart, he despises everything which obstructs love of God—that is glory, wealth, honor, authority, property, father and mother, brothers, sisters, wife, sons and even himself, as the

⁹ Refers to Jesus Christ.

Lord said: “*Whoever comes to me and does not hate father and mother, wife and children, brothers and sisters, yes, and even life itself, cannot be my disciple*” (Lk 14:26). It is evident that those who truly loved God not only shunned worldly wealth and glory and paid no attention to their families and children, but also subjected themselves to various kinds of tortures and to death. The one, who has sincere and pure love toward his neighbor, does not think about or do anything evil to him, i.e., does not hate and envy him, does not deprive him or harm him, does not steal his property, does not plan to kill him, does not trample upon him, does not behave craftily towards him, does not lie to him, does not betray him even if he knows that his neighbor has caused great damage to him, does not brag on him, does not boast on him, does not fight with him, does not despise him, does not show enmity towards him, does not slander him, does not defame him, does not resent him, does not grudge him, does not insult him, does not complain against him (2 Cor 13:4–6), does not do any evil to him nor wants others to do any evil to him. He wishes his neighbor everything that is good and does as much good as he can. He wishes his neighbor to be healthy in body, virtuous in spirit, successful in all conditions of life—robust in physical goods, rich in honor, advanced in authority, glorified by everyone, prosperous in household. He wishes his neighbor to have a suitable wife, good-tempered and educated children, to be thoughtful, restrained in speech, so that he might be loved by everyone. If his neighbor is poor, he wants to satisfy his wants, if he is sick, he hastens with a cure, and if he is contrary, he tries to bear it as much as he can. He mourns with the

sorrowful and rejoices with the cheerful. There is no evil that he wishes for his neighbor and there is no good that he does not wish for him.

Not only this but *“love covers a multitude of sins”* (1 Pet 4:8) and hatred covers the multitude of virtues. Just as when a hated man seen doing good deeds will seem evil, so a beloved man seen doing wickedness will seem good. All these, and even more than these are said by the apostle as ingredients of love. Do you not see that everything taught in the Law, the Prophets and the Gospels is contained in love? That is why Christ told his disciples: *“By this everyone will know that you are my disciples, if you have love for one another”* (Jn 13:35). He did not say that the sign of being my disciples is when you heal the sick or give light to the blind or cure the lame or drive out the demons or raise the dead or move mountains, but when you love each other. The Lord knew that when they love God and their neighbor with true love, by this they fulfill all the commandments.

30. Therefore, as we showed above, when the soul’s parts keep this proper arrangement—so that the prince remains in the sovereignty—and the subordinate parts remain in obedience, all these good works are implemented without fault. Yet, if the proper arrangement is distorted and the slaves rise against the lords and seize the power and enslave the lords, i.e., appetite dominates over spirit, and spirit dominates over reason, everything gets confused and breaks down, and each of them is moved to their opposite direction. And according to this action, also the names get changed, and from that moment on they are not any

more prudence, courage, chastity and justice but foolishness, anger, and lawlessness, because reason does not think what is right, neither spirit fights against the evil, nor appetite purely longs for God and godly things. And the justice is no more their leader, overseer and governor but, displaced from natural to unnatural, is badly destroyed according to the word of Proverbs: *“Under three things the earth trembles: ... A slave when he becomes king, and a fool when glutted with food and a maid when she supplants her”* (Pr 30:21–23). For the slave spirit ruled over the prince reason, the maid appetite became the heir of the mistress courage and the felonious foolishness was filled with the food of vain thoughts of falsehood, through which all the good shifted to the bad, and the deceived prince, who became the slave of vices, thought all kinds of conceit.

31. This is the unjust judge in the city of our nature of whom our Lord is telling in the Gospels *“who neither feared God nor had respect for people”* (Lk 18:2), because he takes decisions without the Lord and judges without justice. That which according to nature should deliberate in the laws of God, wanders in all evil thoughts. And since his nature is shallow and capricious and prompt, rapidly rushes into multitude of abominable and filthy desires; he becomes defiled by caprice and drives his senses into vices. His nature, being invisible, he is not ashamed of men. Even when he is among a multitude of people, he is moved according to evil inclination to all kinds of vices and commits works of unrighteousness, though not by his body. That is, he willfully dishonors the one whom he had hated, robs his proper-

ty, deprives him of his fame, topples his reign, puts him in an inextricable confinement, fastens him in stocks (cf. Job 33:11) and dismembers him. When all these seem not enough, he puts him to harsh and virulent death. This is what the Son of Thunder means when he says: “*All who hate a brother or sister are murderers*” (1 Jn 3:15), even if he kills not by his body but by his will and inclination. And this is half the killing, because man is a soul and a body, and the soul being greater than body thus he killed by soul. As body kills in deeds, so soul kills by will and inclination.

32. And if he is ignited with vicious desire towards anyone, he goes unhindered and commits adultery with this person, even if the provoker is in the middle of a crowd and adultery is physically impossible for him. Nothing stops him—not the remoteness of place, not the travails of the road, not the mountain in a blizzard, not the hot valleys, not the spacious sea, not the walled cities, not the fortified castle, not the invincible tower, not the locked doors and not the fear of the guardians, but ignoring all these, he fearlessly reaches the object of his lust and commits the filthy desire. This is what the Lord told about when he said: “*Everyone who looks at a woman with lust has already committed adultery with her in his heart*” (Mt 5:28), i.e., in his soul. Likewise, if a woman desires a man she commits adultery in the same way, and everything said about a man, may also be said about a woman. As we said about murder, likewise we say about adultery because it is the half of adultery committed not by body but by soul. Similarly know also that the movements of mind towards

all kinds of sins are quick and easy to perform. And since their performer, being invisible to men, is not ashamed, also he does not fear God for his wanton and foolish lust. Therefore, the reason for all sins is the aberration of reason and its non-selective recklessness, and when the one was prince and ruler over the others is thus restrained by slavish passions, then the others follow its delusive choice, because everything, good or bad, is first contemplated and then committed.

33. Spirit’s power is reverted and degenerated because the one, which bravely faced the foreigners, that is Satan and his evil partners, now arms itself against the domestic members, that is against all philanthropy, and turns its indignation especially against its kindred and brothers, and attacks them furiously. Their indignation is like that of the snake, Satan, vipers and asps, that is like Satan’s demons, because they have sealed their ears against snake charmers (cf. Ps 58.4–5), that is the prophets, the apostles and the doctors of the church. They do not want to take the prescription of repentance from the wise physicians and be cured. Such as these cannot bear even the least enmity but when they encounter from anyone a word of dissent or disregard or rebuke, immediately they get ignited like wild beast cubs. They cry, show hostility, reprove, curse, dishonor, and like madmen do not know what they speak. Anything that their deluded mind brings forth, they express with their tongues like cubs of bloodthirsty beasts held in a cage, and during the daring attack they spit out the poison together with their words. They insanely move their hands and legs to strike, and often to murder. In ev-

everything they resemble the demon-possessed, and they are even worse than the demon-possessed, for while those act involuntarily, these act voluntarily ignited by lust. Those, to whom they have enmity they utterly hate, bear grudges forever, envy, accuse falsely, lie cunningly in ambush, prepare snares by word and by works in order to topple them down from glory, honor, power and prosperity. Nothing is more desirable for them than seeing the hated ones in wretchedness, and nothing is harder than seeing them happy in anything. They do not feel sad as much in their misery than in the happiness of the others. As much as they can, they move all to enmity towards them, and want all others to hate them. This much and more than this is the hatred and envy of those who get angry in a disordered way.

34. When appetite is diverted from beautiful chastity and love towards God and neighbor, it shiveringly wanders in the longing of all material things. Being fallen from the natural and chaste love, it is led to filthy licentious lust by bad desires. Not only by longing but also by accomplishing the destructive act, and not only in natural ones but also in unnatural ones, as the apostle says: *“In the same way also the males, giving up natural intercourse with females, were consumed with their passionate desires for one another. Males committed shameless acts with males and received in their own persons the due penalty for their error”* (Rom 1:27). That is, the burning of fire and brimstone from heaven, rained through fiery clouds descended in a new fashion according to the new fervent desire, as brought from an eternal and ever-burning flames. The Apostle condemns

not only the males, but also the females, saying: *“Females exchanged natural intercourse for unnatural”* (Rom 1:26).

35. I leave off further mention of the things that are even more odious and unnatural and external to nature—those who indulge in bestial and vile behavior. Animals and beasts, though having unrestrained and loose nature—because they are not within the limits of laws and are not under the threat of danger or torment but only the natural laws that were put in the nature—nevertheless follow the natural law that was placed in their natures at creation so that the animal species never go outside their own kind for intercourse. The horse does not turn to cattle, nor the cattle to sheep or to other alien species but each kind of animal turns to its species, and that not immoderately, but only according to determined time breeding by the command of the Creator, who said: *“Multiply and fill the earth”* (Gen 1:28). And these creatures lack reason and wisdom to avoid evil by contemplation and choice, because they follow only the natural law. But although humans are honored with reason and wisdom—each of these being sufficient to keep them within the limits of righteous action—they abandon everything and become more foolish and loathsome than animals.

I observe silence about more abhorrent and repugnant things that those imprudent people are committing, that I am aware of and heard of, but I do not want to make my observations more detestable in case a chaste man might hear them and be disgusted. I leave that for those who are better informed about them, for these matters are common knowledge.

36. Now, all those who stray away from the true longing and love towards God and all godly things, instead bind their love and aspiration to all corruptible and volatile material things, exchanging the love of true life for vanity: The incorruptible for corruptible, unchangeable for changeable, heavenly ones for earthly ones. For them, sweet is the richness of perishable things—glory, honor, wealth, gluttony, drunkenness, extortion, greed, lawlessness, plunder, and pursuit of idle talk of all things vain.

37. The justice is turned into lawlessness, and that which is supposed to lead to best things and manage the parts, now becomes the manager and leader of the opposite.

This much and such kind of disorder among good things and order of evil things in personal parts comes from straying from natural things and pursuit of unnatural things.

That is why one has to control all parts with great caution and vigilance, so that he could adorn his rational soul, which is the image of God, with its own virtues, through which it will shine in the original luminous shape and wonderfully display in himself the likeness of the prototype. This way he becomes temple and dwelling of the ubiquitous essence, according to the saying: *“I and the Father will come to them and make our home with them”* (Jn 14:23).

38. Now, while we arranged virtues in pleasing order, we must also follow them up with physical beneficence so that, *as told by*

the apostle, who says that the man of God may be proficient, equipped for every good work (cf. 2 Tim 3:17), because as the soul is adorned by its parts, so the body shines with senses. There are five senses: Sight, sound, smell, taste, touch. I should first tell what the senses are, and then adorn their specific functions.

39. Sense is that which according to its ability takes external stimuli, and feels and recognizes them. As the eye, receiving the light, feels and recognizes and is illuminated, and feels and identifies everything that sees through the light; the ear, receiving the sound of voices, feels who is uttering the voice; the sense of smell, receiving reactions of different odors, feels, understands and distinguishes one from another; the sense of taste, receiving the taste of different foods and drinks—sweet and bitter, fatty and spicy—feels the reaction of each of them; the sense of touch feels and distinguishes by touching the big, smooth, hard and shiny ones. This is why they are called senses.

40. But these are like doors in the house of the body—entrance from outside and exit from inside for everything that is good or bad, *as told by* the prophet, who says: *“Death has come up into our windows”* (Jer 9:21). As we bring in every good and honorable thing through doors, and through the same doors we discharge everything unnecessary for the house, so all spiritual riches by which the rational spirit is enriched abundantly in the likeness of the akin spiritual beings, let us bring in through the doors of senses with each reaction. Yet the rubbish of earthly

desires and lowly love, which is the seed of the enemy who sows tares (cf. Mt 13:24–30), we should drive it out as harmful and deadly. For instance, we do not always close the doors of our house, because for if we kept them always closed, we could not gather useful riches, and the house would not be suitable for us to dwell in. Also, we do not always keep the doors of our house open, because it would be an entrance for enemies and treacherous thieves and robbers, and we can suffer destruction and loss of property. Instead, in a proper time, according to need, we open and close the doors of our house, following the admonition of the wise man, who defined hour and time for everything under heaven (cf. Eccl 3:1–8), so we must not always keep the doors of our senses closed; otherwise, why they were put in our nature, if they would always be closed? The function of the eye is seeing and the function of the ear is hearing; likewise functions of other senses according to their definition. They are useless if they do not do what is natural for them, and we must open them in a proper time for gathering good things, and close other times for blocking the entrance of harmful things.

41. What I say is this: One has to close his eye on shameful gazes, and not to examine the beauty of a female or a male with unchaste desire and voluptuous yearning, because through that lust—as from a strong archer—he would receive arrows of strikes of severe wounds in his soul by which he dies an immortal death, because with the vicious look he portrays the filthy deed—commits adultery according to the Lord’s command: *“Everyone who looks at a woman with lust has already committed adultery*

with her in his heart” (Mt 5:28). As told by the apostle: *“The sexually immoral, adulterers, male prostitutes, men who engage in illicit sex will not inherit the kingdom of God”* (1 Cor 6:9–10). I leave the ferocious and beastly atrocities that are unnatural.

42. One must close his eye against malice towards neighbor when he sees him enjoying some success of life—house and children and property, authority, honor, glory, good name, love, and acceptance by everybody. The malicious person seeing all these is wounded as with a sharp sword and is boiled with envy. He prefers to suffer severely than to see his neighbor in such a glory. Many draw up deadly snares for those to whom they have malice. We have many proofs about this in the Holy Scripture—sins and death entered into the world from envy, because the malicious devil could not tolerate our ancestor’s display of noble glory, and so approached him with the delusion of deception and offered him taste of death (cf. Gen 3:1–6). The killing of his brother by Cain was due to nothing other than that he could not endure to look at the favored offering of Abel (cf. Gen 4:2–8). Also, the brothers of Joseph, envying desirable revelations of his dreams, wanted to kill him, and then sold him to foreigners (cf. Gen 37:12–28), as the Lord was also betrayed into tortures and death. Furthermore, whence arose the multiple tricks of Saul to kill David, if not from the fact that he saw how he was loved and honored by people, and was hearing from the dancers that David killed tens of thousands (cf. 1 Sam 18:6–9)? What was the erecting of the cross by Pharisees and hanging on the wood the Lead-

er of Salvation who came to ascend and glorify them, if not the failure to endure the manifold wonders and luminous teaching of the Life-giver and the glory and honor that he had among people? Though he came with the purpose to die and to take away condemnation from the human race by his death, yet they, suffocated by malice of envy crucified him (cf. Mt 27:35).

Hence, it is necessary to close the eye for such malice so that it would not accept the penetration of the look, which blinds and kills the souls.

43. However, one has to open his eye readily to good and useful things and to clean every stain of vice that is blocking the beautifying vision, so that he could look and see the wonderful works of God by which he can reach delightfully the knowledge of the Creator, as told by the apostle, who says: *“Ever since the creation of the world God’s eternal power and divine nature, invisible though they are, have been seen and understood through the things God has made”* (Rom 1:20).

Now, David says: *“The heavens are telling the glory of God”* (Ps 19:1), and he yearns strongly for illumination of his eye to look at such wonders by saying: *“Open my eyes, so that I may behold wondrous things out of your law”* (Ps 119:18), and: *“Give light to my eyes, or I will sleep the sleep of death”* (Ps 13:4), and: *“Turn my eyes from looking at vanities”* (Ps 119:37). After this, with boldness and pride he says: *“My eyes are ever toward the Lord”* (Ps 25:15) and *“I keep the Lord always before me; because he is at my right hand, I shall not be moved”* (Ps 16:8)—that is, with the eye of the mind I saw God always near me and at

my right hand, and from his vision I was afraid and moved in reverence to not commit sin. This happens not only to David but also to everybody because when one believes that God is near and sees him, how can he sin? Thus, the Son of Thunder says: *“No one who abides in him sins”* (1 Jn 3:6), because when someone is close and sees anybody else, does not do any evil—that is, does not commit adultery, does not steal, does not kill, and does not do anything like those; then how much more, when he believes that the Creator, the Judge, the Revenger, and the Giver of rewards is close, does not cease to do evil? Knowing this, David says: *“My eyes are ever toward the Lord”* (Ps 25:15). God himself was saying through the prophet: *“Am I a God near by, says the Lord, and not a God far off?”* (Jer 23:23), and Elijah, his ardent follower, always considered himself in Lord’s presence (cf. 1 Kgs 18:24).

44. God not only notices the works of body but also the movements of mind, as told by David, who says: *“You who test the minds and hearts, O righteous God”* (Ps 7:9), or elsewhere: *“For the Lord does not see as mortals see; they look on the outward appearance, but the Lord looks on the heart”* (1 Sam 16:7). God does not only see what the heart thinks, but also those that are not yet thought or done, as told by the Psalmist, who says: *“[LORD] you are acquainted with all my ways”* (Ps 139:3). God not only sees them but also keeps a record, according to these words: *“[LORD] in your book were written all the days that were formed for me”* (Ps. 139:16). Now, man must deem such an Observer close to him, and then he would not sin.

45. Again, one has to open one's eye to see the creatures, and to see the wonderful works of God, and together with the bodily eyes to open the eyes of mind for seeing wisely the wonders in the creatures that David saw and said: "*When I look at your heavens, the work of your fingers, the moon and the stars that you have established*" (Ps 8:3). This means to look at the height and width of heavens, brightness of luminaries and beautiful order, and all those things that follow: clouds, rain, winds, snow, frost, hail, soil, plants, sprouts, birds, sea, fountains, rivers, and why list one by one—all that came into being. And from these we have to know the greatness and wisdom and overwhelming power and goodness of God (cf. Rom 1:19–20) that all these he created for us. What is more wonderful than this is how God, by his providential power, rules over all and keeps them in imperishable firmness (cf. Col 1:17), because this immense weight of the world—the earth and the sea—does not have any foundation, firmness, columns but all these are established on nothing and are actually founded on God's command; *as told by the apostle: God "sustains all things by his powerful word"* (Heb 1:3).

46. Therefore, we have to open our eye on these and similar things, see and know the unreachable power of God, his wisdom and greatness, because heaven and earth and all the creatures in them tell of the infiniteness of God, according to the word: "*The heavens are telling the glory of God*" (Ps 19:1). From this visible inexpressible creation, we have to move our minds and tongues to glorify God, and on behalf of all creatures praise the Creator.

Looking at these, Ananias and his friends were calling all creatures to bless God, saying: "*Bless the Lord, all the Lord's creation*" (Dan 3:57 [LXX and Classical Armenian Bible]) and carrying on they were saying that the heavens and everything in the heavens, and the air and everything in the air bless God (cf. Ps 148:3–4). Not that they can praise God, because they are not rational and lack wisdom but humans, as mindful and rational ones, seeing the wonders in them, glorify the Creator.

Not only in such wonderful and surprising images are those who examine wisely glorifying God but also from those images that seem to many as causes of evil, because those who have open eye of body and spirit, benefit greatly from these that cause harm to those who are blind in spirit. This is like physicians who very often take medicines from harmful things—for instance, from snakes they take means to dissolve them—while from other lethal medicines they take deadly potentials.

47. If you would like, I will confirm my words from the following events that have taken place and have been recorded: In the city of Antioch there was a harlot named Pelagia known for her beauty, and the fame of her beauty was spread not only in the city but also throughout the region. Many lustful young men were coming to her from everywhere. Once she was going out of bath, clothed in fine linen and purple, her neck and neckline and also nearly all parts of her body adorned with gold, pearl and precious stones, eyes painted in black, cheeks in white and red, anointed with perfume; and she was marching in an insolent manner through the city, being honored by these multitude of lustful youths. Mean-

while a bishop, named Nonnos, was sitting with his clergy in the hall of the church, which was on the way by which the harlot was passing. Many chaste clerics were turning their faces from this scene but the bishop was staring at her, so that many people standing there were gossiping in their minds that he is looking too long at the beauty of the harlot. But suddenly the saintly bishop burst into tears and was weeping bitterly. Those who stood by and gossiped about his glances, asked: "Why was this man staring at the beauty of the harlot and what does his weeping mean?" The bishop, still weeping, answered: "Woe to me, my sons, because I saw this woman, who adorned herself with different decorations at the best of her abilities; and she did this for those possessed and sinful young men in order to please them and to move their desire to have intercourse with her. Yet, I became a bride for the heavenly bridegroom, who, for the sake of unspeakable holy love that he had for me, from his sublime height bowed down to my filthiness, and bought me by his cross and his blood from the slavery of sins, washed me by the sanctifying basin, adorned me by the gifts of the Spirit, gave me his beautifying commandments and taught me how to adorn all the parts of my spirit and body by them, so that by his unspeakable love he could dwell in me and I in him. Yet I, according to the Proverbs, returned to my vomit (cf. Pr 26:11) and wallowed in the mud from which I was washed, stained with sin the adornments of grace that I received from him, did not hurry to wash again myself by the water of repentance, and be dressed by keeping the commandment in order to please the heavenly bridegroom, who loved me and gave his life to save me." Listening these words, they were amazed at the vigi-

lance of his mind and purity of his spirit, and glorified God.

Do you see that the vigilant and intelligent people benefit from the harmful things but lazy and indolent people very often are impaired even by useful things?

48. Now, the first door of senses was well closed and well opened. But it is necessary to close also the second one against all deadly and ruinous things, because as the eye by vision is led astray to evil and moves the whole body to collaboration, so the ear is corrupted by hearing and, receiving corrupting news, deposits it in the vessels of heart like a spark concealed in the straw that at the proper time, ignited from a wind, flares up in burning flame.

This is the initial sin, because before everything Satan by means of the serpent approached the ear of our foremother and spilled there the bitter poison. She died by that poison and became the cause of death for those who were born from her. Now, the first entrance of the unclean desire is the following: When people who lust after each other hear from each other soft and sweet words, which penetrate the soul like a double-edged sword and enslave them with the rope of desire, leading them to sin.

49. To these is also fused the words of evil mediators, who between two persons carry back and forth words of devastation, as the serpent did between Eve and Satan. This is more than adultery, because it expels us out of the Kingdom of Heaven and makes us inheritor of hell. But the foremost cause driving us towards sin is the desire of the flesh, the provocation of Satan and

the inflaming of the man in the abhorrent sins. What motivation has the lawless mediator to cast people into this severe sin, when he has no natural drive to do so?

Therefore, according to both transgressions that were the cause of sin, the lawless instigator will receive much more punishment as retribution on the day of judgment in the burning fire of the hell.

50. Again, through the ear the evil communications and lawless deeds are heard—robbery and partnership in crimes. From such things the Proverb teller warns us to stay away, saying: *“My child, if sinners entice you, do not consent. If they say: ‘Come with us, let us lie in wait for blood; let us wantonly ambush the innocent; like Sheol let us swallow them alive and whole’”* (Pr 1:10–12), and further advising us: *“My child, do not walk in their way; keep your foot from their paths”* (Pr 1:15).

Also, slander about other people gets into the heart by means of unrestrained tongues and unbolted doors, which, as instruments of Satan, dispense their poison to the ears of others, move them to anger, hatred, blasphemy, malice, enmity, slander, betrayal, treason, defamation, laying in ambush, murder, and similar wickedness.

51. Again, here is another sin of the ear: When someone, not through an intermediary but directly suffers from anyone’s enmity, rebuke, contempt, blasphemy, extortion, plunder, damage, and trampling.

Against all these, as well as against the above-mentioned

ones, one must close the ear and never allow anything to enter so that he does not fall into the above-named perdition because such vices eat up the soul like gangrene. Instead, one must envy with a good desire like David, who says: *“I was silent and still; I held my peace to no avail”* (Ps 39:2). For he who wants to save his soul either does not hear from the beginning, or even if he hears does not get angry, does not recall and answer back.

52. One must open widely the ear of mind to the following: The word of faith and God’s commandments spoken according to the Law and the Prophets, and the evangelical and the apostolic teaching. One should listen to the Law, that says: *“The Lord is our God, the Lord alone. You shall love the Lord your God with all your heart”* (Deut 6:4–5), and: *“You shall love your neighbor as yourself”* (Lev 19:18), and: *“Honor your father and mother. You shall not murder. You shall not commit adultery. You shall not steal”* (Ex 20:12–15). And the Prophets, that say: *“Depart from evil, and do good; seek peace, and pursue it”* (Ps 34:14), and: *“Wash yourselves; make yourselves clean; remove your evil deeds from before my eyes; cease to do evil; learn to do good; seek justice; rescue the oppressed; defend the orphan; plead for the widow”* (Isa 1:16–17), and: *“Is it not to share your bread with the hungry and bring the homeless poor into your house; when you see the naked, to cover them and not to hide yourself from your own kin?”* (Isa 58:7). And the Holy Gospels, that say: *“In everything do to others as you would have them do to you, for this is the Law and the Prophets”* (Mt 7:12), and: *“Love your enemies and pray for those who persecute you”* (Mt

5:44), and: *“If anyone strikes you on the cheek, offer the other also”* (Lk 6:29), and: *“Store up for yourselves treasures in heaven”* (Mt 6:20), and: *“If you lend to those from whom you expect to receive payment, what credit is that to you?”* (Lk 6:34). And the apostles, who say: *“Put away from you all bitterness and wrath and anger and wrangling and slander, together with all malice”* (Eph 4:31), and: *“Do not let the sun go down on your anger”* (Eph 4:26), and: *“Put to death, therefore, whatever in you is earthly: sexual immorality, impurity, passion, evil desire, and greed (which is idolatry)”* (Col 3:5), and: *“Clothe yourselves with compassion and patience”* (Col 3:12), and: *“Rid yourselves, therefore, of all malice and all guile, insincerity, envy, and all slander”* (1 Pet 2:1), and: *“Love one another”* (1 Pet 1:22), because *“love is from God; everyone who loves is born of God and knows God”* (1 Jn 4:7), and: *“Let us love not in word or speech but in deed and truth”* (1 Jn 3:18). Likewise, are the other redeeming and life-giving commandments that are innumerable.

Again, we must open our ears to everyone, who asks for material things or spiritual admonition to satisfy his needs, which is greater and more beneficial than satisfying the needs of the body.

And thus, let opening of your ears will be according to God’s will.

53. Also, close your organs of smell against all pleasant and vicious odors, which usually are found by lustful ones because they fashion all kinds of fragrances to use on their bodies and garments in order to arouse the lustful desire, by which they shake the firmness of men’s self-restraint through feminine

wiles cast down from the heights of steadfast manly constancy. Rather you should open the same organs to receive Christ’s fragrance which he spread over the world through apostles, and about this Paul says: *“Through us spreads in every place the fragrance that comes from knowing him”* (2 Cor 2:14) and *“we are the aroma of Christ to God among those who are being saved and among those who are perishing”* (2 Cor 2:15). Because those who liked the repugnance of vicious odor more than the life-giving one, it caused them their death, condemning them for being lacking desire for God. But those who despised this abhorrent world out of love for the true One, for such he was the cause of life in a manner fitting a lord. The beautiful bride, who also longs for this, declares in the Song of Songs: *“Your name is perfume poured out; therefore, the maidens love you”* (Song 1:3), and with blameless love they attracted to your life, and by uniting to your life they became alive for the eternal immortality.

54. Those who want to communicate in holiness with the Most Holy must also close their taste against all harmful sensations.

Though God allowed the enjoyment of necessary foods, when he said: *“Just as I gave you the green plants, I give you everything”* (Gen 9:3), because as the Creator of all bodies he knew the weakness and the needs of the tongue, but he prohibited excessive eating to avoid gluttony. Through gluttony the fools greedily stuff their bellies; they do not know the limit of the nature that the food was given to living creatures for preserving life, strength and health in their bodies. Human nature, being fluid, does not keep the received things, that is why the spilled

waste needs to be filled again. Yet they, ignorant about this, think by gluttony they honor the belly, and although they believe that they do good not only for the soul but also for the body, they harm and subject the body to many diseases and often to death, and thus they are more foolish than the animals, because when they take the necessary amount of food and drink, they do not covet them with their eyes, even when they are plenty. But humans transform the means of life into the means of death by excessive eating. They endanger their body by diseases, and condemn their souls to eternal death, forgetting the lamentation of the apostle about them, which says: *“For many live as enemies of the cross of Christ; I have often told you of them, and now I tell you even with tears. Their end is destruction, their god is the belly, and their glory is in their shame; their minds are set on earthly things”* (Phil 3:18–19), that is, gluttony. Not without reason Paul calls the belly their god but truly, because honoring God is exhibited by worshipping him and fulfilling his commandments, while honoring the belly is shown from worshipping it. Now, it is evident that those who submit to belly more than to worship and commandment of God, have the belly as their god, whom they offer service. And truly he calls them enemies of the cross because the name of the cross is suffering according to the Lord’s word, which says: *“If any wish to come after me, let them deny themselves and take up their cross and follow me”* (Mt 16:24), because I, he says, during my bodily life, went the way of the cross and sufferings by which I entered into my own glory, and those, who want to follow me and be glorified in my glory, should go the way of the cross, which is narrow and strait. For

those who go the broad and easy way, which is gluttony and other bodily pleasures, they arrive not at life and glory but at sufferings and destruction (cf. Mt 7:13). The same thing the apostle reveals by saying: *“If we in fact suffer with him so that we may also be glorified with him”* (Rom 8:17).

55. What should I say about the drunkards? Drunkenness is a sin, which greatly exceeds gluttony in wickedness, because those who eat much, though they harm their soul and body as described above, yet they do not distort the rational wisdom by which we were distinguished from animals that lack reason, but our reason remains intact and retains its decision-making ability. But the drunkards spoil the reason, which is the image of the Lord, because they cannot think and act properly. They not only become equal to animals by this but also appear even worse than them, because though the animals are deprived of natural wisdom but possess instincts as required for the necessities of their lives—to choose what is useful, that is, to make decisions between nutritious and fatal food, to escape from devouring beasts, to keep distance from dangerous places and gorges, to go to cool mountains in the summer and in winter to descend to warm fields, and many such patterns which they reveal in their behavior. Not only this, but they also walk straight with their feet, and see correctly with their eye and hear quickly with their ear. But the drunkards lose not only rational wisdom and mental discernment, but they also do not have the animal’s properties, because cannot go straight with their feet but walk in a shaky way, they often fall down, and must be carried by others like a dead

corpse. Their eye does not see properly and cannot distinguish friends from enemies. Their ear does not listen directly and does not understand many words correctly. Their tongue does not move articulately to utter words. They do not use hands properly to work. Not to mention the thriftless and imprudent expenses that are spent for drinking, followed by regret. What more need be said? For many waste their whole livelihood in one hour.

And these are not the only damages caused by heavy drinking, for the drunkard is crazy and never knows what he says or does, his words give rise to quarrels, indignation, controversy, anger, outrage, fights, enmity, swearing, rebuke, despise, and defamation, and from these come blows and beating, and from these often murders follow, then prison and arrest, fines and seizure of property, cutting of limbs, deprivation of homeland and exile to foreign countries or death for death.

Do you see now that the drunkard is not only equal to animals but is even worse than pigs, dogs, frogs, and other horrible reptiles? And this is only according to the flesh, which is very insignificant and inferior compared to the spiritual punishments, because he is deprived of the Kingdom of Heaven together with the adulterers, the fornicators, the murderers and the other kinds of villains, and inherits the ever burning and extinguishable hell as told by the apostle, who says: *“Do not be deceived! The sexually immoral, idolaters, adulterers, male prostitutes, men who engage in illicit sex, thieves, the greedy, drunkards, revilers, swindlers—none of these will inherit the kingdom of God”* (1 Cor 6:9–10).

56. There are many of those, who not only by gluttony and drinking cross the border but also violate the fasting established by divine law. Some do this by eating prohibited foods, others with fish and oil. And they make pretext for it by saying that God is not angry with anybody for food, because he created it and gave it to us so that we could enjoy his abundant gifts and glorify him. They say: “It is necessary to keep the heart from all evil and not cause any harm to anybody, because divine commandments always teach us this.”

57. To these people we answer that he who ordered fasting, not only ordered to abstain from defiling the heart with wickedness or not to cause harm to our friend, but next to all these he also ordered to fast. So, keeping one commandment is not enough for rectitude.

Hear what the apostle says: *“For whoever keeps the whole law but fails in one point has become accountable for all of it”* (Jas 2:10). Now, as we feed the body not by one food but by all kinds of necessary food, so we must feed the soul, which is fed by God’s commandments—by all commandments, because the Lord not only said that a man lives by the word that proceeds from the mouth of God but also by every word (cf. Mt 4:4).

58. One may say that the prohibited food is only meat and everything that is made of meat, because it comes from animals but fish comes from water, oil and wine come from fruits, and therefore we should be allowed to indiscriminately eat them.

What a senseless and foolish pretext! Are not all the elements

equal—earth and water, air and fire? And there is no creature—rational and non-rational, living and non-living—that does not consist of these four elements. But if anyone says that God said: *“Let the earth bring forth living creatures of every kind: cattle and creeping things and wild animals of the earth of every kind”* (Gen 1:24), and he also said: *“Let the waters bring forth swarms of living creatures, and let birds fly above the earth across the dome of the sky”* (Gen 1:20), and behold the animals are produced by the earth, while fish are produced by water, that is why one should eat fish but not eat animals. I said above that there is nothing on the earth that is created only from one element, or two or three, but from all four elements. As it was said, water has the others with it, and similarly, that which are from water, have earth and other elements with it.

If you resist again, saying that the creatures that are said to be from water are more inferior to those which are said to be from the earth, why you do not eat poultry because they also are from water? Or, why you do not abstain from seeds and plants because they also are from the earth? And if you argue that they are living, behold fish is also living and are bigger than all animals over earth.

59. Rather than listing this or that reason, I will state the principle of the trespassing of the established boundaries, because the violation of the first fast through which the curse and death entered into the world, was not by meat or fish or wine and oil, but was by a fruit, for God said: *“Of the tree of the knowledge of good and evil you shall not eat”* (Gen 2:17), and after sinning,

God, punishing them, repeated the same: *“Because you have eaten of the tree of about which I commanded you, ‘You shall not eat of it,’ cursed is the ground because of you”* (Gen 3:17).

60. Now, as divine law-givers determined the days of fasting and eating, accordingly they determined the foods: The powerful and pleasant and enjoyable foods for the body that they judged as proper, regulated not to eat during the fast; not because God needs our fasting but so that we obey his commands.

This is seen also among men, because they do not consider big or small excuses of those who are under their rule but they consider the disobedience and negligence of their command. So, every man must obey laws that God has established through the leaders of the Church. And those foods that someone has abstained from on fasting days should be shared with the needy. And all excess of property, foods or something else, one must distribute to the poor, so that the justice of benevolence may rule forever. This is in accordance with the advice of the benevolent One: To give the corruptible and perishable earthy matter, which is subject to moth and rust, as in a trade to the poor and take in exchange incorruptible and unalterable Kingdom of Heaven (cf. Mt 6:19–20), according to the blessed utterance of the same Lord addressed to the group of almsgivers, saying: *“Come, you who are blessed by my Father, inherit the kingdom prepared for you from the foundation of the world, for I was hungry and you gave me food, I was thirsty and you gave me something to drink, I was a stranger and you welcomed me”* (Mt 25:34–35). When they hesitated, seeing him in such glory, and deemed

these words unworthy of him, they asked him, saying: “When did we see you in such a need that you thank us?” he responded, saying: “*Just as you did it to one of the least of these brothers and sisters of mine, you did it to me*” (Mt 25:40)—I was taking alms from your hands through them.

Therefore, as mentioned above, one must close the mouth against those harmful things and to open for the best ones, saying “I am going to allow their natural activities according to the limits set by the Creator.”

61. After this, we must put a bridle on our tongue, which, *as told by the apostle “is a small member, yet it boasts of great exploits”* (Jas 3:5). The apostle regards it as an ornament of injustice and corrupter of the body, when he says: “*With it we bless the Lord and Father, and with it we curse people, made in the likeness of God*” (Jas 3:9). He teaches with sweet and graceful words, saying that it should not be so, because the same source does not pour forth sweet and bitter water (cf. Jas 3:11). In the same way, for the tongue, which was set up in our nature by the Creator as a workshop of sweet and graceful words, would not be fair to pour forth words of bitterness of blasphemy, lie and slander, enmity and defamation, flattery and betrayal, buffoonery and chatter, oath-breaking and disparagement, and other kinds of bitter prattle, especially lawless and soul-destroying swearwords, which is seed sown by the tare-sowing enemy and is cultivated and multiplied by its compliant servants. It is most grim and heavy transgression, and most intensely darkens the light of the soul and makes us inheritors of the inextinguishable fire of the

hell. According to the Lord, if saying ‘fool’ to your brother condemns to hell (cf. Mt 5:22), then how much more the unbearable and cruel are the words of defamation and rebuke, like those poured out from the furnace of mind and thrown out by the tongue? So much more unbearable that by the image of animals they defame man, who is created in the image of God (cf. Jas 3:9); and thus, they bring the wrath and vengeance of God on themselves. Time and again they curse holy and innocent souls that is why the Lord said they “*will not be forgiven, either in this age or in the age to come*” (Mt 12:32).

62. By restraining the tongue against all these disorderly pronouncements, one should again move it beautifully for confessing the holy and orthodox faith of the three Persons and one Godhead of the consubstantial and equal Holy Trinity, confession of world-renewing and salvific economy, praising and glorifying limitless goodness and abundant graciousness, constant entreat for the salvation of himself and his fellow humans, confession of previously committed transgressions with contrite condemnation and commendable shame, descending from great ones down to small ones—done by deed, word and thought—in order to chasten and assist those who need them spiritually or physically. One should lend a helping hand, comfort the mourning, lift up the despairing, encourage those fainting and wavering, strengthen those whose courage is failing, and reinforce those who are firm. And one should never speak things that are not useful either for oneself or for the listener but he should speak things that are useful for many, *as told by the apostle, who*

says: *“Let your speech always be gracious, seasoned with salt”* (Col 4:6), *“so that your words may give grace to those who hear”* (Eph 4:29).

63. We also need to speak about all the senses of touching and restrain their valiant offence by which they are ready to penetrate to evil and sin. First of all, we have to reduce the amount of disgusting and abhorrent touches that take place in marriage or fornication for those who live in luxury and lavishness. I do not refer to sober and decent persons, because they abstain from such filthiness. Nature has its own proper tools for each useful deed, and as every deed is implemented by its proper tool, so for these things it uses its own. There are lustful people who arouse themselves without any partner and they satisfy their desires by an unhealthy flow, which is by no means less than fornication, and blocking the perpetrators from the Kingdom of Heaven equally with adulterers, making them heirs of hell. From these things one should be more cautious, because the pleasure is little and the punishment is much.

64. We should also prevent our hands from stealing, according to the command of the apostle, who says: *“Those who steal must give up stealing; rather, let them labor, doing good work with their own hands, so as to have something to share with the needy”* (Eph 4:28).

It is necessary to rid our hands from bribery, which is condemned by the prophet, who says: *“Those in whose hands are evil devices and whose right hands are full of bribes”* (Ps 26:10),

also because: *“A bribe blinds officials and subverts the cause of those who are in the right”* (Ex 23:8). It is impossible for the bribery and justice to go together; as the fire melts the candle and as the smoke drives out bees, so bribery melts and drives out justice. Yet, the prophet commends and praises those who keep away from it, saying: *“Who wave away a bribe instead of accepting it”* (Is 33:15) and *“Who do not lend money at interest and do not take a bribe against the innocent. Those who do these things shall never be moved”* (Ps. 15:5). Again, one should not lend money for interest, because the wise man says: *“One who augments wealth by exorbitant interest gathers it for another who is kind to the poor”* (Prov 28:8). But according to the command of the Lord, though you cannot lend to those from whom you have no hope to receive back (cf. Lk 6:34), however, in order to receive it multiplied in the Kingdom of Heaven, as a perfect disciple of Christ, lend at least as sinners, who receive back the full amount. But to breed money, which by nature cannot give birth is against God’s command, for he endowed only the animals with the capacity to breed, and not money. Also, animals give birth once a year but money once a month. This is the most severe thing, which is against God because by doing that which God did not do, you act as if you are more powerful and wiser than God.

65. Also, one must not stretch his hand to hit someone, because we did not learn from the Lord to strike back, but we learned to turn our cheek to those who strike us (cf. Mt 5:39). That, which the Lord preached in word he fulfilled in deed when he did not

rebuke or punish the slave who hit him (cf. Mt 26.27–31), because very often even minor blows can have severe consequences, even murder.

66. Again, we should not stretch our hand for extortion and robbery; we have received a command to share justly earned wealth to the needy. And as we close our hands to those who oppose the needy and do what is forbidden by the law, we should open the useful doors of benevolence, and present them before God with pure prayers and strenuous mind, according to the word of David, which says: *“Lift up your hands to the holy place, and bless the LORD”* (Ps 134.2), and according to Paul, who says: *“I desire, then, that in every place the men should pray, lifting up holy hands without anger or argument”* (1 Tim 2:8), because this is more pleasant to God among other virtues; all others are like a garment and preparation for entering into God’s presence but this one is a face-to-face conversation with God. As all the work of a peasant is for collecting fruits, and the toil of the cook is for food, so all kinds of benevolence, sobriety and decency are for paving way to speak with God as with a beloved friend by means of prayer and to place all our spiritual and physical needs before God, beseeching him for success of all good deeds and for salvation from all snares of the enemy.

67. This part of virtue is not confined as others, so it should be performed at all times unceasingly, according to Lord’s command, which says: *“Be alert at all times, praying”* (Lk 21:36). And as an example and exhortation, he, the receiver of all

prayers, prayed many times to God all night long (cf. Lk 6:12). The apostle, taught by him, says: *“Pray without ceasing, give thanks in all circumstances”* (1 Thess 5:17–18), because it is fair first to give thanks for the good things that were given and then pray for future good. And this should be done not only for himself and his household, children and family but also for the whole world, for the care of the needy and the sake of everyone, body and soul. Moreover, one should pray for enemies and the despicable, according to the Lord’s word: *“Love your enemies and pray for those who persecute you”* (Mt 5:44).

This drives out all hatred and malice, because how can he be malicious when he prays with sincere love and begs for salvation? Though he can have an enmity toward someone but he must first reconcile with him and then pray. For, as he commanded to desist from the sacrifice until reconciliation (cf. Mt 5:23–24), because without reconciliation the sacrifice would be unacceptable, how much more in the case of prayer. It is necessary first to be reconciled and eliminate all hatred and malice and only then to ask goodness from the Lord for their sakes. We must do this because we also are lacking in many ways—our transgressions against God are incomparable with those that our friends have against us, like thousands of talents and hundred denarii (cf. Mt 18:21–35). Thus, it is lawful to forgive the small debts of the debtor so that we can find forgiveness of our many debts, because the Lord said: *“For if you forgive others their trespasses, your heavenly Father will also forgive you, but if you do not forgive others, neither will your Father forgive your trespasses”* (Mt 6:14–15). Therefore, because of this stern

and just command we must forgive our debtors with all our heart and pray for them with love, as it is for this reason that God has made us rulers over our sins. For with the kind of heart we forgive debts and show love and compassion for those who transgress against us, in the same measure God forgives our transgressions and spreads out his Creator's love and compassion over us.

68. We should hasten to the church of God or to the other place of prayer for the morning and evening prayers, moreover at the hour of the awe-inspiring and atoning holy eucharist, because if your Lord out of his ineffable love descended from his infinite height for atonement of your sins—becoming a mediator of reconciliation between the Father and you (cf. 1 Tim 2:5), and said: *“This is my body, which is given for you”* (Lk 22:19)—to what extent is it fair for you to go and fall in front of him and thank him for his immense goodness toward us, who are sinful, unworthy and rebellious against him with many transgressions, while he gives his life as an offering and sacrifice of reconciliation to the Father for us offenders? And since we always sin by thought, word and deed, for the same reason he is offered every day in order to atone for everyday sins. And if we go to church at the hour of the awe-inspiring sacrament and praise God and thank him for his love of humankind, come to know his goodness, and combine our prayers and tears with his compassion and manifold benevolence, we will receive grace and forgiveness of sins. But if we are lax, negligent and stop going to church at the hour of the holy eucharist, if we do not pray and give thanks for his

great goodness, if we do not ask forgiveness of sins but instead attend to bodily cares and vain entertainments, sloth and physical pleasures rather than the world-sustaining and salvific grace, we not only do not benefit but, on the contrary, we provoke the impassible nature against us by ignoring and disregarding him. For when an earthly king arrives in a city for charity and distributing gifts to the citizens, and if they do not welcome him in veneration, service and gratitude, but remain careless, each minding their business, the king will not only not distribute gifts but will be very angry and will punish them; how much more then, when the Heavenly King comes to distribute eternal life and imperishable gifts and we disregard him, preferring corruptible and perishable things over the incorruptible gifts that he always has with him, thus moving him to anger rather than mercy upon us?

69. We should not only pray during the holy eucharist, but we should also receive the communion of salvific sacrament, because God forgave the sins of those who were in communion with him but not the sins of those who were not. For he first said: *“This is my body”*, and then added *“which is given for you”* (Lk 22:19). Again, he said: *“Those who eat my flesh and drink my blood have eternal life”* (Jn 6:54). And again, he said: *“Those who eat my flesh and drink my blood abide in me and I in them”* (Jn 6:56). Do you see? Salvation is for those who eat but not for those who do not. However, he does not command to receive communion thoughtlessly but with reverence, because the apostle says: *“Examine yourselves, and only then eat of the bread and drink of the cup. For all who eat and drink without discerning the*

body eat and drink judgment against themselves. For this reason, many of you are weak and ill, and some have died" (1 Cor 11:28–30) –that is to say, because their communion-taking was unworthy.

70. One may say: Did you not say that it is he who atones the sins of those who receive communion, as he said "This is my body which is given for you for forgiveness of sins," and now you quote the apostle, who says "Whoever eat and drink in an unworthy manner eats and drinks judgment upon themselves?" This is a reason for suspicion, because they contradict each other.

Listen! They do not contradict each other but are completely consistent. How can a man, who is composed of body and blood, be worthy to unite in holiness with God if not by eating his blood and body? For if seraphim did not take risk to approach its like but needed a tong (cf. Is 6:6–7), how can a man who is far from being like seraphim approach the true one? But the good God, who has great love for humans, wanting to unite them with himself, gave them an instrument of sanctification—confession and repentance—so that everyone with an upright heart, according to his reason, may enter into the store of his heart and examine all the errors of soul, body, mind, thoughts, words and deeds and confess them without shame or concealment, condemning one's sins as an enemy, and undertaking repentance within the bounds of his abilities, thus repenting and being cleansed.

71. However, one should know that no one can recall and confess all his sins, down to the most minute ones, even if one tries to do

those thousand times. Assume that one can recall and confess the sins of one's deeds, then what about those of thoughts and words? And if saying 'fool' or 'idiot' condemns to hell, and chatter shall be liable to judgment (cf. Mt 5:22), who can remember and confess all these one by one? Now, as to those that one has remembered, confessed and repented for, one is thus cleansed, while as to those sins that one could not remember, the body and blood of Christ will cleanse them. Both the words of the Lord and the apostle are true. He, who eats and drinks without confession and repentance, is condemned, *as told by the apostle* (cf. 1 Cor 11:29), and he who eats with confession and repentance, is cleansed *as told by Christ*. The same is made evident by the Son of Thunder, who says: "*If we say that we have no sin, we deceive ourselves, and the truth is not in us. If we confess our sins, he who is faithful and just will forgive us our sins and cleanse us from all unrighteousness*" (1 Jn 1:8–9). It seems that he mentions this to underscore that even if someone confesses, perfect forgiveness is affected by the atoning body and blood of Christ. We learn this from the example of the prophet and seraphim, because the prophet confessed that he has unclean lips and dwells in the midst of a people with unclean lips (cf. Is 6:5). Then, the seraphim took a burning coal and touched the mouth of the prophet and said: "*Now that this has touched your lips, your guilt has departed and your sin is blotted out*" (Is 6:7). Do you see that although the prophet was more holy than any man—because he was an abode of the Spirit and he saw the Lord of hosts on the throne of glory—yet he needed the type of Christ's body to be cleansed from his sins?

72. After raising our hands to God with pure prayers, let us clean them with other good deeds—giving to homeless and extending our hands to the poor, because this helps to be forgiven in no less measure, as we read: *“Atoned for your sins with righteousness and your iniquities with mercy to the oppressed”* (Dan 4:27). Let us work by our hands and give to the needy, according to Paul’s advice, which says: *“So let us not grow weary in doing what is right, for we will reap at harvest time, if we do not give up”* (Gal 6:9). Let us help all those who are in danger and serve the infirm, the sick and the elderly according to each one’s needs.

73. Also, we should not separate our feet from the unity of our body members and leave them without adornment but we must adorn them according to their natural functions. Though feet are not among organs of senses, they are not less than them being under the guidance of dominating mind and have opposite movements, either good or bad. That is why it is necessary to prohibit them from evil movements and lawless course as with a stiff and unbreakable knot, under the guidance of mind; do not move feet to connect with and follow thieves and robbers, according to the advice of the wise man who says: *“My child, do not walk in their way; keep your foot from their paths, for their feet run to evil, and they hurry to shed blood”* (Pr 1:15–16). Nor to go to the houses of fornication or drunkenness because both of them will lead us to the bottom of hell (cf. Pr 14:12). Nor to visit theatrical spectacles or vulgar scenes. Nor to go to sorcerers or witches because they alienate from God. Nor to go to evil ad-

visers and accomplices to think or do anything evil to anyone. And all in all, to stray is a rebellion by the movement of feet against God’s commandments, under the influence of evil, which is directed toward ourselves or others. And by avoiding these, and instead guiding the feet to righteousness, as told by the author of Proverbs, who says: *“I walk in the way of righteousness, along the paths of justice”* (Pr 8:20), that is, go often to the church of God and to the house of prayer to worship God. Also, visit confessors and spiritual advisers, confess sins and follow their instruction on repentance and good works. Visit the sick and those who are in prison and help them as much as possible. Do everything that is according to God’s commandments and avoid things that are prohibited, so that we can say with David: *“I run in the way of your commandments”* (Ps 119:32) and listen to the Lord’s words: *“You who have followed me will also sit on twelve thrones”* (Mt 19:28).

74. Now, behold! By God’s grace, we have closed all the entrances of our soul and arrested the movements of our mind and bodily senses against sin, and opened all the doors to virtues and holiness. This is man: Soul and its powers, mind and its movements, body and its senses; and one should keep all of them with utmost care, as described earlier. We must not habituate ourselves to things that should be rejected and we must not shun those things that we should boldly embrace, lest a man of God be dragged down from good and natural things and instead mix his uncontaminated purity with the stain of vice, thus defacing the luminous beauty of the original image. For by means of the

afore-mentioned things the God-created image is to be adorned to be like the first one—full of best things and lacking the opposite things, as the apostle says: “*For whoever keeps the whole law but fails in one point has become accountable for all of it*” (Jas 2:10). For instance, if someone is whole and well by all members of the body but is sick with one member, either eye or hand or other member, such one is not counted among perfect in all things, but is called defective. With the same intention, Law commanded that only perfect sacrifices should be offered to God, because the lame or blind or with cut nose or chin or with other defect were not acceptable for sacrifice (cf. Lev 22:20–22). Paul considered all these examples to be the shadow of the good things to come (cf. Heb 10:1). Therefore, together with others, this also should be counted as a shadow because that bodily sacrifice is sign of the spiritual sacrifice—as in that case only bodily perfect were acceptable, so in this case only spiritually complete and flawless are.

75. We have another powerful and authoritative example to compare the material with the immaterial and the corruptible with the incorruptible. Open your minds and your thoughts by expelling every bodily and corruptible thought and with clear glance fix them on the incorruptible mystery. For the bridegroom is Christ and he is called as the bridegroom of the Church, and the bride is united to the Word incorruptibly, as the friend of the bridegroom, John, says: “*He who has the bride is the bridegroom*” (Jn 3:29). And the friend of the bride, Paul, says: “*I promised you in marriage to one husband, to present you as a*

chaste virgin to Christ” (2 Cor 11:2). The bridegroom of the church signifies his closeness to the bride with these words: “*The wedding attendants cannot fast while the bridegroom is with them, can they?*” (Mk 2:19). I leave the word of Song of Songs, which repeats the same thing from beginning to the end, showing spiritual things by bodily things—showing by this nothing else than the boundlessness of Christ’s love toward his believers. Among human beings is there any other kind of love other than the love of bridegroom and bride, which could adequately express the love of Christ for the Church? In this, the latter resembles the former.

76. Now, as the bridegroom does not want any flaw on his bride’s body but wants her to be perfect in everything, so Christ wants the pure person, who has become his bride, to devote himself to him in holiness so that no parts of the soul or senses of the body may be short of their natural effects. And as the bridegroom, even if the bride is perfect in her members of body, wants to beautify his bride with various adornments—proper for each member—of gold, pearl, precious stones, so that she may be more beautiful for him, so Christ wants the virtuous soul not only be free from evil, according to each part and senses, because the members are pure when they have no mixture of sin, but he is not satisfied by this. He wants to adorn each of our natural properties with various virtues—adornments, which are like gold, pearl, and precious stones. Everybody should aspire for this so that he would not be found short of proper virtues that as enumerated above showed, according to the soul and its parts,

the mind and its movements, the body and its senses. Through these, one will find favor with the Heavenly Bridegroom and will enter the wedding banquet in his company carrying a glowing lamp (cf. Mt 25:10) and thus enjoy peerless glory in the incorruptible union with Jesus Christ, our Lord, who is blessed forever. Amen.

CRITICAL ANALYSIS OF *INSTRUCTION*

I. HAGIOGRAPHY OF ST. GREGORY OF NAREK

(GRIGOR NAREKATSI)

1. LIFE OF ST. GRIGOR NAREKATSI

(Սուրբ Գրիգոր Նարեկի կենսագրություն, Պէտրոս, 1970 - *Life of Saints*, Beirut, 1970)

“Angel in body, heavenly host in his life and labors, St. Grigor Narekatsi was the son of Bishop Khosrov Antzevatsi, from the Antzevatsiats province of Vasbouragan region.

He was born in 951, during the reign of King Ashod Voghormatz Pakradouni, King Apousahl Artzrouni of Vasbouragan, and during the pontificate of Catholicos Anania.

A magnificent sprout from a fruitful root, Grigor grew up with his older brother Hovhannes and younger brother Sahag, in the house of his pious parents. Then he was reared under Anania Narekatsi, who was the Abbot of Narek Monastery, in the Reshdounik province, in the vicinity of Lake Van. Anania was the uncle of Grigor’s mother. He took Grigor and Hovhannes to his monastery and educated them in the divine doctrines and virtues. Both were well-advanced in their studies and displayed devout behavior.

When Anania died, Grigor’s brother, Hovhannes, was elected

abbot, and Grigor became assistant to his brother and teacher of the monks.

Grigor's greatest virtue was humility, by which he regarded himself lesser than others. This is why he became a receptacle of the Holy Spirit and a furnace of divine love, with hermitic behavior and ascetism, which gradually kindled in him and devoted him to the contemplative vision of divine occurrences.

He was admirable in the continuous preaching of Christian doctrine. The fame of his saintliness and wisdom spread among kings and princes.

When he was still twenty-six years old newly ordained priest, King Kourken Artzrouni, the son of Apousahl and the brother of Ashod and Senekerim, made a special request to him to write a commentary on Solomon's *Song of Songs*. This man of God, without resisting the royal directive and regarding it as God's command, undertook the work and carried it out by the assistance of the Holy Spirit. The commentary was brief but full of insights. This book is composed so simply and gracefully that one can say there was no other like it. He wrote this book in 977.

At that time Catholicos Vahan was exiled to Vasbouragan, and instead of him first Sdepannos and then someone named Khatchig occupied the throne, because there was hostility among the bishops and vartabeds (church doctors) on Chalcedonian issues.

Knowing that this hostility is deplorable for the Church, and the split parties preach the same orthodox teaching, St. Grigor admonished them to love each other and be united. While there were those who kept debating, he instructed and rebuked them, expelling the most incorrigible ones from the Church.

When he was assured of an honorable course of reformation, he earnestly tried to realize it.

As the *Synaxarions* attest, since he was very keen for the unity of the Church, he yearned to restore and renew the distorted ecclesiastical rules which had been abandoned and corrupted by lazy and immoral leaders. These indecent and rude people called him 'tsait', i.e., of little faith. This disgraceful name was given to those who diverted to the Byzantine profession of Christian faith and to converts. Unfortunately, those who were following the truth and the interest of the nation, by being so labelled were treated as enemies.

The manuscripts mention that St. Grigor's father, Blessed Khosrov, also deplored encountering these realities.

When the slanders multiplied against St. Grigor, the bishops and vartabeds gathered together with princes and landlords in order to deliberate about him. They sent delegates to call and judge him in the court, so that if he were found guilty, they could rebuke or exile him.

When the envoys arrived to take him, St. Grigor cheerfully and with a tranquil face welcomed them. Knowing their intention and trying to admonish them with wisdom, he said to them: 'Let us first dine and then go.'

He, who had a meekness of a dove and entirely abstained from delicious foods, ordered to grill doves and offered them to the envoys to eat. That day was Friday. The envoys were even more scandalized, and told him: 'Sorry, vartabed, is not Friday today?' And he, in the manner of an ignorant man, said: 'Sorry brothers, I forgot which day was today.' And then he ordered the grilled

doves: ‘Go and join your flock, because today is a fasting day.’

The doves immediately took wing and flew away in everyone’s presence.

The envoys, seeing this miracle and filled with awe and astonishment, fell to their feet and asked forgiveness from him. They dared not persecute the holy man any longer, and returning to those who sent them, they reported the miracle and gave up their plan. For this miracle St. Grigor was called Second Miracle-worker, and some even called him Second Illuminator¹.

With such miracles, truth-loving mind, ascetic behavior and theological doctrine he excelled in the world like the sun, and according to the tradition of our nation—as he, the saint, hints in his prayers—he became worthy to see infant Jesus cuddled by the Most Blessed Mother of God, in front of Narek Monastery, on the Arder Island of Lake Aghtamar. This seems not surprising, because everyday thoughts of the Saint were concentrated on the mystery of the incarnate Word and were filled with love of the Savior, as well as the Mother of God. This can be seen explicitly in the orations, odes and canticles of this gifted orator.

Among St. Grigor’s many spiritual writings, his unparalleled *Prayer Book* is appreciated as a masterpiece, called *Narek* after his monastery’s name. This is a brilliant and original work, worthy of a praying saint and Theosophic poet, which he wrote in 1002 at the request of his fellow clergymen and by assistance of his brother Hovhannes.

Well before this, at the request of Sdepannos, Bishop of Mog,

---

¹ The First Illuminator of the Armenian Church is its patron saint, St. Gregory the Illuminator (c. 257–c. 328).

he has composed the history of the Holy Cross of Abaran, which was brought from Greece to Armenia in 983. He also has a panegyric dedicated to the Holy Virgin, in alphabetic acrostic and sublime style.

He wrote also superb panegyrics on holy apostles and Bishop St. Jacob of Nisibis. He also wrote hymns dedicated to the Dominical feasts and the holy martyrs, because he was a prolific poet and the best among orators.

He has also other numerous writings, which unfortunately are lost.

In the same year that the *Prayer Book* was completed, the elder brother of Grigor, Abbot Hovhannes, passed away. Shortly after him Blessed Grigor also departed from this world, and this earthly angel joined the rank of heavenly angels, in 1003, at the age of fifty-one or fifty-two, during the pontificate of Catholicos Sarkis. His body was interred in Narek Monastery.

After some time, when King Senekerim of Vasbouragan went to Sebastia, taking with him the Holy Cross of Varak, many monks from Narek Monastery went with him. There the king built a new monastery for them, again named Narek, near Agen, and the relics of St. Grigor were transferred there, where they remain until now as a pilgrimage site known for many miracles.

The *Synaxarion* narrates the following miracle of Grigor: A powerful Kurd held sway over Narek village. This Kurd gave a hen to a poor peasant woman, so that she may use it for hatching. The woman placed the hen on the eggs to brood and eggs hatched. Three days later the hen was wandering with its chicks. Due to the danger of the rain, the hen took shelter with its chicks

under a grinding-stone. By the woman's ill fate, the grinding-stone fell and crushed the hen and its chicks. The woman was terrified out of the fear of the Kurd. Relying on God, she started to pray to St. Grigor that he might resurrect the hen and its chicks as he had resurrected the doves. With faith she laid their corpses on the tomb of St. Grigor. Then she prayed and went about her business. In less than an hour she saw the hen was walking surrounded by its chicks. Thrilled, she started to spread news about the miracle of the saint.

Now, if St. Grigor helped the non-rational creatures to meet to the physical and spiritual needs of rational beings, how much more would he help those who ask for his intercession for the health of their spirit and body?

Reading of his prayers has provided deliverance from spiritual and physical diseases for many" (pp. 591–595).

2. GRIGOR NAREKATSI (Vartabed)

(*Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, Սուրբ և տօնի Հայաստանեայց եկեղեցոյ, Անթիլիաս, 1981* - Patriarch Torkom Koushagian, *Saints and Feasts of the Armenian Church*, Antelias, 1981)

"The excellent angelic saint, who has lived in the soul and faith of the nation for centuries, at the same time is the crown of glory of the Armenian Church. If people did not know anything about details of his pure and virtuous life, his *Prayer Book* alone, which is a lamentation burning out with the sensitivity of sin and of the longing for atonement would be able to raise him in

the presence of our conscience with the radiance of a great saint. Son of Bishop Khosrov Antzevatsi, he was born in the Narek village of Reshdounik province, and from his early years became the disciple of his relative Vartabed Anania, who was the founder and superior of Narek Monastery in the beginning of the 10th century. There is no doubt, however, that even before enrolling in that school, in the pure atmosphere of his family, under the influence of his father, who was a distinguished writer inspired by the Holy Spirit, he has received saintly education with his two other brothers, who like him were the monks of the same Narek Monastery. First, he was a pupil and a monk at Narek Monastery, and then he was a teacher there, and in his young age he wrote a beautiful commentary on *Song of Songs*, by the request of King Kourken Artzrouni. Narekatsi is one of the universal geniuses, the first mystical intelligence among Armenians and our greatest poet. Besides the commentary on *Song of Songs*, he wrote orations and panegyrics on the Holy Cross of Abaran, the Apostles, the Holy Virgin, Bishop St. Jacob of Nisibis, odes on the Cross, the Church and the Holy Spirit, and many canticles of spiritual insights. All of them have high evasion, profound emotions and spiritual rhetoric. In these works an internal life of holy heart and religious piety is expressed. From the number of accounts about his morality and especially about his godliness, one can understand that like every great person, he also was not free from slanders of envious people but the truth, often revealed through wonders, has overcome all of them, making the fame of his sanctity higher in the social perception. He passed away c.1010, about sixty years old, and buried in the Narek Monastery,

near the altar of St. Santoukht. In 1021, when a considerable number of Vasbouragan population emigrated to Lesser Armenia, a particle of saint's relics was transferred to Agen, where for this reason a pilgrimage site was founded, named 'Arag'—a disguised name of Narek" (pp. 218–220).

* * *

With the above references and fragments, *Life of Saints* and *Saints and Feasts of the Armenian Church* present us the life and works of St. Grigor Narekatsi, without saying anything about *Instruction* that interests us. This is justified by the fact that both sources have a hagiographic character, and one cannot expect a detailed, scientific, and critical approach from them.

II. THE EDITIONS OF *INSTRUCTION*

The *Instruction*, published in St. Grigor Narekatsi's name and attributed to him, is a topic open to debate. The evidence and later analysis are scant and there is no clear critical and final opinion. The information and annotations uncovered and compiled in the course of my research are presented and discussed below:

1. Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի, Նարեկայ վանից վանականի, Մատենագրութիւնք, *ի Վենետիկ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1840 ՌՄՁԹ* - *Writings of Our Saint Father Grigor, Monk of Narek Monastery*, Venice, Printing House of St. Lazarus, 1840.

Contains the following works of Narekatsi:

1. *Book of Lamentation*

2. *Commentary on the Song of Songs*

3. *History of the Holy Cross of Abaran*

4. *Panegyric on the Holy Cross*

5. *Panegyric on the Holy Virgin*

6. *Panegyric composed by his name* (Dedicated to the

Holy Virgin and consisting of six verses, beginning with the six letters of his name GRIGOR)

7. *Memorandum to Sdepannos of Mog*

8. *Panegyric on the St. Apostles*

9. *Panegyric on St. Jacob of Nisibis*

10. *Ode on the Coming of the Holy Spirit*

11. *Ode on the Holy Church*

12. *Ode on the God-bearing Holy Cross*
13. *Canticles on Nativity and Theophany*
14. *Canticles on the Forty Martyrs*
15. *Canticles on the Resurrection of Lazarus*
16. *Canticles on the Resurrection*
17. *Canticles on the Ascension*
18. *Canticle on the Coming of the Holy Spirit*
19. *Canticles on the Church*
20. *Canticle on Vartavar (Transfiguration)*
21. *Instruction (pp. 483–533)*

The last work on the list, the *Instruction*, is the focus of present work. My rendering from Classical Armenian to Modern Armenian (now accompanied by this English version) is based on this edition.

The full title of the *Instruction* is *Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life by the Holy Vartabed and Most Blessed Monk Gregory, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan*.

After the title of *Instruction*, publishers included the following note:

“Since printed books of the Byzantians² ascribe this oration to Narekatsi, we too followed their trustworthy words and kept the title of this edition unchanged, as written 1150 of the Armenian Calendar.³ The German Armenologist Schröder included different fragments of this work in his *Textbook of Armenian Grammar*.

² Refers to the Armenians of Constantinople.

³ 1150 is the date of Armenian Calendar +551=1701 AD.

Apparently, this foreign scholar did not deem it appropriate to change the names in his book. His book is 50 years early than the first edition of the Byzantians. As to whether this oration belongs to the blessed father [Grigor Narekatsi], nothing certain can be said based on the sources that we have at hand, and in his biography written in *Synaxarion* for 21 February, where we find his works enumerated, there is no mention of this oration. For this reason, some scholars among us thought it belonged to Grigor Sgevratsi. Maybe the reason is that it bears a resemblance to the style of prayer books of Sgevratsi, having similar differentiation of vices and virtues, although there he lists all those in a confessional style, while here in a hortatory style. There is also an opinion that the philosophical style of this oration does not correspond to the poetic style of Narekatsi. In the absence of definitive evidence, reasonable minds may differ: Either our ancestors omitted to note all writings of Narekatsi or not all historical records have reached us. We, having no confirmed written proof, do not deem it appropriate to contradict the two mentioned publications and question the attribution of this oration to Narekatsi” (p. 483).

There are several salient points in this prefatory note:

First, the publishers, taking this *Oration* (or *Instruction*) from the copies printed in Constantinople, have included it in the same volume with the works which have been ‘undoubtedly’ written by Narekatsi. They have preserved the date of publication of the *Oration* ‘without change’ (‘around 1150’ of the Armenian Calendar).

Second, it is mentioned that the German Armenologist Schröder included excerpts from this *Oration* in his *Armenian Grammar*, preserving its attribution to Narekatsi.

Third, the publishers of this Venice volume do not make a clear attribution, because, first, ‘some preserved accounts do not say anything certain’ about this, and, second, in *Synaxarion* in the life of Narekatsi for 21 February, all his works are enumerated but there is no mention of this *Oration*.

Fourth, even in Venice some have attributed this *Oration* to Grigor Sgevratsi, for two reasons: First, the style of this *Oration* is very close to Sgevratsi’s *Prayer Book*; also, similar vices are mentioned and the means of their curing are ascertained by Sgevratsi; however, the style of Sgevratsi’s other works is confessional but here it is instructional. And second, ‘the philosophical style of this *Oration* does not correspond to the poetic style of Narekatsi.’

Fifth, the publishers of this volume do not indicate clear and final authorship for this *Oration*. This is either because ‘the previous generations inadvertently omitted to list all the writings of Narekatsi for the recollection of coming generations, or the ancient authors have recorded them but not all records of early authors have reached us.’

They conclude that when there is no precise proof, they do not deem it appropriate to convey a different opinion from that expressed in these earlier editions published under Narekatsi’s name, yet they refrain from affirmatively attributing this *Oration* to Narekatsi.

Here it is appropriate to check couple of points:

1. Who is Schröder and where is his *Armenian Grammar* textbook?

I could not find sufficient information on Schröder’s *Armenian Grammar* textbook. Two Armenian sources mention him and his textbook:

i. “Schröder J.J. Hoc est: Joh. Joach. Schroderi Thesaurus linguae armeniacae, antique et hodiernae, cum varia pradios materia, cujus elementum sequens pagina exhibit.- Amstelodami, anno aere Chr. MDCCXI (1711), Armenorum MCLX (1160)” (*Կոստանդնույն, Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եւրոպայում, Թիֆլիս, 1910, էջ 120* - G. Gosdaniants, *Armenology in the Western Europe*, Tbilisi, 1910, p. 120).

ii. “Schroder J.J. Thesaurus linguae armeniacae, antique et hodiernae. Cum varia praxios materia, cujus elenchum sequens pagella exhibit. (Index I. Vocum armenorum. II. Vocum latinarum). Amstelodami, 1711. In-8, 410 p. fig.” (*Ա. Սալմասլեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Երեւան, 1969, էջ 335* - A. Salmasian, *Armenian Bibliography*, Yerevan, 1969, p. 335).

2. Who is Grigor Sgevratsi, to whom also this *Instruction* is attributed?

i. “Grigor Sgevratsi, the contemporary and the friend of Nerses Lampronatsi, was also from Lampron but, being the Abbot of Sgevra Monastery was called Sgevratsi. He must be the bishop and superior of Sgevra. Kevork Lampronatsi was his nephew and disciple. After the death of Nerses Lampronatsi (1198) he became teacher in Sgevra Monastery. He was the confessor of King Levon II, who commissioned him in Sis, in 1203, to translate from Greek to Armenian the Letter of Vahan to Hovannes, Bishop of Nicaea, addressed to the Armenian

Catholicos Zakaria Tzaketsi. For this translation Grigor had his friend, Parsegh, as his assistant, and priests Nigifor and Mikhael as his proofreaders. They are apparently Greeks, as their names show (*Catalogue of Venice Manuscripts*, Volume II, p. 1074). He performed last rites for King Levon II who died in 1219. He left orations, and among them particularly noteworthy are *History of the Life of Grigor Lousavorich*, which is an altered version of history of Akatankeghos, *Historiographic Panegyric on the Life of Nerses Lampronatsi*, *Panegyric on the Holy Virgin*, *Panegyric on the Resurrection of Christ*, *Canon of Nativity* ('The Sun of Justice'), *Life of Grigor Narekatsi*, *On Isaiah's 'Who Believed?'* (Sisouan p. 103b, *Catalogue of Venice Manuscripts*, Volume II, p. 306, which he wrote by the request of Prince Gosdantin of Lampron), *Prayer Book* (printed in Constantinople, 1742), *Commentary on Evagrius* (an extensive and selected work, which reached us in Manuscript No. 1552 of Venice and Manuscript No. 240 of Jerusalem), *Panegyric on the Assumption of Theotokos* (*Catalogue of Venice Manuscripts*, Volume II, p. 338). This last volume, which is not yet published, is praised by Father Parsegh Sarkisian in his *Catalogue of Venice Manuscripts*, Volume II, p. 339, by the following words: 'This panegyric is brilliant both in language and loftiness of style, as well as in profound doctrine. It is exceptional in its kind, particularly by the abundance of its eloquent forms and phrases and by interlacement of pearls from the Holy Scripture and Church Fathers. He is like a second Narekatsi or Bernard⁴, with

⁴ I assume is referred to St. Bernard of Clairvaux (1090–1153).

his ardent love towards Most-holy Virgin and the divine ideal. His gratifying call to the Mother of God could be appreciated by all humans” (*Հրաշեայ Աճառեան, Հայոց անճանաչման ընդհանրան, Հատոր ա., Պէրուժ, 1972, էջ 570–571* - Hrachia Ajarian, *Dictionary of Armenian Names*, Volume I, pp. 570–571).

Interestingly, there is nothing here about the *Instruction*.

ii. “This Vartabed **Grigor** is famous and particularly called **Sgevratsi**, because he lived in Sgevra Monastery, but by lineage he is from Lampron, and that is why he is also called Lampronatsi. Grigor, as the cohabitant of the Holy Spirit, was ranked the second among the scholars after his great uncle Nerses Lampronatsi. Wise King Levon esteemed him immediately after Nerses. Levon commissioned him to translate from Greek to Armenian *The Letter of Archbishop of Nicaea, Vahan or Hovhannes, to blessed Zakaria, Catholicos of Armenians*, as mentioned by Anavarzetsi in his *Synaxarion*, calling him ‘Holy and great vartabed of the Armenians Grigor Sgevratsi.’ ... And when only next year (1220) the Catholicos Hovhannes passed away, a synod was convened to elect his successor, and there was a contention among princes, as some of them wanted to choose this Grigor, their head being Gosdantin, Lord of Lambron, the nephew of St. Nerses. At his request, Grigor composed a wonderful *Oration about the Mystery of Great Friday*, on the words of Isaiah *Lord, who believed in our message?* ... One knows from history that Gosdantin I Partserpertsy was chosen instead of him to become Catholicos. ... Orphaned Nerses recognized this Grigor as his second father and vartabed, and asked many times ‘to commemorate his life by writing a

panegyric, which he started with a minor contention according to the custom of saints, considering this to surpass the power of words, and then ... undertook ... writing this panegyric in 1054 of the Armenian Calendar⁵. The panegyric is contemplative, with a clear style, full of magnificent wisdom, but not reaching that of Nerses. He also has other writings, such as the above-mentioned *Oration on Good Friday*, *Oration on Resurrection of the Lord* and *Oration on Oil-bearing Women*. ... In these, clarity of language is accompanied by contemplative discernment of mind rather than rhetoric forms. He is known to many by his clear language and mind, and homogenous long *Prayer*, in which he mentions various aspects of God's economy towards humans, and human passions and transgressions, 'on behalf of all human race,' as he indicates among his other words.

His love of prayers is a contemplation of the life of our greatest worshiper –Grigor Narekatsi, whose life was written by Sgevratsi. His prayer of the sacrament of Holy Eucharist is distinctive. He also has a prayer dedicated to the Holy Mother of God, which begins with 'Most Blessed Mother of God, temple of the Most-high' ...

The acrostic hymn on the birth of John the Baptist, written in 1198, is well known to all servants of the Church of Armenia. The song is entitled 'You, the sun of justice, have dawned' ... So much is my knowledge of the writings of Grigor Sgevratsi or Lambronatsi, who was rightfully glorified among vartabeds of that time..." (Հ. Ղեկունդ Այրիան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885,

⁵ 1054 is the date of Armenian Calendar +551=1605 AD.

էջ 100–101 - Father Ghevont Alishan, *Sisouan*, Venice, 1885, pp. 100–101). (In *Sisouan*, Grigor Sgevratsi is also mentioned on pages 99, 515, 518, 524, 527 and 553).

Here also nothing is mentioned about *Instruction*. There is neither indication nor any clear attribution to Grigor Sgevratsi. Alishan says: "So much is my knowledge" (p. 101).

3. Who is Chancellor Vartan, who requested Narekatsi to write the *Instruction*?

Vartan was the chancellor of King Senekerim of Vasbouragan. Senekerim is also mentioned in:

i. The colophon of one of the manuscripts of Narekatsi's *Book of Lamentation* (1391), scribe Vartan writes that during the life of Grigor "The king of Vasbouragan was pious Senekerim from Artzrouni Dynasty" (Արշաւիր Մխրթարեան, Գրիգոր Նարեկացի տաղեր, Երևան, 1957, էջ 11 - Arshavir Mekhitarian, *Grigor Narekatsi Canticles*, Yerevan, 1957, p. 11).

ii. "All the gifts, after being preserved in various places, were transferred to the Church of Mother of God by brothers Ashod, Senekerim, and Kourken" (Մ. Մկրյան, Գրիգոր Նարեկացի, Երևան, 1955, էջ 133 - M. Megerian, *Grigor Narekatsi*, Yerevan, 1955, p. 133).

4. Where and when did the previous editions of Narekatsi appear?

Previous editions appeared outside of Venice, in Constantinople (1755, 1774 and 1807), where *Instruction* is attributed to Narekatsi.

2. The *Instruction* is also found in the volume *Orations and Confessions of Faith, written by our Holy Fathers Grigor Narekatsi and Vartabed Vahram*, “printed during the pontificate of His Holiness Catholicos Nerses and during the patriarchate on the Holy Throne of Jerusalem Archbishop Hovannes and the patriarchate of Constantinople Archbishop Hagob, in Jerusalem, in the Printing House of Sts. James, 1856.”

It is necessary to quote a fragment from the Introduction of this book, where its content is outlined:

“The first writing is the *Word of Orthodox Faith and Good Behavior* of St. Grigor Narekatsi. Although there are other editions of it, we intend to make it affordable and available for everybody, and as its third edition we endeavored to print it by comparing it with other manuscripts.⁶

The second writing belongs to Vartabed Vahram, called Rapoun, who was the secretary of King Levon II of Armenia, who composed a spiritual *Oration on the Holy Trinity*, by the request of this pious king. Additionally, he has another *Oration on the Incarnation of Christ*. In both orations the bright mind and profound knowledge of the famous writer shines in theological matters. Four copies of the first oration are at our disposal, and we corrected them, comparing them with an old printed version. For the second, we have only one copy, written in the year 1117 of the Armenian Calendar⁷. That is why in some places we unwillingly left the text as it is according to its original

⁶ Within the original sources I used, the oldest is the publication of Venice (1840), followed by Jerusalem (1856) and Constantinople (1956).

⁷ 1117 is the date of Armenian Calendar +551=1668 AD.

copy. Satisfied by these efforts for the time being to make this volume available to the pious readers, we leave for another time the publication of other similar works of our holy fathers, trying to obtain those works through the assistance of modest scholars” (pp. ii–iii).

Before speaking about the *Instruction* found in this publication, it is necessary to understand who Vartabed Vahram is, whose work is published with the *Instruction*.

“Vartabed Vahram Sevlernetsi, called Rapouni, was the chancellor of Levon III in Sis. He wrote the *Oration on the Great Day of Theophany* on the day of consecration of Levon III, in 1271, and published in the February–April 1869 issue of *Ayrarad* and printed separately in Jerusalem. By his request he also wrote the *Oration on Holy Trinity and Incarnation*. He also has orations *On the Salvific Economy, On the Baptism of the Lord, On Palm Sunday and Ascension, On the Burial, On the Coming of Christ to Jerusalem and Declaration of Faith of Vartabed Vahram, Solutions on the Writings of Porphyry, Answers to the Inquiries of King Hetoum*, maybe also *Questions and Answers*, but the most important is his *History of Roupinian Dynasty* as a continuation of *Prose of Shenorhali*, which he wrote by the request of King Levon” (Հրաշեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բանաստան, Հասոոր Է., Պէրրութ, 1972, էջ 26 - Hrachia Ajarian, *Dictionary of Armenian Names*, Volume V, 1972, p. 26).

The *Instruction* constitutes pages 1–114 of this book. On the preceding page the following is recorded: ‘Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life by the Holy Vartabed and Most Blessed Monk Gregory, Written at the

Request of his Relative Chancellor Vartan.’ Then, page 1 begins as follows: ‘Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life, written by St. Grigor Narekatsi.’ The biblical quotations are marked in the footnotes. The *Instruction* has no chapters.

3. The third edition containing *Instruction* is found in the *Book of Prayers of Spiritual Orator Saint Grigor Narekatsi*, which was ‘published by the donation of pious Sir Grigor Kouyoumjian, during the pontificate of His Holiness Kevork VI Catholicos of All Armenians on the Great Throne of Echmiadzin and the patriarchate of Archbishop Guregh on the Holy Throne of Jerusalem and the patriarchate of Turkey Archbishop Karekin, in the 1956 AD and in the 1405–1406 of the Armenian Calendar, in Istanbul, in the printing house of Hermon Svajian.’

It contains the following works of Narekatsi:

1. *Book of Lamentation*
2. *Colophon of the Book of Lamentation*
3. *Life of the St. Grigor Inspired by the Holy Spirit*
4. *Meanings of the Difficult Terms of the Book of Lamentation*
5. *List of Main Variations of torhis Manuscript and Other Manuscripts or Other Published Volumes*
6. *Commentary on Song of Songs of Solomon*
7. *Colophon*
8. *Oration on the Holy Cross of Abaran*
9. *Panegyric on the Holy Virgin*
10. *Panegyric on the Twelve Apostles*
11. *Panegyric on St. Jacob of Nisibis*

12. *Sermon on the Coming of the Holy Spirit*
13. *Sermon on the Holy Church*
14. *Sermon on the Holy Cross*
15. *Four Fragments of Healing Selected from the Gospels*
16. *Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life by Grigor Narekatsi, Angel-like Ascetic Saint Vartabed and Free-giver to the Beseecher, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan*
17. *Four Poems Dedicated to Grigor Narekatsi, written by the Publisher of this Volume*

As we see, the sixteenth work is the *Instruction* (pp. 705–767), which has differences compared with the copy printed in Venice. In this volume, the *Instruction* is not divided into chapters, but almost without any meaningful sequence, we encounter only new lines. It is necessary to note that this publication of the *Instruction* is not of good quality.

Publishers have preceded it with the following notification:

“To the kind attention of God-loving readers:

We wish to publish for you this lavender and hidden treasure, and to give you a tasty enjoyment of gathered manna as in a golden cup, i.e., this book full of writings of angel-like vartabed of the Church, St. Grigor Narekatsi, which was requested by Chancellor Vartan to King Senekerim Artzrouni. Vartan was the scribe of royal decrees. We, according to the request of spiritual pious people ordered the publication of this volume, after conducting some proofreading, and allowed the completion of their desires.

It contains the complete and perfect confession of Christian

faith with all its fourteen degrees⁸, and enumerates and illustrates the parts of the soul, the mind and the senses of the human body as doors to be closed against penetration of sins, and to be opened for the entrance of virtues. Also, it highlights their spiritual benefits when we close and open our senses. This short book, as great treasure for those who are satisfied by modest amount, indeed is a key for good virtues and a barrier against malicious passions. For, as I said, for those who are saved even one word is enough but for the unsaved all wisdom is futile.

Thus, we wanted to put the candle on the candlestick, which was for a long time hidden under the bushel, so that it could illuminate those who rely upon the church for their spiritual nourishment, and consciously ordered the publication of this volume, so people may know the distribution of various gifts of the Holy Spirit, and see how by one tongue God could compose a variety of writings. He gave St. Grigor the gift to compose prayerful complicated verses at the request of clerics, and this one [referring to the *Instruction*] by the request of this royal servant (his blood-relative) he composed in a plainer, more comprehensible style. As it is evident from the Proverbs of Solomon and from the Book of Wisdom, if you pay close attention to the style of its composing, you may attribute it to different persons. But if one inquires how that source was sealed so long and this treasure was concealed so long, let there be no doubt, for the sun too before dawn is not visible by us and illuminates the antipodes, and only appears during the day. In the similar

---

⁸ Refers to the dogmatic fullness of the 14 sentences of the Creed of the Armenian Church mentioned in the *Instruction*.

way God, who respects the downtrodden people, wanting to respect this small work of our Blessed Vartabed, discovered it from the depth, and like a slow-burning fire of the holy altar (drawn from the well by Nehemiah⁹), bringing to light under the sun, kindled it again. Therefore, through this book commendation is due not only to St. Grigor Narekatsi (who responded to the person who requested from him and opened the door to the one who knocked) but also the person of the pious prince, Chancellor Vartan, who left the concerns of royal duties (not like the malicious ones, to seek treasures from God, in addition to unfulfilled sins) but by the authority of his office asked him to write this small book. He was not saddened like the rich man when he asked the saint Vartabed, because when that one heard ‘Go and sell your riches and give them to the poor,’ he was upset. They do not know that those who receive much from God, so much more do they owe loving and serving him, and to give away what he has given them to his people, because the one to whom much is given, of him will much be required (cf. Lk 12:48), etc. Now, I also will test your longing after the words of the saint Vartabed: How do you read, how much do you love and practice the instructions of this booklet? They are remedies for you, the spiritually wounded ones, more than what the chief physician Hippocrates could prescribe. My point is that it will be of greater benefit to the listener than the speaker. And thus, let us fulfill the desire of the admirers of the holy Vartabed, by responding that its publishers did not toil in vain.

---

⁹ Cf. 2 Mac 1:20.

Therefore, I, Hagob, the humblest of the Patriarchs¹⁰, received the request for the publication of this volume from the late most vigilant theologian Vartabed Bedros Asdabadtsi¹¹, who had found it [refers to *Instruction*] in a very old book, and fulfilled also the desire of those who wanted to print it. Pious readers, consider me, the unworthy one, suitable to be remembered in the presence of Lord Jesus, in the hope of the Holy Trinity and one Godhead. Amen” (pp. 705–707).

This ‘Introduction’ leads us to contemplate on two points:

First, comparing the simple style of *Instruction* with the complicated style of Narekatsi’s prayers, Patriarch Nalian supposes that since it was requested by a royal (secular) officer, who was a blood relative of him (Narekatsi), it should have been written simply, comprehensibly and instructively.

Second, if we could find the ‘very old book’ of Vartabed Bedros Asdabadtsi, from which the publication of *Instruction* is made, then the authorship of *Instruction* will be solved, if the author was mentioned there.

¹⁰ Hagob Nalian, Patriarch of Constantinople (1741–1749).

¹¹ Vartabed Bedros Asdabadtsi, song composer, XVIII century (Հրաչեալ Աճառեան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հատոր Դ., Պէյրուօ, 1972, էջ 260 - Hrachia Ajarian, *Dictionary of Armenian names*, Volume IV, Beirut, 1972, p. 260).

III. SOURCES USED FOR RESEARCHING *INSTRUCTION*

Besides the above-mentioned three publications, it is necessary to review the sources which mention Narekatsi’s *Instruction* and express an opinion about them:

1. Հ. Արսէն Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, *ա. Հատոր, Վեներտիկ*, 1909–1912 - Father Arsen Ghazigian, *New Armenian Bibliography and Encyclopedia of Armenian Life*, Volume I, Venice, 1909–1912.

Writing about *Instruction* found in the publication of Venice which I drew upon, Father Ghazigian mentions the annotation cited above, and adds two further points:

i. “Reverend Souk. Somal¹² in his *Quadro* writes about this: ‘È da notarsi però che il Trattato sulla dottrina cristiana, in cui dottamente vengono compendiati i fondamenti principj, e le massime della santa religione, per sentimento dei migliori critici non appartiene a questo Gregorio Nareghense, sebbene sotto il di lui nome sia stato pubblicato a Costantinopli nel 1774, e si tovi citato da Giovanni Gioachino Schröder prima ancora del riferito anno. Si crede anzi, e con maggior fondamento, ch’esso debbasi

¹² Who is Somal? “Somal S. P. Quadro delle opere classiche dei SS Padri e di altri scrittore anticamente tradotte in armeno. Venezia, S. Lazzaro, 1825, In-8” ... “Somal S. P. Quadro della storia letteraria d’Armenia. Venezia, S. Lazzaro, 1829, In-8, VIII + 241 p.” (Սալմասլեան, նոյն, էջ 302 - Salmasian, *ibid*, p. 302).

attribuire ad altro Gregorio, detto l'Iscevre (Sgevratsi), il quale visse sul principe del secolo terzodecimo'. (p. 66)" (pp. 472–473).

ii. Also, we read: "Zenker¹³, Volume II, p. 206: Un traité sur la doctrine chrétienne publié sous le nom de Grégoire Narégatzi, imprimé à Constantinople en 1774 et cité par Schröder, est probablement l'ouvrage de Grégoire d'Isguévre (*Գրիգոր Սկեւրացի*). Voyez Somal, *Quadro*, p. 66" (p. 473).

In the *Writings of Grigor, Monk of Narek Monastery*, Venice, Printing House of St. Lazarus, 1827, we read: "In the 'Introduction,' the publishers indicate that the soul-stirring original and multifaceted poetry *Book of Lamentation* of the Angel of Narek Monastery, which is fondly treasured by the Armenians, is here again published together with other writings which indisputably belong to St. Grigor. There is no need to amass here additional writings compiled many times beforehand by other publications.

Book of Lamentation is followed by *History of the Holy Cross of Abaran*, *Panegyric on the Holy Cross*, *Panegyric on the Holy Virgin*, *Panegyric on the St. Apostles*, *Panegyric on St. Jacob of Nisibis*, three odes and various canticles, and commentary on *Song of Songs*, in which the style of Narekatsi is clearly reflected.

There is also another writing of Grigor, an elegant *Commentary on Who is this?* from the Book of Job, which is an old worthy text but did not seem to us a reliable work of Narekatsi to include in this publication. We are looking forward to the

¹³ Who is Zenker? "Zenker J. Th. *Catalogus universi cleri archidiaecesis Leopoliensis ritus Armeni pro anni domini. Leopoli, 1859*" (Մալմսալեսն, նոյն, էջ 173 - Salmasian, *ibid*, page 173).

more critical analysis of this text by our scholars who will discover its authentic author" (p. 472).

Hence, we do not find *Instruction* in this first Venice collection of Narekatsi's writings, while the 1840 edition contains it and adds a note elucidating the circumstances of its publication.

Also, we do not find *Instruction* in the Constantinople publications of 1700, 1726 and 1755. In the 1763 Constantinople publication we find the *Instruction* with the following title: "Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life of the Angelic Holy Vartabed and Free-giver to the Beseecher, the Pious Monk, Grigor Narekatsi, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan" (p. 482).

It is followed by a 'Notification Addressed to Pious Readers,' which says: "... Therefore, I, Hagob, the humblest of the Patriarchs, received the request for the publication of this volume from the late most vigilant theologian Vartabed Bedros Asdabadtsi, who had found it in a very old book, and fulfilled also the desire of those who wanted to print it"¹⁴ (p. 482).

In the 'Colophon of Publication of this Book' is recorded: "We added to this also a small book of the author called *Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life, Written at the Request of Chancellor Vartan*, and which is finally published here by the grace of the Patriarch of this great city" (pp. 482–483).

In the *Second Volume of Four Praiseworthy Panegyric*

¹⁴ We encounter the same lines in the Constantinople publication that I have utilized. This implies that the publication of my copy has been done from the 1763 edition, and its 'Notification' also has been added to it.

Orations Spoken by our Holy Father Grigor Narekatsi published in 1774 in Constantinople, the *Instruction* is included: “*Panegyric on the Holy Cross of Abaran, Panegyric on the Holy Virgin Mary Mother of God, Panegyric on the Twelve Apostles and the Seventy-two Disciples of Christ and Panegyric on Bishop St. Jacob of Nisibis the Miracle-worker*, followed by the small book of *Word of Faith*” (pp. 484–487).

We find “... *Instruction* with the exact style of the previous edition, and it covers up to page 239. (But in the book is enumerated 139 by a typo mistake) (p. 487).

The 1782 Constantinople edition “... is fully identical to the fifth edition¹⁵” (p. 488).

The 1807 Constantinople *Book of Prayer ... Supplications* edition notes: “We added some other works to these, from the writings of the Saint and from others comparing and correcting them with exquisite copies” (p. 490).

In the Colophon of this edition we read: “... At a rare and precious moment through an invisible assistance rendered to us, we utilized the papers and other materials of our workshop, to publish not only the Ninety-five Chapters of the *Book of Prayers* (which, after many years, as if being the rule, was published in a separate volume wherever they wanted to publish it) but also the panegyrics and the *Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life* under the authorship of the Saint (Grigor Narekatsi), as a vital source of knowledge and a valuable textbook for all Christians” (p. 492).

¹⁵ 1763.

Father Ghazigian also mentions the 1856 Jerusalem publication (p. 499), which I have utilized as referenced above.

2. Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հատոր ա., Պէյրուս, 1972 - Hrachia Ajarian, *Dictionary of Armenian Names*, Volume I, Beirut, 1972.

“Grigor (saint) Narekatsi, son of Bishop Khosrov Antzevatsi, was born in 951. In infancy he was orphaned by the loss of his mother, which he alludes to in Chapter 51 of *Narek*: ‘To my mother, who bore me, whose compassion waned with her retreating life.’ He was the student of Anania Narekatsi, who was the uncle of his mother and the founder of Narek Monastery and School. He became famous as a pious monk of the same monastery and a mystic poet. He is the prominent writer of the 10th century. His works are: *Narek Prayer Book* (written in 1002), *Commentary on Song of Songs* (written in 977), *History of and Panegyric on the Holy Cross of Abaran, Panegyric on the Holy Virgin, Panegyric on the Apostles, Panegyric on Bishop St. Jacob of Nisibis, Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life* (dubious), *Commentary on Who is this?, Against Tontragiens, Panegyric on Shoghagat, Instruction on Prayers and on Tears of Hope and Love* (*Catalogue of Venice Manuscripts*, Volume II, p. 1059), *Canticle on the Coming of the Holy Spirit* [‘Suddenly sounded the outpouring from the Father, the fiery flow of flaming power’] (*Catalogue of Venice Manuscripts*, Volume II, 1064), and other odes and canticles most of them collected in one volume—*Writings of Grigor from Narek Monastery* (printed in Venice in

1840). ... Narekatsi died in 1003, at the age of 53 and was buried in Narek Monastery, where even now people indicate his tomb (Servantzdiants, *Of Old and New*, p. 14)” (pp. 543–546).

3. *Մաղաքիա Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, ա. Հատոր, Պէյ-րուս, 1959* - Archbishop Maghakia Ormanian, *History of the Nation*, Volume I, Beirut, 1959.

“*Narek Prayer Book* is dated 451–1002 (Nar. 268), while other writings— panegyrics on the Apostles and Jacob of Nisibis, odes and canticles are not precisely dated, and apparently, they have been composed on different occasions. We leave the verification of the authorship of *Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life* (Nar. 483) to experts in philology” (p. 1180).

4. *Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, գրաբարից թարգմանեց Մկրտիչ Խերանյան, Երևան, 1960* - *Grigor Narekatsi—Book of Lamentation*, translated from Classical Armenian by Megerdich Kheranian, Yerevan, 1960.

In the Foreword of this translation, Kheranian writes: “All his works which are mentioned in old manuscript biographies have reached us. The first work of the poet is considered to be the *Commentary on Song of Songs of Solomon*, written in 977. Then he wrote the *History of the Holy Cross of Abaran*, odes, panegyrics, canticles and works of other genres. His last work was his marvelous poem *Book of Lamentation*, which he finished a year before his death in 1002” (p. xii).

It is important to point out that the phrase ‘... works of other

genres,’ without detailing them, leads me to the works, which are found under the word ‘genres.’ This also implies a tacit reference to *Instruction*, and which, if not precisely but at least presumably, could be attributed to Narekatsi as a work of a genre other than that of *Commentary on Song of Songs*, odes, panegyrics, canticles and *Book of Lamentation*.

5. Նարեկ, *Աղօթամատեն Ս. Գրիգոր Նարեկացւոյ, արդի Հայերէնի վերածեց Թորգոմ եպիսկոպոս, Անթիլիաս, 1970* - *Narek—Prayer Book of St. Grigor Narekatsi*, translated into Modern Armenian by Bishop Torkom, Antelias-Lebanon, 1970.

In the Foreword, ‘St. Grigor Narekatsi, an Outline on his Life and Works,’ there is a reference to *Instruction*: “... A work entitled *Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life* is rightfully considered as unauthentic...” (p. 17).

But the author neither states the reason of its unauthenticity nor he attributes it to another author.

6. *Մանուկ Աբեղեան, Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, գիրք առաջին, Պէյրուս, 1955* - Manoug Apeghian, *History of Armenian Old Literature*, Volume I, Beirut, 1955.

It is written: “He has been a capable commentator of the Holy Scripture; he wrote commentaries and orations *On Prayer, Lent and Tears, On Repentance and Tears and Prayer*, and another one *On Spiritual Instruction on how a Man could Distance his Mind from Earthly Attractions, Despise this Life and Desire only God and his Kingdom* [Footnote:] *Writings of our Holy Father Monk Grigor of Narek Monastery*, Venice, 1840. “This

work, *On Spiritual Instruction on how a Man could Distance his Mind from Earthly Attractions*, is also found in the manuscripts under the authorship of Anania Sanahnetsi. See, *Ararad*, Echmiadzin, 1901, p. 274” (p. 550).

The above-mentioned *Instruction* could not be the one that I have researched, but its topic may bear some similarity to it.

Apeghian also writes: “Writings: Unfortunately, until now we could not say how many of his works have survived. The ones known are: 1. Odes (three), 2. Canticles and melodies (more than twenty), 3. A letter against Tontragiens, 4. *Commentary on Song of Songs*, which is written by the order of King Kourken of Vasbouragan in 426 of the Armenian Calendar, or in 977 AD, 5. *History of the Holy Cross of Abaran*, and *Panegyric on the Holy Cross* and *Panegyric on the Holy Mother of God*, which are written by the request of Bishop Sdepannos of Mog after 989 and before the *Book of Lamentation*, 6. *Panegyric on the Apostles*, which is written before the *Book of Lamentation*, 7. *Panegyric on Bishop St. Jacob of Nisibis*, 8. *Book of Lamentation*, which is the greatest work of our poet” (pp. 553–554).

The *Instruction* is not in this list.

7. Հենրի Գաբրիելյան, Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Հասարակ, Երևան, 1958 - Henry Kaprielian, *History of the Armenian Philosophical Thought*, Volume II, Yerevan, 1958.

Kaprielian analyzed the ‘mysticism’ of St. Grigor Narekatsi. He also utilized the 1856 Jerusalem edition of *Instruction*.

Considering God as the starting point of Narekatsi’s mysticism, he writes: “God is he, who has not been ‘created by

anyone nor created himself, nothing is before him, no one is equal to him. He is the beginning and cause of all, by begetting and by bringing about the procession of the consubstantial Ones,¹⁶ and by creating the creatures’ writes Narekatsi [Footnote:] *Orations and Confessions of Faith, Written by our Holy Fathers Grigor Narekatsi and Vartabed Vahram*, Jerusalem, 1850, p. 8)¹⁷. Man should try to reach God not by intelligence, to explore and investigate his being but ‘to believe in God the Father, true essence’” [Footnote:] *Orations*, p. 5 (p. 43).

Speaking about the relationship between matter and Godhead, Kaprielian writes again quoting Narekatsi: “... the matter, being consecrated, is not wiped out in Godhead, neither Godhead is identified with it but a mixture takes place, which is the unity of parts preserving their identities. Narekatsi writes: ‘Neither the simplicity of uncompounded and incorporeal essence of divinity was changed into material and compounded denseness of the body, nor the thick nature of the body changed into the thin and immaterial simplicity of divinity, but kept the properties of each nature without confusion, connecting them ineffably, above any natural mixture and union’ [Footnote:] *Orations*, pp. 10–11. Therefore, matter is never identified with God and God is never identified with matter; both exist side by side without mutual desire or ability of fusion” (p. 49).

Referring to the section of *Instruction* on influences of senses, Kaprielian clarifies: “The object of ‘vision of mind’ is

¹⁶ Here are meant the Son and the Holy Spirit.

¹⁷ The correct printing date is 1856.

provided by senses. ‘Sense is that which according to its ability takes external stimuli, and feels and recognizes them’ [Footnote:] *Oration*s, p. 51. And Narekatsi explores the role of organs of senses from this viewpoint. Organs of senses can give us also bad sensations but it does not follow from this that one must keep them inactive, says he. ‘We must not always keep the doors of our senses closed.’ Organs of senses are created to interact with external world, to see and to know it. ‘The function of the eye is seeing and the function of the ear is hearing; likewise functions of other senses according to their definition’ [Footnote:] *Oration*s, pp. 52–54, writes Narekatsi” (p. 51).

Kaprielian considers a sentence found in *Instruction* as Narekatsi’s negative standpoint against the Tontragiens, he concludes: “Tontragiens answered that it is necessary to alter that reality and to punish the guilty, and to establish new and just orders on earth. That is why Narekatsi called Tontragiens troublemakers and condemned them as God-denouncers. Moreover, he proclaimed: ‘If the proper arrangement is distorted and the slaves rise against the lords and seize the power and enslave the lords, i.e., appetite dominates over spirit, and spirit dominates over reason, everything gets confused and breaks down, and each of them is moved to their opposite direction’ [Footnote:] *Oration*s, p. 39” (p. 52).

8. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հատոր 3, Երևան, 1977 - *Armenian Soviet Encyclopedia*, Volume III, Yerevan 1977.

“Grigor Narekatsi (951–1003), Armenian poet, philosopher,

musician. ... Grigor Narekatsi has left many writings: *Commentary on Song of Songs of Solomon*, four panegyrics, odes, canticles (more than 30), the poem *Book of Lamentation*, letters and other works” (pp. 218–219).

Here also *Instruction* is not mentioned but we should note that other works also are not mentioned. The reference to ‘other works’ does not help in this inquiry; it would have been better if editors have listed Narekatsi’s remaining works.

9. Հայր Միքայել Չամչեան, Պատմութիւն հայոց, Հատոր Բ., Վենետիկ, 1785 - Father Mikayel Chamchian, *History of Armenians*, Volume II, Venice, 1785.

“... He wrote also magnificent orations, panegyrics and odes, and many melodies. He also wrote the *Commentary on Who is this?* based on the Book of Job. He further wrote the *Instruction on Faith and Life* by the request of his relative Vartan, who was the chancellor of King Senekerim Artzrouni, and many other writings and instructive spiritual orations” (p. 853).

10. Հայր Գարեգին Զարբհանալեան, Հայկական հին դարերի պատմութիւն (I–IV դար), Վենետիկ, 1897 - Father Karekin Zarthanelian, *History of Ancient Armenian Writing* (IV–XIII Centuries), Venice, 1897.

“There is a spiritual instruction in the edition of Patriarch Nalian which is called *Instruction on Faith*, from which the German scholar Schröder includes excerpts in his *Aramian Treasures*, and attributes it to Narekatsi. In the manuscripts we

have researched the title of this *Instruction* is *Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life by the Holy Vartabed and Most Blessed Monk Grigor, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan*. Since the name ‘Narekatsi’ is not found in this title, it seems probable that it is the work of another Grigor, who had a well-ordered skill of the Armenian language, as well as profound knowledge of theology. Some thought that it is the work of Grigor Sgevratsi or Lampronatsi. The main proof that it did not belong to Narekatsi seems to be in the fact that Narekatsi did not have a brother named Vartan, but, according to tradition, they were three brothers—Sahag, Hovhannes and Grigor” (pp. 548–549).

11. *Բարգէն աթ. կթղ.*, Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային մատենադարանի հայոց, *Անթիլիաս*, 1961 - Co-adjutor Catholicos Papken, *Catalogue of Manuscripts of National Library of Ghalatia*, Antelias, 1961.

“Number 131, NAREK—Index of Writings of St. Grigor Narekatsi, pp. 540–542” (p. 818). Only this one is mentioned and the complete index is not given in the *Catalogue*.

Number 105: COLLECTION (*Instruction* is mentioned alongside various authors, and its complete content is given, together with its sections):

“**Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life by the Holy Vartabed and Most Blessed Monk Grigor, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan**—‘Loving the Lord’s instruction, who bestows everybody plentifully according to his benevolence and abundant goodness ... to enjoy

unmatched glory in the incorruptible union with Christ Jesus, our Lord, who is blessed forever. Amen” (pp. 109–169).

This writing has various parts denoted on the bottom margins:

- “Confession of faith on the persons of the Holy Trinity” (pp. 111–112).
- “Confession of three persons of the Holy Trinity and one nature of [incarnate] God united non-confusedly from perfect natures” (pp. 113–114).
- “On faith, undefiled body and blood of the Lord, and conversion and repentance” (p. 117).
- “On judgment and compensation” (p. 118).
- “On faith” (pp. 119–120).
- “On works and rewards” (pp. 121–122).
- “On senses” (p. 123).
- “On the rational and its elements” (pp. 124–125).
- “On the commandment of love” (p. 126).
- “On love of brothers” (pp. 127–128).
- “On chastity and lust” (p. 129).
- “On adultery” (p. 130).
- “On spirit” (p. 131).
- “On envy” (p. 132).
- “On infinite profanation” (p. 133).
- “On filthy acts” (p. 134).
- “On virtuous life” (p. 135).
- “On five senses of the body” (pp. 136–137).
- “On evil envy” (p. 138).
- “On eye” (p. 139).

- “On the secret looker God” (pp. 140–141).
- “On all created by uncreated Creator” (p. 142).
- “On the chaste people” (p. 143).
- “On circumspection of vices” (pp. 144–145).
- “On unbridled tongue” (p. 146).
- “On speaking the good” (p. 147).
- “On love” (p. 148).
- “On the aroma of intelligence” (p. 149).
- “On stomach, on drunkards” (pp. 150–151).
- “On five senses” (p. 152).
- “On strict fasting, not consuming fish, oil and wine” (pp. 153–154).
- “On tongue” (pp. 155–156).
- “On abstaining from sins” (p. 157).
- “On bribery and interest” (p. 158).
- “On prayers” (pp. 159–161).
- “On the hour of the holy eucharist” (p. 162).
- “On body and blood [of the Lord]. On those who unworthily receive holy communion” (p. 163).
- “On confession” (pp. 164–166).
- “On the course of feet” (p. 167).
- “On purity of mind” (p. 168).
- “On Christ and Church” (p. 169)” (pp. 667–671).

12. Հ. Մկրտիչ Աւգերեան, Լիակատար վարժ եւ վկայաբանութիւն սրբոց որք կան ի հին տօնացոցի Եկեղեցոյ հայաստանեայց, *Ի Վենետիկ ի վանս սրբոյն Ղազարու, յամի Տեառն* 1810 - Father Megerdich Avkerian, *Complete Lives and Testemonies of*

Saints in the Calendar of Feasts of the Armenian Church, Venice, 1810.

“... He wrote also the *Commentary on Who is this?* from the Book of Job. We leave aside the other works which are not mentioned here” (p. 496).

There is no confirmation or rejection of the authorship of *Instruction* by Narekatsi.

13. Եղիշէ արքեպս. Դուրեան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, *Երուսաղէմ*, 1933 - Archbishop Yeghishe Tourian, *History of Armenian Writing*, Jerusalem, 1933.

“It is acknowledged that Narekatsi’s masterpiece is his *Prayer Book*, an unmatched work of its genre which he completed in 1002, having his brother Hovhannes as his assistant. [Footnote:] His other brother was Sahag, who copied his father’s writings. But since Narekatsi had no brother named Vartan, then we have to consider unauthentic the lengthy writing *Instruction on Confession of Faith* attributed to him. Its style also could not be compared to Narekatsi’s style” (p. 172).

14. Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները ե–ժը դարեր, *Երևանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երևան*, 1976 - *Famous Figures of Armenian Culture in V–XVIII Centuries*, Publication of Yerevan University, Yerevan, 1976.

“Narekatsi has left a significant number of writings. All the works mentioned in his biographies have survived. Among them are: *Commentary on Song of Songs of Solomon*, four panegyrics (On the Holy Cross, On the Mother of God, On the Apostles and

on Bishop St. Jacob of Nisibis), *History of the Holy Cross of Abaran*, odes, canticles (more than twenty-five), the poem *Book of Lamentation*, letters and other writings” (p. 181).

15. Մխիթար Անեցի, Մատենան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, *Երևան*, 1983 - Mekhitar Anetsi, *Book of World Historical Events*, Yerevan, 1983.

In the section ‘The Manuscript of Mekhitar Anetsi’s History and the Present Publication’ we read: “One of the manuscripts of Archbishop Hasan-Jalalian was the basis of the Mekhitar Anetsi’s *History* Peterburg’s edition which reached us. After the death of the Archbishop in 1879, this manuscript was transferred to Echmiadzin together with 81 other manuscripts and included in the Kevorkian collection (No. 95, *Mashdots Madenataran*, No. 2678) [Footnote:] See, *Catalogue of Manuscripts of Mashdots Madenataran*, Volume I, Yerevan, 1965, No. 2679” (pp. 43–44).

Then the contents are set forth, pp. 25a–34b: “**Grigor Vartabed’s ... Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life, Written at the Request of his Relative Vartan**” (p. 45).

16. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, *Հատոր ա.*, *Երևան*, 1965 - *Catalogue of Manuscripts of Mashdots Madenataran*, Volume I, Yerevan, 1965.

“576, Collection: *Word of Instruction*, by Grigor the Cleric” (pp. 352–353).

“1217, Collection: *Confession of Faith*, by Grigor Sgevratsi” (p. 503).

“2178, Collection: *Confession of Faith*, by Grigor Sgevratsi” (p. 739).

“2678, Collection: *Confession of Faith*, by Grigor (Narekatsi or Sgevratsi?)” (p. 851).

“3087, Collection: *Confession of Faith*, by Vartabed Grigor (Narekatsi, or Sgevratsi?)” (p. 938).

Asterisks are put on these numbers and under Grigor Sgevratsi’s name we read: “(Annotation: In manuscripts No. 576, 581, 1217, 2178, 2678 and 3087 *Concise Instruction on the Orthodox Faith*–‘Loving the Lord’s instruction ... is attributed both to Narekatsi and Sgevratsi, therefore we repeat the numbers under both names.’”

The mentioned No. 581 manuscript does not have an asterisk, and it reads: “581, Collection: *Instruction* (Anania ... Kr. Narekatsi, anonym.)” (p. 354).

17. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, *Հատոր բ.*, *Երևան*, 1970 - *Catalogue of Manuscripts of Mashdots Madenataran*, Volume II, Yerevan, 1970.

“8697, Collection: Grigor Narekatsi’s *Word on Instruction of Faith*” (p. 796).

18. *Բարբէն աթոռակից կաթողիկոս*, Յուցակ ձեռագրաց Անկիւրիոյ Կարմիր վանոց եւ շրջակայից, 1957, *Անթիլիաս* - Co-adjutor Catholicos Papken, *Catalogue of Manuscripts of Anguria’s Garmir Monastery and Environs*, Antelias, 1957.

“111 Collection (David the Invincible, Grigor Narekatsi, Nerses Shenorhali, *Book of Nature*, etc.).

3. ‘*Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous*

and Pure Life, by the Holy Vartabed and Most Blessed Monk Grigor, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan.'

On the bottom margin: 'Grigor Narekatsi's *Instruction on Life and Works*,' pp. 179–252" (pp. 565–567).

19. Հայր Գարեգին Զարբհանալեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, Մխիթարեան, 1883 - Father Karekin Zarphanalian, *Armenian Bibliography*, Venice, Mekhitarian, 1883.

"Narekatsi (St. Grigor)" (pp. 482–493).

20. Նորայր եպ. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հատոր Է., Երուսաղէմ, 1960 - Bishop Norayr Bogharian, *Grand Catalogue of Manuscripts of Sts. Hagopians*, Volume V, Jerusalem, 1960.

"652, Collection, *Letters*, N. Shenorhali: Contents: 1. p.1: *Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life by the Holy Vartabed and Most Blessed Monk Grigor, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan—'Loving the Lord's instruction...'*" (p. 235).

"698. Narek: ... He spoke also other orations besides this book, but we did not encounter them and did not look for them to include here" (p. 304).

21. Հ. Բարսեղ Սարգիսեան, Մրբոյ հօրն Եւագրի Պոնտացոյ վարժ եւ մատենագրութիւնի թարգմանեալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու, Վենետիկ, 1907 - Father Parsegh Sarkisian,

Life and Works of Our Holy Father Evagrius Ponticus, Translated from Greek into Armenian in the Fifth Century, Venice, 1907.

"In the 10th century also in the case of the great hermit of the Narek Monastery, Grigor Narekatsi, although does not distinctly mention Evagrius or his writings—as well as other Church Fathers inspired by the Holy Spirit— however, those who have read attentively at least two of his works, i.e. *Narek* that he wrote by the request of monks of his brotherhood and *Instructions* [Footnote:] Its title is *Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life by the Holy Vartabed and Most Blessed Monk Grigor, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan*. Father Hovhannes Zohrabian, copying this from the manuscript No. 87 of the Patriarchate of Constantinople, wrote in the margins: 'It seems to belong to Grigor Sgevratsi.' But Hagob Nalian rightfully published it with *Narek* under the name of Narekatsi, and before him the German scholar Schröder in the *Aramian Treasures*. Father Mikayel Chamchian (see *History*, Volume II, p. 853) not only thinks this to be an authentic writing of Narekatsi, but also considers Vartan as the chancellor of King Senekerim of the Artzrounis, though does not refer to any historian. Yet, the best argument for its authenticity has given by the author of this *Instruction*. He, freely quoting all his clauses of faith, writes: 'You can find this beautiful order of faith in the universal confession of faith of the holy and ecumenical council at Nicaea,' etc. Indeed, when we find reference to the confession of Nicene Creed in *Narek* twice (p. 201 and p. 428), we do not have a reason to doubt that the monk Grigor, inscribed on the title of *Instruction*, is identical with

the author of *Narek*. at the request of his relative Chancellor Vartan—we clearly see the magnificent influence of Evagrius’ orations; and it is not possible that he had not read and been inspired by the great thinker of Nitria, as well as by Ephrem Khoury the Syrian. Certainly, all those human thoughts, passions, energies and doctrinal points that Evagrius, with delicate Greek thought, has philosophized in his *Antirrheticus* (*Talking Back—A Monastic Handbook for Combating Demons*) oration and the *Kephalaia Gnostika* (*Six Centuries*); similarly vigilant and angelic Grigor has condensed them poetically in his divine *Book of Lamentation*—unique of its kind—as in a censer of his heart. The third and fourth paragraphs of Chapter 6 of *Book of Lamentation* represent the allegorical outline of all these, according to the writer Grigor, inspired by the Holy Spirit, as further developed throughout the whole book. We can say that in the *Instruction* Grigor has presented in a more explicit and positive way the ‘fruitful and knowledgable’ discipline of Evagrius’ oration. In the writings of Evagrius (at least according to our manuscript) these orations are followed by the confession of the Nicene Creed; but Narekatsi, on the contrary, puts the creed as the basis of the theoretical and practical instructions that he was about to give. Grigor also, like Evagrius, thinks that soul has three parts (according to the abilities of the living individual): ‘Having reason, spirit and appetite, by the divinely established command and order, when it is ruled naturally, does not fall short of imitating the heavenly beings. Each of these parts has its own virtue: The virtue of reason is prudence, the virtue of spirit is courage, and the virtue of appetite is chastity. The function

of prudence is to choose the good from the bad. The function of courage is to bravely carry out what prudence has chosen. The function of the chastity is to ignite in love of God.’

Both of them, i.e., Evagrius and Grigor, by these virtues compare man to a city reinforced with towers of three-fold fortresses, where the reason is the ruler and organs of senses are the windows through which attractions and temptations rush in and fight against the inner man. And behold, the details of contradicting thoughts and virtues are brought forward by both authors, and spiritual instructions are given in order to make man a perfect image of God, etc. I leave aside showing the details of other similarities” (pp. 160–161).

22. Հայ հանրագիտակ, խմբ. Հայր Մկրտիչ Պոստրեան, Պուք-րէշ, 1938 - *Armenian Encyclopedia*, ed. Father Megerdich Bodourian, Bucharest, 1938.

“*Books of Monk Grigor of Narek Monastery* ... The second edition was published there (in Venice) in 1840 (535 pages), where the ‘Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life, Written at the Request of his Relative Chancellor **Vartan**’ was added. (Patriarch Yeghishe Tourian writes that Grigor Narekatsi had no brother named Vartan and this *Instruction* could not be attributed to Narekatsi; also, the Mekhitarians attribute it rather to Grigor Sgevratsi)” (p. 560).

23. Նորայր եպս. Պողարեան, Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, 1971 - Bishop Norayr Bogharian, *Armenian Writers*, Jerusalem, 1971.

“The known writings of Narekatsi are the following; all of

them are published multiple times and many had more than one translation:

1. 977: *Commentary on Song of Songs*, which he has written by the request of King Kourken of Vasbouragan (968–1003).

2. *Panegyric on the Apostles*, which he has written before the *Book of Lamentation* (cf. Chapter 22, II).

3. c. 1000: *History of the Holy Cross of Abaran, Panegyric on the Holy Cross, Panegyric on the Holy Mother of God*, which he has written by the request of Bishop Sdepannos of Mog. The Modern Armenian translation of these panegyrics and odes was printed in Constantinople in 1955.

4. 1002: *Book of Prayers = Narek*: Consists of 95 chapters, divided to 367 paragraphs. He has written it by the assistance of his elder brother Hovhannes, ‘the monk of glorious and highly-esteemed Narek Monastery.’ Grigor testifies that his brother ‘is a wiser and more prudent philosopher, excelling me in everything.’ *Narek* is considered the peak of Armenian spiritual literature. By international standards it is an exceptional and unmatched prayer book. The best in Modern Armenian translations is considered the one published by Archbishop Torkom Koushagian.

5. *Panegyric on Bishop St. Jacob of Nisibis*.

6. *Letter* ‘that he has written in the splendid and famous Gejav Monastery,’ a warning instruction against the misleading sect of Tonragians, which was published in *Pazmaveb*, 1893, p. 59 and 113. *Book of Letters*, 1901, pp. 498–502.

7. Odes (three): i. *On the Coming of the Holy Spirit*. ii. *On the Holy Church*. iii. *On the Holy and God-bearing Cross*.

8. Canticles and Melodies (about twenty). Some of them are very popular and deserve poetic high value. They have been translated to Eastern Armenian by Arshavir Mekhitarayan and published in Yerevan, in 1957” (pp. 157–159).

As one can see, there is no mention of *Instruction* in the list.

24. Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մատենանոցի հայկաթոռային խնամարանի (Հազարամյակի հրատարակութիւն), Անթիլիաս, 2003 - St. Grigor Narekatsi, *Book of Lamentation and Other Writings* (1000th Anniversary Publication), Antelias, 2003.

“The authorship of the wonderful writing, *Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life*, has not been finalized, and some scholars attribute it to Vartabed Grigor Sgevratsi. Since many scholars attribute it to *Narekatsi*, we put it here as it was published in the Venice volume [of St. Grigor Narekatsi]” (p. 7).

25. Հրաչյա Թամրազյան, Գրիգոր Նարեկացին եւ նորայտոնականությունը, *Երևան*, 2004 - Hratchya Tamrazian, *Grigor Narekatsi and Neo-Platonism*, Yerevan, 2004.

“Traditionally this *Instruction* is attributed to Grigor Narekatsi; although Narekatsi experts have various opinions on this” (p. 76). [See Annotation number 83, pp. 396–401]. “According to the most recent research, *Instruction* belongs to Grigor Narekatsi” (p. 76).

26. Պողոս Խաչատրյան, Գրիգոր Նարեկացին եւ հայ միջնադարը, Ս. Էջմիածին, 1996 - Boghos Khachaderian, *Grigor*

Narekatsi and the Armenian Middle Ages, Holy Ejmiadzin, 1996.

“IV. ‘**Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life**’” (p. 137). “When we look to *Instruction* from the perspective of our utmost interest, the most important observation we could make is that we undoubtedly conclude that accidentally and without substantial basis it is related to Narekatsi’s name. In fact, it is the work of another author” (pp. 149–150).

CONCLUSION

It is my hope that the publication of this volume bringing together the Classical Armenian original text of *Instruction*, its Modern Armenian translation, its English translation and commentary will further create interest and stimulate research on this treasure of Armenian patristic literature.

As the primary aim of the book was to compile and analyze the opinions expressed by various philologists and theologians regarding the *Instruction*, I have rarely expressed my own opinion, for the reason that without having necessary primary evidence at hand it is impossible to articulate a final, even non-authoritative, conclusion on the authorship of *Instruction*. I understand that much more is necessary to critically present this *Instruction* attributed to St. Grigor Narekatsi, especially with the task of stylistically comparing other works authored by him.

For the commentary section of this volume, in addition to published sources, I have made written inquiries to a number of leading institutions and scholars in field soliciting their opinions as to the authorship of the *Instruction*:

1. Mesrob Mashdots Madenataran in Yerevan. Papken Choukasezian responded by saying: “... Concerning the issue that you are interested in, we inform you that we have no data and sources confirming the authorship of Grigor Narekatsi for ‘Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life.’ According to the oral opinion of philologist Boghos Khachaderian,

one of the compilers of critical edition of Narekatsi's *Book of Lamentation*, the *Instruction* does not belong to Narekatsi; however, this also needs further evidentiary proof."

2. Patriarch of Constantinople Shenork Kaloustian, who responded by saying: "... Regarding the writing 'Concise Instruction on the Orthodox Faith...' which is found at the end of the volume of *Narek* we are sending you with this letter, Ormanian (Azkabadoum, par. 813) and the 1955 publication of *Narek* (p. 15) 'rightfully consider it non-authentic.' In any case it is a useful writing, regardless of who wrote it."

3. Mekhitarian Monastery in Venice. Father Sahag Jemjemian responded by saying: "... You have made an inquiry asking for a clarification, to which it is my pleasure to reply. Narekatsi's 'Concise Instruction on the Orthodox Faith...' which has been published on our premises, should have had another edition in the supplement of H. Nalian's volume, published in Constantinople. We do not have that volume of Nalian's, which was published in XVIII century; the copy we had was burnt in the great fire of 1975; you might have it in your library; you need to check it. Nalian published it based on a manuscript of the Patriarchate. The title of the writing does not indicate that it belongs to Grigor Narekatsi but it reads: 'Concise Instruction on the Orthodox Faith and Virtuous and Pure Life, Written at the Request of his Relative Chancellor Vartan.' Dear brother, it is up to you to research the language of the *Instruction* and prove whether it belongs to Narekatsi or not. Similarly, who this checked 'relative Chancellor Vartan,' and when he lived needs to be checked.

In our manuscript library we only have one copy of the *Instruction*, copied by one of our monks, Father Hovhannes Zohrabian. The reproduction has been made in Constantinople, perhaps from the manuscript that Nalian has used for his edition. In the end of his copy, Zohrabian has placed a note claiming that this *Instruction* might belong to Grigor Sgevratsi. Zohrabian writes: 'In year 1243 of Armenian Calendar, in May, this *Instruction* has been copied, and it seems to us that it belongs to Grigor Sgevratsi, faithfully arranged according to its handwritten copy, which, together with several sermons and other writings of various writers, is kept in a box in the Patriarchate of Constantinople, under No. 87, written eighty or ninety years ago in cursive font' (St. Lazarus Manuscript, No. 1310).

Based on this edition I have taken the above-quoted title of *Instruction*, where 'relative Chancellor Vartan' is cited.

Prior to Nalian's edition, this *Instruction* appears to have been utilized by a German person, and I leave it to you to check. For our internal usage we have a catalogue of manuscripts, where next to this *Instruction* we find the following information: 'German scholar Schröder, the author of *Aramian Treasures*, who published his work much earlier than Nalian, attributes it to Grigor Narekatsi.'

I was able to find out only this much about this *Instruction*, leaving the rest to you, for which I sincerely wish you full success."

4. Patriarch of Jerusalem Yeghishe Derderian. No response.

I acknowledge that this volume of mine is a preliminary work

about *Instruction* and I believe that it could serve as a guide for Christian life and also as a stepping stone for a more detailed Armenological and patristic study.

As an epilogue I reiterate the following aspiration of the Armenian poet Hovannes Toumanian: “There is another monument which perhaps one day Armenians may erect on the shores of Lake Van, on the rocks of Monastery Narek, to tell heaven, speaking with God ‘from the depths of the heart,’ and raise ‘the voice of sighing heart, its sobs and mournful cries,’ ... and it will be perfect. Let both heaven and earth listen! And they should listen, because here it is not the tongue of an Armenian which speaks and not his mouth which tells, but his ardent heart which burns the whole earth, and his tormented soul which roars to heaven” (*The Annual Book of All*, 1960, p. 134).

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

BIBLIOGRAPHY

1. Աստուածաշունչ մատեան հին եւ նոր կտակարանաց (*գրաբար*), Վիեննա, 1929
2. Աստուածաշունչ Նոր կտակարան Յիսուս Քրիստոսի, Անթիլիաս, 1993
3. Գիրք աղօթից սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ հոգեկիր հոեւորի, Խմբանպուլ, 1956
4. Հատոր երկրորդ ներքողինաց հատից շորեցունց արժանատուաց գովեստից՝ ասացելոց ի սրբոյ հօրէն մերմէ Գրիգորէ Նարեկացոյ, Կ. Պոլիս, ի թուին Հայոց ՌՄԻԳ (=1774)
5. Ճառք եւ խոստովանութիւնք հաստոյ արարեալ սրբոց հարց մերոց Գրիգորի Նարեկացոյ եւ Վահրամայ վարդապետի, Երուսաղէմ, 1856
6. Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Մատեան ողբերգութեան եւ այլ երկասիրութիւնք (Հազարամեակի հրատարակութիւն), Անթիլիաս, 2003
7. Սրբոյն հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840
8. Աբեղեան, Մանուկ. Հայոց հին գրականութեան պատմութիւն, գիրք առաջին, Պէյրուս, 1955
9. Ալիշան, Ղեւոնդ Հայր. Սիսուան, Վենետիկ, ՌՅԼԵ-1885
10. Աճառեան, Հրաչեայ. Հայոց անձնանունների բառարան, Հա-

- տոր ա., Պէյրուժ, 1972
11. Աճառեան, Հրաչեայ. Հայոց անձնանունների բառարան, Հատոր Դ., Պէյրուժ, 1972
  12. Աճառեան, Հրաչեայ. Հայոց անձնանունների բառարան, Հատոր Ե., Պէյրուժ, 1972
  13. Անեցի, Մխիթար. Մատեան աշխարհավէպ հանդիսարանաց, Երևան, 1983
  14. Ազգերեան, Մկրտիչ Հայր. Կիակատար վարժ եւ վկայաբանութիւն սրբոց որք կան ի հին տօնացոցի եկեղեցոյ հայաստանեայց, Վենետիկ, 1810
  15. Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս. Յուցակ ձեռագրաց Անկիրիոյ Կարմիր վանոց եւ շրջակայից, Անթիլիաս, 1957
  16. Բաբգէն աթոռակից կաթողիկոս. Յուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ Ազգային մատենադարանի հայոց, Անթիլիաս, 1961
  17. Գաբրիելյան, Հենրի. Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն, Հատոր Բ., Երևան, 1958
  18. Դուրեան, Եղիշէ արքեպիսկոպոս. Պատմութիւն հայ մատենագրութեան, Երուսաղէմ, 1933
  19. Երևանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները ե-ժը դարեր, Երևան, 1976
  20. Զարբհանարեան, Գարեգին Հայր. Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (դ-ժգ դար), Վենետիկ, 1897
  21. Զարբհանարեան, Գարեգին Հայր. Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, 1883
  22. Թամրազյան, Հրաչյա. Գրիգոր Նարեկացիին և նորալատոնականությունը, Երևան, 2004
  23. Թորգոմ եպիսկոպոս (Թրգմ.). Նարեկ, Աղօթամատեան Ս. Գրիգոր Նարեկացոյ, Անթիլիաս, 1970

24. Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, Սուրբ եւ տօնձ Հայաստանեայց եկեղեցոյ, Անթիլիաս, 1981
25. Խերանյան, Մ. (Թրգմ.). Գրիգոր Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, Երևան, 1960
26. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Հատոր 3, Երևան, 1977
27. Ղազիկեան, Արսէն Հայր. Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, ա. Հատոր, Վենետիկ, 1909-1912
28. Մատենագիրք հայոց, Հատոր Ժբ., Անթիլիաս, 2008
29. Մխիթարեան, Արշաւիր. Գրիգոր Նարեկացի տաղեր, Երևան, 1957
30. Մկրչյան, Մ. Գրիգոր Նարեկացի, Երևան, 1955
31. Չամչեան, Միքայէլ Հայր. Պատմութիւն հայոց, Հատոր Բ., Վենետիկ, 1785
32. Պոտուրեան, Մկրտիչ Հայր (Խմբ.). Հայ հանրագիտակ, Պուքրէշ, 1938
33. Պողարեան, Նորայր եպիսկոպոս. Հայ գրողներ, Երուսաղէմ, 1971
34. Պողարեան, Նորայր եպիսկոպոս. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հատոր Ե., Երուսաղէմ, 1960
35. Սարգիսեան, Բարսեղ Հայր. Սրբոյ հօրն Եւագրի Պոնտացոյ վարժ եւ մատենագրութիւն՝ թարգմանեալք ի յունէ ի հայ բարբառ ի հինգերորդ դարու, Վենետիկ, 1907
36. Սուրբերու կեանքը, Պէյրուժ, 1970
37. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի, Հատոր ա., Երևան, 1965
38. Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան մատենադարանի,

Երևան, Հատոր Բ., 1970

39. Օրմանեան, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս. Ազգապատում, ա. Հատոր, Պէյրուիթ, 1959

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ	7
ՍՐԲՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՅՈՔՆԵՐԱՆԵԱՆ ՄԵՆԱԽՈՐԻ ԳՐԻԳՈՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏԻՒՔ ԲԱՆ ԽՐԱՏՈՒ ՎԱՍՆ ՈՒՂԻՂ ՀԱԽԱՏՈՅ ԵՒ ՄԱՔՈՒՐ ՎԱՐՈՒՅ ԱՌԱՔԻՆՈՒԹԵԱՆ	14
ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՒ ԵՐԱՆԱԽԷՏ ՃԳՆԱԽՈՐԻՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ԽՐԱՏԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՂԻՂ ՀԱԽԱՏՔԻ ԵՒ ՄԱՔՈՒՐ ՈՒ ԱՌԱՔԻՆԻ ՎԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ	76
ՔՆՆԱԿԱՆ ՄՕՏԵՅՈՒՄ ԽՐԱՏ-ԻՆ	207
Ա. Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻԻ ՎԱՐՔԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ	207
Բ. ԽՐԱՏ-ԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ	215
Գ. ԽՐԱՏ-ԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ	231
ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ	253
ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ	309

CONTENTS

INTRODUCTION	11
CONCISE INSTRUCTION ON THE ORTHODOX FAITH AND VIRTUOUS AND PURE LIFE BY THE HOLY VARTABED AND MOST BLESSED MONK GREGORY	140
CRITICAL ANALYSIS OF <i>INSTRUCTION</i>	252
<i>I. HAGIOGRAPHY OF ST. GREGORY OF NAREK</i>	252
<i>II. THE EDITIONS OF INSTRUCTION</i>	259
<i>III. SOURCES USED FOR RESEARCHING INSTRUCTION</i>	275
CONCLUSION	298
BIBLIOGRAPHY	303

Գրիգոր Նարեկացի

*Խրատ ուղիղ հաւատքի ու առաքինի մաքուր վարքի
Երեւան, Անկիւնաքար, 2023*

Grigor Narekatsi

Instruction on the orthodox faith and virtuous and pure life
Yerevan, Ankyunacar Publishing, 2023

*Խմբագիրներ՝ Թոմ Սամուէլեան, Մայքըլ Փափաղեան
Էջաղրուժը և կազմի ձեւաւորումը՝ Խաչիկ Գրիգորեանի*

Տպագրուած է «Հայրապետ» հրատարակչութեան տպարանում

«Անկիւնաքար» հրատարակչութիւն

Կայք. www.ankyunacar.com

Էլ. փոստ. info@ankyunacar.com

ՆԱՐԵԿ ԱՐՔ. ԱԼԵՄԷՋԵԱՆ ծնած է 1962-ին, Պէյրութ: Աւարտած է Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան դպրեւանքը եւ 1981-ին կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուելէ ետք՝ դպրեւանքի եւ կաթողիկոսարանի մէջ վարած է վանական պաշտօններ: 1986–1991 աստուածաբանական բարձրագոյն ուսումը շարունակած է Վանգուվըրի (Գանատա) մէջ եւ որպէս հովիւ ծառայած տեղւոյն նորակազմ համայնքին: 1991–1997 իր հովուական ծառայութիւնը

շարունակած է Նիւ Ժըրզիի (ԱՄՆ) մէջ: 1997–2014 վարած է Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան Միջեկեղեցական եւ միջկրօնական յարաբերութիւններու վարիչ-քարտուղարի պաշտօնը: Եպիսկոպոս օծուած է 2002-ին: 2011-ին տոբթորայի վկայական ստացած է Պրիթիշ Գոլոմպիայի (Գանատա) համալսարանէն: 2014–2015 եղած է Կիպրոսի հայոց կաթողիկոսական փոխանորդ: 2018–2019 եղած է Լիբանանի հայոց առաջնորդ: Հեղինակ է Հայ եկեղեցիի ծէսին ու վարդապետութեան նուիրուած հատորներու եւ յօդուածներու:

ARCHBISHOP NAREG ALEMEZIAN was born in 1962, in Beirut. In 1981, after graduating the Theological Seminary of the Armenian Catholicosate of Cilicia, in Antelias, he was ordained celibate priest and held various posts at the Seminary and the Catholicosate. From 1986 to 1991 he continued his theological post-graduate studies in Vancouver-Canada and served the parish of St. Gregory the Illuminator Church. From 1991 to 1997 he was the parish priest of Sts. Vartanantz Church, in New Jersey-USA. From 1997 to 2014 he served as the Ecumenical Officer of the Armenian Catholicosate of Cilicia. In 2002 he was consecrated bishop. In 2011 he received his Doctor of Ministry degree from the University of British Columbia-Canada. From 2014 to 2015 he was the Catholicossal Vicar of Cyprus. From 2018 to 2019 he was the Prelate of Lebanon. He has contributed to many scholarly journals and is the author of several books on the Armenian Church.